

Húmanísk trúarstríð Hararis

*Gagnrýni á sögulega
umfjöllun Hararis um
hugmyndastefnur nútímans*

Leslie Allan

Húmanísk trúarstríð Hararis

Húmanísk trúarstríð Hararis

*Gagnrýni á sögulega umfjöllun Hararis um
hugmyndastefnur nútímans*

Leslie Allan

Öll réttindi áskilin © 2026 Leslie Allan

Öll réttindi áskilin. Heimilt er að niðurhala íslenskuðu eintaki bókarinnar frítt af vef Farsældar til eigin lesturs. Að öðru leyti er óheimilt að þýða, afrita, dreifa eða miðla nokkrum hluta þessarar bókar, með nokkru formi eða nokkrum hætti, þar á meðal með ljósrítun, upptöku eða öðrum rafrænum eða vélrænum aðferðum, án fyrirfram fengins skriflegs leyfis höfundar. Undanþegnar eru stuttar tilvitnanir í gagnrýnum ritdómum og tiltekin önnur notkun í óviðskiptalegum tilgangi sem höfundarréttarlög heimila.

Allar tilvitnanir í verk Yuvals Noahs Hararis eru birtar á grundvelli reglna um sanngjarna notkun *fair use* (eða *fair dealing*, eftir því hvaða lög eiga við) í þeim tilgangi að setja fram gagnrýni, athugasemdir og fræðilega greiningu. Öll réttindi til tilvitnaðs efnis eru áfram í höndum upphaflegra rétthafa.

Skoðanir og viðhorf sem sett eru fram í þessari bók eru eingöngu höfundarins og endurspeгла ekki endilega opinbera afstöðu, stefnu eða sjónarmið Humanists Australia eða annarra samtaka eða stofnana sem höfundur tengist.

Þýðandi: Svanur Sigurbjörnsson. Fyrir hönd Farsældar – húanísks lífsskoðunarfélags. www.farsaeld.is (2026)

Til móður minnar, fyrir allt sem hún gaf af sér í lifanda lífi

Efnisyfirlit

Þakkir	viii
1. Inngangur	1
2. Þróunarhúmanismi	5
2.1 Hitler og guð	5
2.2 Hitler og Darwin	11
2.3 Húmanismi og þróunarkenningin	16
3. Sósíalískur húmanismi	20
3.1 Hið sama eða ólíkt?	20
3.2 Trúaður eða trúleysingi?	25
4. Frjálslyndur húmanismi	27
4.1 Trúaður eða trúlaus?	27
4.2 Hvað er húmanismi?	29
4.3 Hvaða klofningur innan húmanismans?	33
4.4 Frjálslyndisstefna í Bandaríkjunum	38
4.5 Frjálslyndisstefna í Bretlandi	44
4.6 Merkel og Mazzini	52
5. Húmanismi and frjálslyndisstefna	57
5.1 Frelsi og hinir fátæku	57
5.2 „Ef það lætur þér líða vel“	66
6. Skyssur Hararis	72
6.1 Einstaklingar vita best	72
6.2 Mannmiðaðar kreddur	77
6.3 Helgi mannlífsins	84
6.4 Andstaða við geðlyf	87
7. Umsagnir	89
8. Skoðanaskipti við Norman	92
8.1 Fyrsta svar	92

8.2 Annað svar – Endurreisnin	96
8.3 Annað svar – Bacon og Locke	101
8.4 Annað svar – Rousseau og Hume	105
8.5 Annað svar – Lykilrit	113
8.6 Annað svar – Skilgreining á „húmanisma“	116
8.7 Annað svar – Stefnuskrár húmanista	121
8.8 Annað svar – Aðrar yfirlýsingar	130
8.9 Annað svar – Ofurmenni	136
9. Lokaorð	140
Heimildaskrá	147
Um höfundinn	168
Vísir	169

Þakkir

Ég þakka Steve Parker, Drew Wolfendale, Vince Giuca, Andrew Norman, Debbie Hoad og Manu Prakaash fyrir fjölmargar leiðréttingar og athugasemdir við drögin að bókinni. Ég þakka einnig Humanists Australia fyrir stuðning við verkefnið og fyrir að veita mér aðgang að Claude-gervigreindarverkfærum Anthropic til ritstjórnar og prófarkalesturs. Allar villur og yfirsjónir í útgefinni bók eru á mína ábyrgð.

KAFLI 1

1. Inngangur

Yuval Noah Harari

Basbasov, CC BY-SA 4.0,
úr Wikimedia Commons

Yuval Noah Harari er prófessor í sagnfræði við Hebreska háskólann í Jerúsalem. Almenníngur þekkir hann ef til vill best sem höfund tveggja metsölubóka, *Sapiens: A Brief History of Humankind* og *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow*. Sú fyrri kom út á hebresku árið 2011 og hefur síðan verið þýdd á meira en 40 tungumál. Sú síðari kom fyrst út árið 2016. Báðar eru þær dæmi um svokallaða stórsögu (big history) og rekja þróun mannkyns í víðu samhengi frá steinöld til okkar daga. Í *Sapiens* lýsir Harari því hvernig við

stöndum á þröskuldi þess að fara út fyrir mörk líffræðilegrar þróunar og móta framtíðarþróun okkar sjálf með tæknilegum aðferðum.

Í *Homo Deus* heldur Harari frásögninni áfram og setur fram hugmyndir um hvernig mannkynið muni öðlast ódauðleika, hamingju og guðlega krafta með líftækni og gervigreind. Hann spáir því að fram komi ný tegund „guðmanna“ (*Homo Deus*) sem leggi flesta aðra menn undir sig sem óþarfa, „gagnslausa stétt“. Í þessum nýja heimi taki gagnadrifin reiknirit við ákvarðanatöku og ögri þannig ráðandi hugmyndaramma húanismans. Spár Hararis eru, eins og gefur að skilja, mjög ágiskunarkenndar og hafa vakið töluverðar deilur.

Í þessari bók beini ég sjónum að einni af umdeildum fullyrðingum Hararis. Markmið mitt er að leggja gagnrýnið mat á umfjöllun hans um húanisman, merkingu hans og sögu. Ég læt það sem hann segir um „pósthúanískan“ heim liggja milli hluta, nema þar sem það hefur bein áhrif á umfjöllun hans um húanisman (sjá kafla 8.9).

Í bókunum tveimur setur Harari fram víðtækar fullyrðingar um þann skaða sem húanismi á að hafa valdið mannkyninu. Ég mun færa rök fyrir því að ásanir hans á hendur húanismanum byggist á stórfelldum misskilningi á þessari lífsskoðun. Höfundar á borð við Strawson [2014], Flynn [2017] og Spencer [2020] hafa gagnrýnt notkun Hararis á hug-

takinu og talið hana fráleita. Ég mun kanna hvar Harari fer villur vegar og hvort svör hans við gagnrýnendum sínum standist skoðun.

Fyrst vil ég skilgreina „húmanisma“ fyrir lesendur sem ekki þekkja þessa lífsskoðun. Húmanisma er ef til vill best lýst í *lágmarksyfirlýsingu IHEU um húmanisma (IHEU Minimum Statement on Humanism)* frá Humanists International [1996]:

Húmanismi er lýðræðisleg og siðferðileg lífsskoðun sem staðfestir að manneskur hafi rétt til og beri ábyrgð á að gefa eigin lífi merkingu og móta það sjálfar. Hann stefnir að því að byggja upp mannúðlegra samfélag á grundvelli siðferðis sem styðst við mannleg og önnur náttúruleg gildi, í anda skynsemi og frjálsrar rannsóknar og með því að nýta mannlega getu. Húmanismi byggist ekki á guðstrú og viðurkennir ekki yfirnáttúrulegar hugmyndir um veruleikann.

Eins og síðar kemur í ljós styðst Harari við allt aðra skilgreiningu – og að mínum dómi sérviskulega – og er það meginverkefni þessarar bókar að draga hana fram í dagsljósið. Ég fjalla nánar um sögu og eðli húmanismans í köflum 4.2 og 8.6. Í mikilli mótsögn við annars hlýleg orð Hararis um húmanismann sakar hann hann um að hafa valdið mannkyninu miklum hörmungum. Hvaða sakir ber Harari á húmanismann? Í eldra verki sínu, *Sapiens*, segir Harari [2015: 256f] að „húmanisminn hafi klofnað í þrjá andstæða trúarflokka sem berjast um nákvæma skilgreiningu á „mennsku““. Þessir þrír flokkar eru, að mati Hararis, frjálslyndur húmanismi, sósíalískur húmanismi og þróunarhúmanismi.

En hvenær á þessi meinti klofningur í þrjá keppandi trúarflokka að hafa orðið? Harari tímasetur hann í síðara verki sínu, *Homo Deus*. Þar segir hann fyrst að „vísindabyltingin hafi alið af sér húmanísk trúarbrögð“ með því að dyrkun guða hafi vikið fyrir dyrkun manna [Harari 2017: 114]. Fyrst þeirra hafi „frjálslyndur húmanismi“ komið fram, sem hann kallar „réttrúnaðargreinina“ [Harari 2017: 289]. Á nítjándu og tuttugustu öld hafi húmanisminn síðan „skotið tveimur mjög ólíkum greinum: sósíalískum húmanisma, sem náði yfir fjölda sósíalískra og kommúnískra hreyfinga, og þróunarhúmanisma, en þekktustu talsmenn hans voru nasistar“ [Harari 2017: 290].

Í kaflanum „Trúarstríð húmanismans“ [2017: 305–12] lýsir Harari því hvernig spenna milli þriggja fylkinga húmanismans braust út í fyrri heimsstyrjöldinni. Að hans mati stóðu átökin milli þeirra allt til ársins 1989. Þau náðu fyrst hámarki með ósigri nasista í lok síðari heimsstyrjaldar og lauk síðan með hruni Sovétríkjanna árið 1989.

Afleiðingar þessara innbyrðis átaka milli ráðandi trúarbragða húanismans eru Harari augljósar. Í *Sapiens* rekur hann það ótvírætt til „uppgangs ýmissa nýrra trúarbragða sem byggjast á náttúrulögmálum, svo sem frjálslyndisstefnu, kommúnisma, kapítalisma, þjóðernishyggju og nasisma“, að nútíminn „reynist vera tími mikils trúarlegs ákafa, forðamalauss trúboðs og blóðugustu trúarstríða sögunnar“ [2015: 254]. Harari [2017: 259–75] útfærir þessa greiningu í *Homo Deus*: „Frjálslyndur húanismi“ hafi fært okkur nútímaþráhyggju fyrir kapítalískri neyslhyggju og lífsregluna „gerðu það sem lætur þér líða vel“. Fylgismenn nasismans, sem Harari telur „öfgakennda útgáfu þróunarhúanisma“, töldu rétt að „berja til óbóta eða jafnvel útrýma hverjum þeim sem stóð í vegi þeirra“ [Harari 2017: 300]. Meðal glæpa „sósíalískra húanista“ telur Harari „blóðbað“ Leníns [Harari 2015: 409], Gúlag-fangabúðir Stalíns [Harari 2017: 300] og „verstu hungursneyð sögunnar og dauða tugmilljóna Kínverja“ í valdatíð Maós Zedongs [Harari 2017: 193].

Í þessari bók mun ég taka hverja þessara fullyrðinga til skoðunar. Í 2. kafla leitast ég við að sýna að þegar Harari tengir nasisma við „þróunarhúanisma“ dragi hann upp mynd sem er þveröfug við það sem sagnfræðilegar rannsóknir sýna. Talsmenn „þróunarhúanisma“ börðust í raun af hörku gegn nasisma. Í 3. kafla fjalla ég á sama hátt um þá alvarlegu rangfærslu Hararis að kalla tiltekna menn „sósíalíska húanista“. Þetta afbrigði húanisma varð beinlínis til sem viðbragð gegn þeim harðstjórnum sem Harari heldur því fram að sumir „sósíalískir húanistar“ hafi stutt.

Því næst tek ég fyrir þann „trúarflokk“ sem Harari telur ráðandi afbrigði húanismans: „frjálslyndan húanisma“. Í 4. kafla greiði ég úr margvíslegum misskilningi Hararis á eðli og sögu bæði frjálslyndisstefnu og húanisma. Um leið skýri ég nánar hvað „húanismi“ merkir og fyrir hvað hann stendur, og leiðrétti ýmsar villur Hararis. Í 5. kafla skoða ég sérstaklega þá ásökun hans að „frjálslyndisstefna“ og sá „húanismi“ sem hann leggur að jöfnu við hana horfi fram hjá sjálfhverfu arðráni auðstéttarinnar á fátæku fólki.

Í 6. kafla fjalla ég um fleiri rangfærslur Hararis á því fyrir hvað húanisminn stendur. Þar mun ég andmæla þeirri ranghugmynd hans að húanismi láti undan eigingjarnri nautnahyggju og boði kreddur sem ekki megi draga í efa. Ég mun einnig hrekja þá hugmynd Hararis að húanismi liti á mannslíf sem heilagt og sé í grundvallaratriðum andvígur notkun geðlyfja.

Seinni meginhluti bókarinnar er helgaður gagnrýni annarra höfunda og hugsuða. Í 7. kafla byrja ég á stuttu yfirliti yfir það sem höfundar, bæði

húmanistar og aðrir, hafa sagt um lýsingu Hararis á húmanismanum. Í 8. kafla greini ég ítarlega samtal Hararis við A. P. Norman, heimspeking og húmanista, sem hafði frumkvæði að þeim skoðanaskiptum. Þetta eru ef til vill ítarlegustu skoðanaskipti Hararis við nokkurn gagnrýnanda sinn úr röðum húmanista. Þau varpa skýru ljósi á hugsun hans og sýna hvernig hann komst að ranghugmyndum sínum um húmanismann.

Lesendum sem vilja fá beina greinargerð fyrir helstu villum Hararis nægir fyrri hluti bókarinnar. Þeir sem vilja skilja betur hvernig hugmyndir hans mótuðust og hvernig hann bregst við mótbárum hafa gagn af því að lesa 8. kafla í heild.

Jafnframt vil ég viðurkenna að Harari gerir baráttu húmanista gegn trúarlegu umburðarleysi og framlagi þeirra til veraldlegs stjórnarfars skil. Áður en hann segir að „þeir sem ógna alþjóðlegri lögskipan og reglu mest séu einmitt þeir sem enn trúa á Guð og allsherjaráform hans“ [Harari 2017: 258f], heldur hann því fram að húmanisminn, þessi „nýju bylt-ingarkenndu trúarbrögð“, hafi „bjargað nútímasamfélaginu frá hruni“ undan þunga ágjarnra markaðsafla [Harari 2017: 257]. Hann bætir við í jákvæðum tón: „Húmanisminn, nýr bylt-ingarkenndur átrúnaður sem lagði heiminn undir sig á síðustu öldum, veitti mótefni gegn merkingarlausri og löglausri tilveru“ [Harari 2017: 259].

Bók mín er ætluð bæði fræðimönnum á sviði sagnfræði og heimspeki og lesendum sem hafa almenna þekkingu á endurreisninni og upplýsingunni. Hún ætti einnig að höfða til þeirra sem vilja kynna sér betur heimspeki og sögu húmanismans og hvernig bregðast megi við andmælum gegn honum.

Að lokum var það kveikjan að þessari bók hve mikilla vinsælda hugmyndir Hararis hafa notið meðal lesenda um allan heim. Alvarlegar rangfærslur hans um húmanisma og húmanista, þar sem hann sakar þá um einhver verstu voðaverk síðari tíma, geta valdið raunverulegum skaða. Vegna skrifa Hararis gætu húmanistar orðið fyrir mismunun og rógi, jafnvel líkamlegu ofbeldi. Að leiðrétta sögulega frásögn er því ekki aðeins fræðilegt viðfangsefni heldur siðferðileg skylda.

KAFLI 2

2. Þróunarhúmanismi

2.1 Hitler og guð

Í þessum kafla fjalla ég um einn af þeim „trúarflokkum“ húmanismans sem Harari telur grimmasta, ásamt „sósíalískum húmanisma“. Um „þróunarhúmanista“ segir Harari [2015: 258] að

þekktustu fulltrúar þeirra séu nasistar. Það sem aðgreindi nasista frá öðrum „trúarflokkum“ húmanismans var önnur skilgreining á „mennsku“, sem mótaðist að verulegu leyti af þróunarkenningunni. Ólíkt öðrum húmanistum töldu nasistar að mannkynið væri ekki algilt og óbreytanlegt, heldur breytileg tegund sem gæti þróast eða úrkynjast. Maðurinn gæti þróast í ofurmenni eða úrkynjast í undirmann.

Að mati Hararis er arfleifð „sósíalíks húmanisma“ og „þróunarhúmanisma“ enn uggvænlegri. Harari [2017: 300] lýsir váboðunum svo:

Á meðan frjálslyndisstefnan sameinaðist hófstílltari afbrigðum þjóðernishyggu til að vernda sérstaka reynslu hvers mannlegs samfélags litu þróunarhúmanistar á borð við Hitler á tiltekna þjóðir sem drifkraft framfara mannkyns. Þeir drógu þá ályktun að þessar þjóðir ættu að berja til óbóta eða jafnvel útrýma hverjum þeim sem stæði í vegi þeirra. Þó verður að hafa í huga að Hitler og nasistar eru aðeins fulltrúar einnar öfgakenndrar útgáfu þróunarhúmanisma. Rétt eins og Gúlag-fangabúðir Stalíns ógilda ekki sjálfkrafa allar hugmyndir og röksemdir sósíalismans ættu hryllingsverk nasismans ekki að blinda okkur fyrir þeirri innsýn sem þróunarhúmanismi kann að hafa fram að færa. Nasismi varð til þegar þróunarhúmanismi tengdist tilteknum kynþáttakenninum og öfgafullri þjóðerniskennd. Ekki eru allir þróunarhúmanistar kynþáttahatarar og sú trú að mannkynið geti þróast áfram kallar ekki endilega á stofnun lögregluríkja og fangabúða.

Auschwitz ætti að vera blóðrautt viðvörunarmerki fremur en svart tjald sem byrgir okkur sýn á heila hluta af sjóndeildarhring mannkyns. Þróunarhúmanismi átti mikilvægan þátt í mótun nútímamenningar og mun líklega gegna enn stærra hlutverki í mótun tuttugustu og fyrstu aldar.

Þessi frásögn á sér þó enga stoð í sögulegum staðreyndum. Hitler og nasistar voru algerlega andvígir því sem almennt er kallað „húmanismi“ og litu á hann sem borgaralega, guðlausa og tilfinningasama hugmynda-stefnu. Yfirvegaður lestur á *Mein Kampf* leiðir ótvírætt í ljós að Hitler var andhúmanisti í öllum skilningi þess orðs. Í ræðu sem Hitler hélt í Kulmbach í Þýskalandi árið 1928 [Prange 1944: 8] hafnaði hann til dæmis þeirri virðingu fyrir öllu mannkyni sem húmanismi boðar.

Aðeins með baráttu hefur maðurinn hafið sig yfir dýraríkið. Enn í dag er það ekki á grundvelli mannúðar sem hann lifir og heldur stöðu sinni ofar dýrunum, heldur einungis með grimmilegustu baráttu.

Fyrstu mistök Hararis þegar hann tengir nasista við „þróunarhúmanisma“ kunna að vera sú hugmynd hans að Hitler og nasisminn hafi hafnað guðstrú. Harari [2015: 258] skipar „þróunarhúmanisma“ ótvírætt í hóp guðlausra lífsskoðana þegar hann skrifar:

Líkt og frjálslyndur húmanismi byggist sósíalískur húmanismi á grunni eingyðistrúar. Hugmyndin um að allir menn séu jafnir er endurgerð þeirrar sannfæringar eingyðistrúar að allar sálir séu jafnar frammi fyrir Guði. Eini trúarflokkur húmanismans sem hefur í raun slitið sig lausan frá hefðbundinni eingyðistrú er þróunarhúmanismi, en þekktustu fulltrúar hans eru nasistar.

Í raun voru Hitler og nasistar eindregnir eingyðistrúarmenn. Þeir litu á sigur hinna sterku yfir hinum veikum sem hluta af vilja Guðs. Í *Mein Kampf* skírskotaði Hitler víða til „almáttugs skapara“, „almáttugs Guðs“, „forsjónarinnar“ og „hins guðlega“. Til dæmis gerði hann það að guðlegri skyldu að eignast hæf afkvæmi þegar hann höfðaði til „ófrávikjanlegrar skyldu“ hvers þýsks borgara „að gefa al máttugum skapara verur áþekkar þeim sem hann sjálfur skapaði í sinni mynd“ [Hitler 1925: 316].

Hitler [1925: 113, 223f] skírskotaði enn fremur til „vilja Guðs“ gegn þeirri „synd“ að leyfa hinum „veikari“ að lifa. Að hans mati var „tilvist [gyðinga] ein og sér holdtekin afneitun á fegurð Guðsmyndarinnar í sköpun hans“ [1925: 146]. Hitler leit á hlutverk sitt sem guðlegt erindi:

Adolf Hitler

Bundesarchiv, Bild 183-S33882 /
CC BY-SA 3.0 DE, úr Wikimedia
Commons

„Og því trúí ég því nú að framferði mitt sé í samræmi við vilja almáttugs skapara. Með því að standa vörð gegn gyðingnum ver ég handaverk Drottins“ [1925: 61]. Þegar hann skrifaði um líkamsgerð og skapgerð Þjóðverja varaði hann við: „Sá sem eyðileggur verk hans heyrir stríð gegn sköpun Guðs og vilja hans“ [1925: 430].

Hitler sneri ekki baki við hefðbundinni trú. Þvert á móti taldi hann sig vera sannan fulltrúa hennar á jörðinni. Hann skrifaði að líf gyðingsins „sé bundið við þennan heim einan og hugarfar hans sé jafn framandi sonnum anda kristinnar og skapgerð hans var framandi hinum mikla stofnanda þessarar nýju trúar fyrir tvö þúsund árum“ [1925: 240].

Hitler vildi alls ekki uppræta hefðbundin trúarbrögð eða trú á Guð. Þvert á móti taldi hann hvort tveggja nauðsynlegt fyrir samheldni samfélagsins. Eins og hann [1925: 210] brýndi fyrir fólki:

Og þó væri þessi mannheimur okkar óhugsandi án trúar sem hefur raunverulegt gildi í lífi fólks. Almennigur þjóðarinnar er ekki skipaður heimspekingum. Fyrir fjöldann er trúin, umfram allt, eina undirstaða siðferðilegrar lífsskoðunar.

Samkvæmt frásögn *The Times* kemur fram í rannsókn þýska kaþólska biskuparáðsins frá 2020 á hlutverki biskupa á árunum 1939–1945 að „hundruð presta fylgdu þýska hernum á víglínuna til að veita andlega leiðsögn“ [Dyer 2020]. Monsignor Cesare Orsenigo, sendiherra Páfagarðs í Þýskalandi þegar Hitler komst til valda, „sagði að Hitler hefði talið kristni nauðsynlega bæði í einkalífi og fyrir þýska ríkið“ [Dyer 2020]. Alkunna er að Eugenio Pacelli kardináli, síðar Píus XII páfi, undirritaði samning við Þýskaland nasista 20. júlí 1933 til að tryggja trúfrelsi kirkjunnar. Nú er einnig vel þekkt að margir prestar og aðrir kaþólskir kirkjunnar menn unnu leynt að því að hjálpa nasistum, sem höfðu framið stríðsglæpi, að flýja eftir svokölluðum „rottuleiðum“ til Suður-Ameríku. (Sjá til dæmis Steinacher [2011: 3. kafli; 2022].)

Var Hitler engu að síður trúleysingi? Í blaðagrein sem hann skrifaði árið 1933 var hann afdráttarlaus: „Því er haldið fram um mig að ég sé andvígur eignarrétti og að ég sé trúleysingi.“ „Hvort tveggja er rangt“

[Baynes 1942: 93]. Í ræðu sem hann hélt í München í apríl 1922 lagði Hitler margoft áherslu á að hann væri sannfærður „kristinn maður“ [Baynes 1942: 19f].

Í mörgum ræðum sínum og ritum réðst Hitler jafnan gegn „trúlausum“ kommúnistum og sósíalistum. Hitler og nasistar skírskotuðu til almáttugs Guðs og guðlegs erindis síns, jafnframt því sem þeir ofsóttu trúleysingja og fyrstu húmanistasamtök nútímans. Eftir að nasistar bönnuðu samtök trúleysingja og fríþenkjara með heimildarlögunum frá 1933 hældist Hitler [Baynes 1942: 378] um það í opinberri ræðu að

við höfum endurreist forsendur trúarinnar, því við vorum sannfærðir um að þjóðin þyrfti á þessari trú að halda og krefðist hennar. Þess vegna höfum við hafið baráttu gegn hreyfingu trúleysingja, og ekki aðeins með nokkrum fræðilegum yfirlýsingum: við höfum upprætt hana.

Copson [2021] segir frá því hvernig mótmælendakirkjan í Berlín tók sal fríþenkjara undir eigin trúaráróður eftir að Hitler bannaði þýska samband fríþenkjara árið 1933. Vegna þessara ofsókna leituðu margir húmanistar hælis utan Þýskalands Hitlers.

Sumir hafa haldið því fram að Hitler hafi í raun verið trúleysingi og aðeins þóst vera kristinn af pólitískum hentugleika. Sú samsæriskenning virðist ótrúverðug í ljósi þess að nær allir félagar og leiðtogar nasistaflokksins voru kristnir. Til dæmis lýstu 42,6% SS-manna sem störfuðu í Auschwitz á árunum 1940–1945 sig kaþólska, 36,5% evangelíska (mótmælendur) og 20,1% sem „Gottgläubig“ („trúaða á Guð“ eða „guðhrædda“) [Gutman og Berenbaum 1998].

Frekari gögn um einlægni trúar Hitlers og stjórnar hans eru yfirgnæfandi. Í fyrri heimsstyrjöldinni báru þýskir hermenn áletrunina *Gott mit uns* („Guð er með okkur“) á beltissylgjum sínum [Spector 2004: 14]. Hermenn þýska hersins, Wehrmacht, báru sömu áletrun á beltissylgjum sínum í síðari heimsstyrjöldinni [Armbrüster 2005: 64].

Himmler bannaði trúleysingjum að ganga í SS þar sem þeir væru „hrokafullir, mikilmennskubrjálaðir og heimskir“ [Ziegler 2014: 85]. Nýliðar í SS (sjá Himmler [1937: 15]), hermenn Wehrmacht, erlendir sjálfbodaðliðar í hernum, þýskir embættismenn (sjá Cogen [2016: 187]) og

**Sambandslýðveldi Þýskalands
beltissylgja (Guð ier með okkur)**

Chris from Poznań, Poland, CC BY 2.0,
úr Wikimedia Commons

félagar í Hitlersæskunni (sjá Lepage [2009: 85]) þurftu að sverja Hitler og Guði eið.

Frá fyrstu tíð studdi nasistastjórnin kristni með markvissum hætti og beitti trúarlegri orðræðu, stefnu og starfsháttum sem vörn gegn guðleysi bolsévika. Í opinberri ræðu í ágúst 1934 talaði Hitler [Baynes 1942: 386f] fyrir hönd nasista og brýndi fyrir áheyrendum:

Þjóðernissósíalisminn er hvorki andvígur kirkjunni né trúarbrögðum. Þvert á móti stendur hann á grunni sannrar kristni ... Hagsmunir þeirra og okkar hljóta að fara saman í baráttunni gegn einkennum úrkynjunar í heimi samtímans, gegn bolsévískri menningu, gegn hreyfingu trúleysinga og gegn glæpastarfsemi, sem og í viðleitni okkar til að efla vitund um samstöðu í þjóðlífi okkar.

Áður hafði Hitler [Baynes 1942: 372] sagt í ræðu á ríkisþinginu í mars 1933: „Ríkisstjórn þýska ríkisins, sem telur kristnina óhagganlegan grundvöll siðferðis og siðareglna þjóðarinnar, leggur mesta áherslu á vinsamleg samskipti við Páfagarð og leitast við að efla þau.“

Á lista yfir bækur sem nasistar bönnuðu árið 1935 tók Rosenberg meðal annars með „öll rit sem gera gys að, gera lítið úr eða sverta kristna trú og stofnanir hennar, trú á Guð eða annað sem heilbrigðar tilfinningar þjóðarinnar (*Volk*) telja heilagt“ [vitnað eftir Arizona Board of Regents 2002].

Hitler og nasistar stofnuðu nýja kristna ríkiskirkju sem þeir kölluðu „jákvæða kristni“ og kynntu hana sem trú sem væri trúari hinum raunverulega Jesú (sjá Steigmann-Gall [2003] og Buesnel [2020]). Í 24. lið 25 liða stefnuskrár nasistaflokksins sagði: „Flokkurinn sem slíkur aðhyllist jákvæða kristni en bindur sig ekki við neina tiltekna kirkjudeild“ [vitnað eftir United States Holocaust Memorial Museum 2025].

Í opinberri ræðu í júní 1934 lýsti Hitler [Baynes 1942: 385f] sambandi nasistaflokksins við hina nýju kirkju á þessa leið:

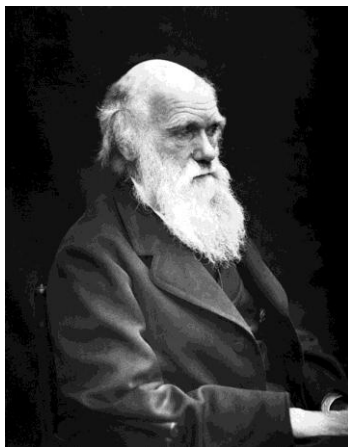
Þjóðernissósíalíska ríkið lýsir yfir hollustu við jákvæða kristni. Það mun af heilindum leitast við að vernda réttindi beggja stóru kristnu kirkjudeildanna, tryggja að ekki sé gripið inn í kenningar þeirra (*Lehren*) og sjá til þess að skyldur þeirra samrýmist viðhorfum og kröfum ríkisins eins og það er nú.

Sú hugmynd Hararis að nasistar, „þekktustu fulltrúar“ „þróunarhúmanisma“, hafi slitið sig lausa frá hefðbundinni eingyðistrú er tilbúningur hans sjálfs. Lesendur munu leita árangurslaust í bókum Hararis að gögnum sem sýna að Hitler og nasistar hafi haft andúð á

hefðbundinni eingyðistrú. Í athugasemdum hans aftan við kaflana er engar heimildir að finna sem styðja þessar órökstuddu fullyrðingar.

Því miður hefur það samfélagslegan kostnað að halda þessari ímyndun á lofti: húmanistar fyrr og nú eru með óréttmætum hætti svertir með því að tengja þá við eina viðbjóðslegustu stjórnmalahreyfingu sögunnar. (Fyrir ítarlega umfjöllun um trúarafstöðu Hitlers og stuðning nasista við trúarbrögð, sjá Hellier [2011], Hill [2024] og Sommer [2012].)

2.2 Hitler og Darwin

Charles Darwin

Julia Margaret Cameron, Án
höfundarréttar, úr Wikimedia
Commons

Hvað þá um hina tenginguna sem Harari setur fram – að Hitler og nasistar hafi stuðst við þróunarkenningu Darwins til að álykta að æðri þjóðir „ættu að berja til óbóta eða jafnvel útrýma hverjum þeim sem stæði í vegi þeirra“ [Harari 2017: 300]? Hér er rétt að taka fram að Harari á sérstaklega við hugmynd Darwins um líffræðilega þróun, þar sem ein tegund þróast af annarri, þegar hann lýsir hugmyndafræði nasista sem „þróunarhúmanisma“. Í *Sapiens* heldur Harari því til dæmis fram að nasistar hafi „fylgt rökvisi þróunarkenningar Darwins“ [2015: 261]. Hann tengir þetta jafn afdráttarlaust saman í síðari bók sinni, *Homo Deus*, þar sem hann segir að „þróunarhúmanismi“ nasista eigi rætur „í traustum grunni þróunarkenningar Darwins“ [2017: 295].

En er þetta rétt? Þegar Hitler og nasistar skírskotuðu til „þróunar“ sem útrýmdi hinum óhæfu, byggðu þeir þá á kenningu Darwins um að tegundir gætu breyst? Svarið er nei. Hugmyndafræðingar nasista studdust við rit kristinna höfunda á borð við Arthur de Gobineau og Houston Stewart Chamberlain, sem héldu því fram að mannkynþættirnir ættu sér aðskilinn uppruna, ákvarðaðan af Guði. Þeir höfnuðu alfarið þeirri kenningu Darwins að Ariar og allir aðrir mannkynþættir ættu sameiginlegan forföður. Hitler og þjóðernissósíalistar tóku undir þá hugmynd að ekki væri hægt að bæta mannkynþætti með náttúruvali. Þeir töldu að vernda yrði þá yfirburði aríska kynþáttarins, sem þeir álitu gefna af Guði, gegn úrkynjun vegna kynblöndunar við „óæðri“ kynþætti.

Síðar meir studdust áhrifamenn í Þriðja ríkinu, svo sem Alfred Rosenberg og Hans Günther, mjög við þessa eldri höfunda og and-darwinískar hugmyndir þeirra um aðskilda sköpun mannkynþátta og úrkynjun þeirra. (Fyrir ítarlega umfjöllun um rætur hugmyndafræði nasista, sjá Hellier [2011] og Hill [2024].) Andstaða nasista við þróunarkenningu Darwins var slík að árið 1935 settu þeir á lista yfir

bannaðar bækur „rit heimspekilegs og félagslegs eðlis sem fjalla um falska vísindalega upplýsingu frumstæðs darwinisma og einhyggju (Häckel)“ [vitnað eftir Arizona Board of Regents 2002].

Hitler sjálfur hafnaði eindregið þeirri grundvallarhugmynd Darwins að manntegundin og ólíkir mannkynþættir hennar ættu, líkt og allar aðrar tegundir jarðar, sameiginlegan líffræðilegan forföður. Í 11. kafla *Mein Kampf*, „Kynþáttur og fólk“, útskýrði Hitler [1925: 222]:

Jafnvel lausleg athugun nægir til að sýna að öll þau óteljandi form sem lífshvöt náttúrunnar birtist í lúta grundvallarlögmáli – kalla mætti það járnlögmál náttúrunnar – sem knýr hinar ýmsu tegundir til að halda sig innan ákveðinna marka eigin lífsforms þegar þær æxlast og fjölga sér. Hvert dýr makast aðeins við dýr af sömu tegund.

Ljóst er að Hitler taldi aríska kynþáttinn sérstaka sköpun sem þyrfti að vernda gegn blöndun. Í *Mein Kampf* skrifaði hann enn fremur að hann starfaði „í samræmi við vilja almáttugs skapara. Með því að standa vörð gegn Gyðingnum ver ég handaverk Drottins“ [Hitler 1925: 61]. Sú hugmynd að verja hið upprunalega og hreina blód Aría gegn líffræðilegri hnignun gengur eins og rauður þráður í gegnum texta Hitlers. Að hans mati voru Aríar „æðsta ímynd Guðs meðal sköpunarvera hans“ [1925: 298]. Hann andmælti „vanhelgun og tortímingu göfugrar og einstakrar sköpunarveru sem var gefin heiminum fyrir náð Guðs“ [1925: 429].

Að mati Hitlers voru meiri hæfileikar Þjóðverja fjarri því að vera afleiðing náttúruvals: „Það var fyrir vilja Guðs sem menn fengu tiltekna líkamsgerð, eðli sitt og hæfileika. Sá sem eyðileggur verk hans heyrir stríð gegn sköpun Guðs og vilja hans“ [1925: 430]. Hlutverk ríkisins var í hans augum ekki að bæta mannkynið líffræðilega með úrvalsræktun, heldur „að varðveita kynþáttaeinkenni mannkynsins“ [1925: 297]. Ríkinu er „falið það háleita hlutverk að varðveita og efla æðstu gerð mannsins sem gæskuríkur skapari hefur gefið þessari jörð“ [1925: 310]. (Fleiri dæmi um andstöðu Hitlers við hugmyndir Darwins er að finna hjá Hellier [2011] og Sommer [2012].)

Hitler vísaði vissulega berum orðum til „þróunar“ manna. Andstætt því sem Harari gerir ráð fyrir átti hann þar þó ekki við líffræðilega þróun herrakynþáttar. Í *Mein Kampf* skrifar Hitler [1925: 230]:

Þetta fólk áttar sig ekki á því að þessi þróun [frá því að hneppa undirokaða kynþætti í þrældóm til þess að hneppa uxa og hesta í þrældóm] varð að eiga sér stað svo að maðurinn gæti náð því

menningarstigi sem þessir postular nýta sér nú til að reyna að fá heiminn til að hlusta á þvætting sinn.

Framförum mannkyns má líkja við það að ganga upp óendanlegan stiga. Enginn kemst á hærra þrep án þess að hafa fyrst gengið upp þau neðri. Aríinn varð því að fara þá leið sem raunveruleikaskyn hans vísaði honum á, en ekki þá sem nútímafriðarsinnann dreymir um.

Hér vísar Hitler ekki til líffræðilegra breytinga á Aríum, heldur til menningarlegra framfara sem urðu þegar „raunveruleikaskyn“ þeirra beindi sjónum þeirra að nýrri tegund þrælahalds.

Í svipuðum anda rekur Hitler „þróun mannkyns“ til „fórnfýsi í þágu almannaheilla“ [1925: 344]. Enn á ný er hér vísað til menningarlegrar þróunar, ekki líffræðilegrar. Á sömu blaðsíðu tekur hann það skýrt fram þegar hann útskýrir „raunverulegan uppruna og orsakir menningarlegrar þróunar mannkyns“. Hitler bendir á að nútímamaðurinn rugli saman félagslegri útbreiðslu „uppfinninga“ og „snjallra aðferða“ annars vegar og birtingarmynd „eðlishvatar“ hins vegar.

Hitler [1925: 226] rekur þróun mannkyns og yfirburði Aría því fjarri því til líffræðilegrar aðlögunar og náttúruvals. Þess í stað telur hann „sköpunarkraft Aría“ eina uppsprettu „[h]verrar birtingarmyndar mannlegrar menningar og sérhvers afreks á sviði lista, vísinda og tæknilegrar færni“. Að mati Hitlers var það „Aríinn einn sem grundvallaði æðri gerð mannkyns; því er hann frummynd þess sem við eigum við með orðinu: MADUR“ (*architype* [sic] í frumtextanum). „Þróun“ mannkyns á samkvæmt þessu rætur hjá „upphaflegum merkisberum mannlegrar menningar“, kynþætti ofurmannna sem Guð skapaði, en stafar ekki af því að líffræðilegt náttúruval knýi mannkynið í átt að fullkomnun í framtíðinni.

Yfirferð á helstu ræðum Hitlers frá árunum 1922 til 1939 [Baynes 1942] sýnir sömuleiðis að þar er ekki vísað til Darwins eða náttúruvals sem leiðandi afis að baki hugmyndum Hitlers um framfarir og þróun mannkyns. Þær vísanir til „þróunar“ sem finna má í ræðunum snúast aftur á móti um menningarlega og andlega þróun, ekki líffræðilega þróun.

Í ljósi þessara sögulegu gagna um að Hitler og nasistar hafi hafnað þeirri hugmynd að þróun í skilningi Darwins skýrði kynþáttayfirburði Þjóðverja, hvaða gögn leggur Harari þá fram fyrir því að nasistar hafi í raun aðhyllst þróunarkenningu Darwins? Í *Sapiens* birtir Harari skopteikningu nasista frá 1933 þar sem Hitler er sýndur sem „myndhöggvari sem mótar ofurmennið“ úr leir, á meðan „gleraugnaprýddur

frjálslyndur menntamaður er skelfingu lostinn yfir því ofbeldi sem þarf til að skapa ofurmennið“ [Harari 2015: 262]. Ekkert í teikningunni bendir þó til þess að ofurmennið verði til fyrir tilstilli líffræðilegs náttúruvals. Tilgangur hennar er að gera gys að viðbrögðum frjálslyndra menntamanna við þeirri hugmynd að beita þurfi ofbeldi til að útrýma þeim sem taldir eru líffræðilega óhæfir. Sá boðskapur samræmist markmiði nasista um að koma í veg fyrir „mengun“ herrakynþáttarins svo að hann gæti haldið áfram að þróast menningarlega undir vernd Hitlers.

Harari [2015: 262] vitnar einnig í þýska kennslubók í líffræði frá 1942, þar sem segir:

Baráttan fyrir tilverunni er hörð og miskunnarlaus, en hún er eina leiðin til að viðhalda lífi. Í þessari baráttu er öllu útrýmt sem er óhæft til lífs, en það valið sem getur lifað af ... Þessi náttúrulögmál eru óhrekjanleg; lífverur sýna fram á þau með því einu að lifa af. Þau eru miskunnarlaus. Þeim sem standa gegn þeim verður útrýmt. Líffræðin fræðir okkur ekki aðeins um dýr og plöntur, heldur sýnir okkur einnig þau lögmál sem við verðum að fylgja í eigin lífi og herðir vilja okkar til að lifa og berjast samkvæmt þeim. Merking lífsins er barátta. Vei þeim sem syndgar gegn þessum lögmálum.

En hér er aftur aðeins haldið fram þeirri hugmynd að náttúran ali stundum af sér gölluð afkvæmi sem geti ekki lifað af án aðstoðar – staðreynd sem var þekkt öldum áður en Darwin kom til sögunnar. Fyrir utan vísanir til þess sem þurfi til að „viðhalda lífi“ og „lifa af“ er hér ekki vottur af þeirri hugmynd að menn séu „stökkbreytanleg tegund“ sem geti „þróast í ofurmenni“ [Harari 2015: 260]. Það er Harari sem gerir ráð fyrir þessu og varpar þeirri hugmynd yfir á hugmyndafræði nasista.

Harari [2015: 262] vitnar síðan í ummæli Hitlers sem birt eru í líffræðikennslubókinni, til frekari stuðnings þeirri fullyrðingu að nasistar hafi fylgt „rökvísi þróunarkenningar Darwins“. En þessi tilvitnun ítrekar aðeins þá trú Hitlers að sá sem „berst gegn náttúrunni valdi eigin tortímingu“. Boðskapur hans hér snýst um að varðveita yfirburði Aríá með því að láta þá sem hann taldi úrkynjaða deyja náttúrulegum dauða. Andstætt því sem Harari heldur fram er hér ekki verið að boða líffræðilega þróun tegundar eða kynþáttar yfir í herrakynþátt. (Hill [2024] fjallar ítarlega um að kynþáttahygga Hitlers hafi mótast mjög af ofsafengnu gyðingahatri Lúthers en ekki af þróunarkenningu Darwins.)

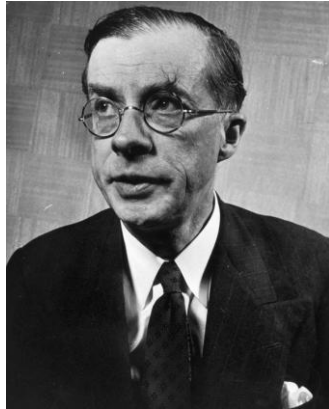
Í síðari bók sinni, *Homo Deus*, hélt Harari áfram að halda því fram að nasismi væri afbrigði „þróunarhúmanisma“ sem stæði „á traustum

grunni þróunarkenningar Darwins“ [Harari 2017: 295] og að nasistar hefðu „ætlað að skapa ofurmenni með úrvalsræktun og þjóðernis-hreinsunum“ [Harari 2017: 411]. Hann lagði þó ekki fram frekari frumheimildir máli sínu til stuðnings. Þvert á það sem Harari heldur fram voru Hitler og nasistar því ekki „húmanistar“ í neinum skilningi þess orðs og byggðu ekki hugmyndir sínar um yfirburði kynþátta á þróunarkenningu Darwins.

Erfitt er að sjá hvernig Harari komst yfirhöfuð að því að tengja hugmyndafræði nasista og „þróunarhúmanisma“ við Darwin, í ljósi þess sem hann sjálfur skrifar um „eðli“ mannsins. Annars vegar segir Harari [2017: 114] að „grundvallarhugmynd húmanískra trúarbragða á borð við frjálslyndisstefnu, kommúnisma og nasisma sé sú að *Homo sapiens* búi yfir einstöku og heilögu eðli sem sé uppspretta allrar merkingar og alls valds í alheiminum“. Aðeins fáeinum síðum síðar segir Harari [2017: 120] að Darwin hafi svipt okkur þeirri hugmynd að „hver manneskja búi yfir eilífu, einstaklingsbundnu eðli“ sem breytist ekki. Harari útskýrir ekki hvernig sú hugmynd Darwins að tegundir og kynþættir geti stökkbreyst samræmist hugmynd nasista um óbreytanlegt kynþáttaeðli.

2.3 Húmanismi og þróunarkenningin

Ef til vill hefur Harari þó rétt fyrir sér um að til sé hugmyndafræði „þróunarhúmanisma“ sem kalli á „sköpun ofurmannna“ [Harari 2017: 411] og „fyrirskipi að hinir æðri kúgi hina óæðri“ [Harari 2017: 295]. Svo virðist sem Julian Huxley, þekktur húmanisti, hafi fyrstur notað hugtakið „þróunarhúmanismi“ í riti sínu um tilgang Mennta-, vísinda- og menningarmálastofnunar Sameinuðu þjóðanna (UNESCO) [Huxley 1946]. Huxley var einn af stofnendum UNESCO og fyrsti framkvæmdastjóri stofnunarinnar.

Julian Huxley

Anefo, CC0, úr Wikimedia Commons

Í því riti útskýrir Huxley [1946: 7f] ástæður þess að hann setti fram afbrigði húmanisma sem hann kenndi sérstaklega við „þróun“ á þessa leið:

Að lokum verður hann [húmanisminn] að vera þróunarmiðaður, fremur en kyrrstæður eða einungis byggður á hugsjónum. UNESCO verður að tileinka sér þróunarmiðaða nálgun. Geri stofnunin það ekki verður heimspeki hennar röng og húmanismi hennar í besta falli ófullnægjandi, í versta falli villandi. ... Á síðustu áratugum hefur reynst unnt að þróa viðtæka eða almenna þróunarkenningu sem getur veitt nútímahúmanisma nauðsynlega fræðilega stöð. Hún sýnir okkur ekki aðeins stöðu mannsins í náttúrunni og tengsl hans við önnur fyrirbæri alheimsins og lýsir ekki aðeins ólíkum tegundum þróunar og hinum ýmsu stefnum hennar. Hún gerir okkur einnig kleift að greina æskilegar stefnur frá óæskilegum og sýna fram á að framfarir eigi sér stað í alheiminum. Loks sýnir hún okkur að maðurinn sé nú einn ábyrgur fyrir frekari framþróun og veitir okkur mikilvæga leiðsögn um hvaða leiðir hann eigi að fordást og hvaða leiðir hann eigi að fara til að ná slíkum framförum.

Þróunarmiðuð nálgun tengir náttúruvísindi við mannkynssöguna. Hún kennir okkur að hugsa út frá breytingum, hraða og stefnum

fremur en út frá kyrrstæðri stöðu á tilteknu augnabliki eða mælanlegum árangri. Hún sýnir okkur ekki aðeins uppruna og líffræðilegar rætur mannlegra gilda, heldur veitir okkur einnig nokkurn grundvöll og ytri viðmið fyrir þau innan þess mikla fjölda náttúrufyrirbæra sem virðist í sjálfu sér hlutlaus. Hún er jafnframt ómissandi til að greina, innan þeirrar óreiðu ósamrýmanlegra tilhneiginga sem nú blasir við, hvaða stefnur, athafnir og aðferðir UNESCO eigi að leggja áherslu á og styðja. Almenn heimspeki UNESCO ætti því, að því er virðist, að vera vísindalegur heims-
húmanismi, hnattrænn að umfangi og reistur á þróunarkenningu.

Huxley skrifaði þetta í lok síðari heimsstyrjaldar og lagði því ríka áherslu á frið og á að húmanisminn og stofnskrá UNESCO næðu til alls mannkyns. Eins og Huxley [1946: 7] orðaði það:

Meginviðfangsefni stofnunarinnar eru friður, öryggi og velferð manna, að því marki sem efla má þau með samstarfi þjóða heims á sviði menntunar, vísinda og menningar. Því virðist afstaða hennar þurfa að byggjast á einhvers konar húmanisma. Sá húmanismi verður jafnframt að vera heimshúmanismi, bæði í þeim skilningi að hann leitist við að ná til allra þjóða heims og að hann líti á allar þjóðir og sérhvern einstakling innan þeirra sem jafningja hvað varðar mannlega reisn, gagnkvæma virðingu og tækifæri til menntunar.

Af þessum orðum Huxleys er ljóst að „þróunarhúmanismi“ hans er andvígur kynþáttahyggju, stríði og alræðisstefnu – í algerri andstöðu við hugmyndafræði nasista. Þegar Harari skrifar að samkvæmt þróunarhúmanisma sé „reynsla manna af stríði verðmæt og jafnvel nauðsynleg“ [2017: 296] og að „átök séu tilefni til að fagna fremur en harma“ [2017: 295], gæti hann vart verið fjær sannleikanum. Síðar í ritinu lýsir Huxley [1946: 14] andstöðu sinni við hugmyndafræði nasista enn skýrar:

Hann [vísindalegur og þróunarmiðaður húmanismi] hrekur einnig með öllu þær kenningar, svo sem kenningar hegelískrar heim-speki, fasismans og nasismans, sem halda því fram að ríkið sé á einhvern hátt æðra einstaklingnum og að einstaklingurinn sé aðeins, eða fyrst og fremst, til fyrir ríkið.

Nokkrum síðum síðar skýrir Huxley [1946: 21] enn frekar hvernig stefna „þróunarhúmanisma“ er andstæð hugmyndafræði nasista:

Rétt er að minna á að meginmarkmið þeirrar stefnu [þróunar-
miðaðs heimshúmanisma] eru sett fram í stofnskrá UNESCO. Þar
eru meðal þeirra talin alþjóðlegur friður og öryggi, samstarf þjóða
og velferð manna. Sum markmiðanna eru skilgreind nánar sem
efling lýðræðislegra meginreglna um mannlega reisn, jafnrétti og
gagnkvæma virðingu, ásamt virðingu fyrir réttlæti, réttarríkinu,
mannréttindum og þeim grundvallandi réttindum frelsis sem
staðfest eru í sáttmála Sameinuðu þjóðanna.

Önnur húmanistasamtök á þessum tíma lýstu einnig andstöðu við
alræðisstefnu nasista, líkt og Huxley. Í fundargerð aðalfundar *Union of
Ethical Societies* (sem tók upp nafnið *Humanists UK* árið 2017) segir til
dæmis:

Við teljum að unnt sé að leysa öll deilumál þjóða á friðsamlegan
hátt. Fasismi, sem upphefur stríð sem æðsta afrek mannkyns,
hafnar því. Við trúum á frelsi einstaklingsins og rétt allra til að
þroskast í samræmi við æðstu hugsjónir sínar. Fasismi leitast við
að hneppa hug og líkama í ánaud ... Fasismi boðar undirgefni
konunnar við manninn ... Fasismi boðar að einn maður, „leið-
toginn“, sé gerður að guði. Vissulega er ekkert brýnna verkefni
okkar í dag en að berjast gegn þessum óskapnaði ...

[Copson 2025]

„Þróunarhúmanismi“ Huxleys kom fram *eftir* uppgang og ósigur
ógnarstjórnar nasista undir forystu Hitlers og var að mörgu leyti mark-
visst svar við henni. Huxley helgaði lokakafli annarrar útgáfu bókar
sinnar *Religion Without Revelation* „þróunarhúmanisma sem fullmótuðum
trúarbrögðum“ (*Evolutionary Humanism as a Developed Religion*) [Huxley
1957]. (Um arfleifð „þróunarhúmanisma“ Huxleys, sjá Madigan [1999].) Hugtakið náði ekki mikilli útbreiðslu innan húmanistahreyfingar nú-
tímans og á sér fáa fylgismenn í dag (sjá til dæmis bók Schmidt-Salomons
[2006], *Manifesto of Evolutionary Humanism*, sem nú hefur komið út í annarri
útgáfu).

Það getur verið réttmætt að nota heiti *eftir á* um einstakling á borð við
Hitler eða hreyfingu á borð við þjóðernissósíalisma, ef heitið á við. Ég
vona að greiningin hér að framan sýni að notkun Hararis á heitinu
„þróunarhúmanismi“ í þessu tilviki er fjarri lagi og beinlínis villandi. Ég
hef leitast við að sýna að hún er óábyrg af þremur ástæðum. Í fyrsta lagi
voru Hitler og nasistar ekki trúleysingjar. Í öðru lagi studdust þeir ekki
við þróunarkenningu Darwins til að rökstyðja hugmyndir sínar um

menningarlegar framfarir. Í þriðja lagi var hugtakið „þróunarhúmanismi“ sett fram um heimspeki sem var andstæð alræðisstefnu nasista. Með því að nota hugtakið án þess að kanna fyrst uppruna þess og sögu skaðar Harari orðspor þróunarhúmanista á borð við Huxley, sem börðust af krafti gegn villimennsku nasista.

KAFLI 3

3. Sósíalískur húmanismi

3.1 *Hið sama eða ólíkt?*

Annar „trúarflokkur“ húmanismans sem Harari fjallar um er sá sem hann kallar „sósíalískan húmanisma“. Ásamt hinum tveimur „trúarflokkunum“, „þróunarhúmanisma“ og „frjálslyndum húmanisma“, á „sósíalískur húmanismi“ með einhverjum hætti að bera ábyrgð á „blóðugustu trúarstríðum sögunnar“ [Harari 2015: 254]. En er það rétt? Nei, og ástæðurnar varpa ljósi á kerfisbundnar rangfærslur í frásögn Hararis. Eins og ég mun sýna fram á varð sósíalískur húmanismi til um miðja tuttugustu öld sem andsvar við alræðislegum birtingarmyndum marxískrar heimspeki.

Með því að ganga einfaldlega út frá því að „sósíalískur húmanismi“ og „sósíalismi“ merki hið sama nær Harari að tengja sósíalískan húmanisma við verstu mistök og grimmdarverk sögunnar. Stundum notar hann bæði hugtökin í sömu málsgrein, eins og þau vísi til sömu hugmyndastefnu. Í *Sapiens* skrifar Harari [2015: 258] til dæmis: „Annar mikilvægur trúarflokkur er sósíalískur húmanismi. Sósíalistar telja að „mennskan“ sé sameiginleg...“ Í sömu málsgrein endurtekur hann ruglinginn: „Á meðan frjálslyndur húmanismi leitast við að veita hverjum einstaklingi eins mikið frelsi og mögulegt er, leitast sósíalískur húmanismi við að tryggja jafnrétti allra manna. Að mati sósíalista er ójöfnuður versta guðlastið gegn helgi mennskunnar...“

Á sama hátt kynnir Harari [2017: 290] „sósíalískan húmanisma“ í *Homo Deus* sem grein af húmanismanum en ruglar honum síðan strax

Joseph Stalin
Þjóðskjalasafn Breta, Án
höfundarréttar, úr Wikimedia
Commons

saman við „sósíalisma“ með því að kalla fylgismenn hans einfaldlega „sósíalista“. Í báðum bókunum notar hann hugtökin tvö til skiptis.

Eftir að hafa ruglað þessum tveimur hugtökum saman tengir Harari „sósíalískan húanisma“ við „blóðbað“ Leníns [Harari 2015: 409], Gúlag-fangabúðir Stalíns [Harari 2017: 300] og „verstu hungursneyð sögunnar og dauða tugmilljóna Kínverja“ í valdatíð Maós Zedongs [Harari 2017: 193]. Að mati Hararis eru Lenín, Stalín og Maó Zedong fulltrúar „öfgakenndrar útgáfu“ „sósíalíks húanisma“, en engu að síður fulltrúar hans.

Hvernig er þá sósíalískur húanismi frábrugðinn sósíalisma? Ólíkt hugtakinu „þróunarhúanismi“ á „sósíalískur húanismi“ sér ekki einn upphafsmann sem almennt er viðurkenndur. Hins vegar er viðurkennt að tilurð hugtaksins hafi verið knúin áfram af því að *Efnabagsleg og heimspekileg handrit frá 1844* eftir Karl Marx voru enduruppgötvað og gefin út. Á fjórða áratug tuttugustu aldar gegndu þau lykilllutverki við mótun fræðilegs grunns sósíalíks húanisma. Í þessum ritum hins unga Marx voru viðfangsefni á borð við firringu, möguleika mannsins og siðferðilegar hliðar sósíalisma áberandi. Þau eru ólík þeirri áherslu sem síðar kom fram hjá Marx á díalektíska efnishyggju og lögbundna framvindu sögunnar. Hugtakið „sósíalískur húanismi“ varð síðan meira áberandi á sjötta og sjöunda áratugnum sem andsvar við sovéska valdhbyggju.

Meðal áhrifamikilla verka á þessu mótunarskeiði voru ritgerð Edwards P. Thompson frá 1957, *Socialist Humanism: An Epistle to the Philistines*, og bók Rayu Dunayevskayu frá 1958, *Marxism and Freedom From 1776 Until Today*. Árið 1966 ritstýrði Erich Fromm tímamótasafni ritgerða undir heitinu *Socialist Humanism: An International Symposium*. Þar komu saman skrif ólíkra hugsuða sem vildu endurvefja húanískar hugmyndir í fyrri verkum Marx og greina eigin sjónarmið bæði frá einræðislegum ríkissósíalisma og vestrænum kapítalisma.

Barbara Epstein [2014], sem situr í alþjóðlegri ráðgjafarnefnd *International Marxist-Humanist Organization*, lýsir harðri gagnrýni sósíalíks húanisma á alræðisstefnu Stalíns svo: „Marxískur húanismi var einnig, og enn afdráttarlausar, andóf gegn stalínisma og þeirri útgáfu marxískrar kenningar sem sovéska forystan samþykkti.“ (Um hugtakanoftkunina útskýrir Epstein að heitið „sósíalískur húanismi“ hafi lagt áherslu á þátttöku margra sem ekki voru marxistar ... í gagnrýni á sovéskan sósíalisma og viðleitni til að móta lýðræðislega gerð sósíalisma“.)

Rétt eins og „þróunarhúanismi“ Huxleys var andsvar við alræðinasista var „sósíalískur húanismi“ gagnrýni á harðstjórn og ríkisforræði

stalinismans. Í báðum tilvikum er það sögulega rangt hjá Harari að skipa þessum afbrigðum húmanismans í flokk grimmra valdhyggjustefna. Lesandi sem leitar að rökstuðningi Hararis fyrir þessari rangfærslu verður fyrir vonbrigðum. Í athugasemdum aftan við báðar bækur hans er engar tilvísanir að finna í rit húmanista eða sósíalista sem styðja þessar full-yrðingar.

Lestur á ritum sósíalískra húmanista leiðir hins vegar í ljós hið gagnstæða við þá afbökuðu mynd sem Harari dregur upp í bókum sínum. Dunayevskaya boðaði fjarri því stalinískan sósíalisma: hún afhjúpaði hreinsanir Stalíns og sýndarréttarhöld [1958: 226f] og misheppnaðan áætlunarbúskap Sovétríkjanna [1958: 13. kafli]. Hún helgaði heilan kafla mistökum Stalíns [1958: 14. kafli]. Þar lýsti hún því yfir að „allir þekki rússneskan kommúnisma sem mestu villimennsku á jörðinni. Nafn Stalíns sé tákn hennar“ [1958: 240]. Hún fjallaði síðan um „alræðislegan persónuleika“ Stalíns [1958: 243] og „viðfeðmt net njósnara og gagn-njósnara“ hans [1958: 249]. Hún gagnrýndi Maó Zedong og Khrústsjov sömuleiðis sem „kapítalíska inn að beini“ og sagði þá stjórna „alræðisríkjum“ [1958: 289]. Meginmarkmið Dunayevskayu með bókinni var að halda á lofti húmanískri frelsishugsjón andspænis kæfandi skrifræði sem byggt hafði verið upp í nafni „sósíalisma“.

Edward P. Thompson [1957] setti fram sömu afdráttarlausu gagnrýni í áhrifamikilli ritgerð sinni, *Socialist Humanism*. Þar studdi hann „uppreisnina innan alþjóðlegu kommúnistahreyfingarinnar gegn „stalinisma““, sem hann leit á sem „kredduhyggju“ er gerði lítið úr þeim

Erich Fromm
Müller-May / Rainer Funk

þætti sem „hugmyndir og siðferðileg viðhorf manna eiga í mótun sögunnar“. Hann fordæmdi skrifræði Sovétríkja Stalíns fyrir að kæfa „efnahagslegt lýðræði [og] pólitískt frelsi“. Í anda húmanismans mótmælti Thompson því að Stalín hefði „útrýmt stjórnarandstöðu, komið á skrifræðislegri stjórn yfir öllu hugverki og eyðilagt lýðræði innan kommúnistaflokksins (bæði innan Rússlands og utan þess) með stífu kerfi

„lýðræðislegrar miðstýringar““.

Thompson hvatti til marxískrar stefnu í anda húmanismans þar sem við, sem sjálfráðar manneskjur, búum yfir „skapandi athafnagetu“; stefnu sem lítur svo á að maðurinn sé „að hluta gerandi í sögunni, rétt eins og

hann sé að hluta fórnarlamb umhverfis síns“. Líkt og Dunayevskaya reis Thompson gegn „ómannúð“ stalinismans: sýndarréttarhöldunum, fangabúðunum og hinum miklu hreinsunum. Ritgerð hans er eitt langt hróp gegn stalinisma og áminning húmanista um hæfni okkar til mannúðar, siðferðilegrar samvisku, skynsemi, fegurðarskyns, frelsis og sjálfræðis.

Áratug síðar var þetta húmaníska andsvar við afmennskandi einræði þróað frekar í ritgerðasafni Erichs Fromms [1966], *Socialist Humanism: An International Symposium*. Þar skrifaði Fromm [1966: xi. kafli] að „höfundarnir eigi það sameiginlegt að láta sig manninn og fulla þróun möguleika hans varða og að taka gagnrýna afstöðu til pólitísku veruleika, einkum hugmyndafræði“. Meðal gagnrýni höfundanna var beitt ádeila Léopolds Senghors [1966: 60] á kommúnistaríkin, sem hefðu „gert ríkið að almáttugu, sálarlausu skrímsli, kæft eðlilegt frelsi mannsins og þurrkað upp uppsprettur listarinnar, en án hennar er lífið ekki þess virði að lifa því“. Í sama riti fordæmdi Raya Dunayevskaya [1966: 69] „hina einsleitu sköpun stalinismans, sem bæði Khrústsjov og Maó Tse-tung halda svo fast í“. Hún harmaði hina grimmilegu kúgun Maós: „Hundrað blóm“ blómstruðu aðeins stutta stund í Kína áður en alræðisríkið lét þau skyndilega visna“ [1966: 70]. Veljko Korać [1966: 13] taldi sömuleiðis að í „Kína samtímans ... [mætti sjá] endurvakningu stalinískrar ríkishyggju og umbreytingu hennar í sérstaka gerð frumstæðrar og fátæklegrar jafnréttishyggju“.

Mihailo Marković [1966: 90] gekk svo langt að skilgreina sósíalískan húmanisma að verulegu leyti sem „uppreisn gegn stalinisma“ – sjónarmið sem nokkrir aðrir höfundar safnsins tóku undir [Pejović 1966: 208; Supek 1966: 281; Vranicki 1966: 305; Abendroth 1966: 371]. (Fyrir stutt sögulegt yfirlit um sósíalískan húmanisma, sjá Epstein [2014].)

Hafa ber í huga að heitið „sósíalískur húmanismi“ kom ekki fram fyrr en á sjötta áratug tuttugustu aldar, löngu eftir daga Marx og Leníns. Sú tímaröð grefur undan þeirri afdráttarlausu hugmynd Hararis að Marx og Lenín séu fulltrúar „sósíalísku húmanisma“ [2017: 317]. Í frásögn Hararis [2017: 290] varð harðstjórnarlegur „sósíalískur húmanismi“ til á nítjándu öld. Vissulega getur verið réttmætt að nota heiti um fólk eftir dauða þess, þegar það á við. Í þessu tilviki er það hins vegar fráleitt. Sósíalískir húmanistar frá sjötta áratugnum og síðar voru eindregið andvígir stalinisma, maóisma og ríkishyggju. Stalín, Maó og grimmar einræðisstjórnir Sovétríkjanna og Kína komu ekki fram fyrr en mörgum áratugum eftir dauða Marx og Leníns. Án þeirrar afturfarar til alræðis undir stjórn

Stalíns og Maós sem sósíalískur húmanismi varð til í andstöðu við hefði hreyfingin sjálf aldrei mótast.

Sósíalískir húmanistar áttu engan þátt í „blóðbaði“ Leníns eða „Gúlag-fangabúðum Stalíns“, eins og Harari [2015: 409; 2017: 300] heldur fram. Sumir þeirra börðust þvert á móti *gegn* blóðugri kúgun kommúnistastjórna, allt fram á valdatíma Khrústsjövs. Sósíalískir húmanistar á borð við Dunayevskayu [1966: 76] studdu lýðræðisuppreisnina í Búdapest árið 1956, sem sovéskir skriðdrekar brutu á bak aftur með grimmilegum hætti. Þeir börðust einnig fyrir lýðræðisumbótum gegn kæfandi ríkishyggju að stalínískri fyrirmynd í Póllandi, Júgóslavíu og Tékkóslóvakíu (sjá til dæmis Kolakowski [1971; 1978], Kosík [1976] og Epstein [2014]). Að mati áhrifamikilla húmanískra heimspekinga sem störfuðu innan alþjóðlegu húmanistahreyfingarinnar „átti marxískur húmanismi mikilvægan þátt í að færa kommúnistaríki frá stalínisma í átt að lýðræði“ [Gasenbeek og Gogineni, ritstj., 2002: 58].

Það kemur á óvart að Harari skuli reyna að lýsa „sósíalískum húmanisma“ sem áfellsdómi yfir frelsishugsjónum frjálslyndra. Samkvæmt Harari [2017: 295] „letja [sósíalískir húmanistar] fólk til sjálfsleitar og boða stofnun öflugra sameiginlegra stofnana, svo sem sósíalistaflokka og verkalýðsfélaga“, þar sem „flokkurinn veit best“ og „einstaklingar verða að hlusta á flokkinn og verkalýðsfélagið fremur en eigin tilfinningar“. Kaldhæðnin er sú að sósíalískir húmanistar standa mun nær klassískri frjálslyndisstefnu í áherslu sinni á sjálfsþroska og sjálfræði manna. Líkt og frjálslyndir réðust þeir gegn leynilögreglu, pólitískum hreinsunum, ritskoðun ríkisins og hungursneyðum af völdum einræðisstjórna kommúnista.

Þessi málsvörn fyrir frelsi og sjálfræði manna heldur áfram enn í dag. Í samþykktum *International Marxist-Humanist Organization* [IMHO: 2020] segir til dæmis:

Við höfum barist gegn hvers kyns kapítalisma, einnig þegar hann hefur birst í ríkiskapítalískum stjórnkerfum sem kölluðu sig kommúnísk. ... Við höfnum því elítíska skipulagsformi að framvarðarflokkur leiði byltingarbaráttu eða uppbyggingu nýs samfélags.

3.2 Trúaður eða trúleysingi?

Ég mun að lokum fjalla um enn einn misskilning sem Harari breiðir út um sósíalískan húanisma. Hann heldur því fram, án þess að leggja fram nein gögn, að sósíalískur húanismi sé trúlaus. Í *Sapiens* segir Harari [2015: 302]: „Frá og með átjándu öld misstu trúarbrögð og hugmynda-stefnur á borð við frjálslyndisstefnu, sósíalisma og femínisma allan áhuga á lífi eftir dauðann.“ Munum að Harari telur sósíalískan húanisma og sósíalisma vera eitt og hið sama.

Harari [2017: 114] heldur þessum þræði áfram í *Homo Deus* og telur sósíalískan húanisma meðal guðlausa stefna: „Á meðan land-búnaðarbyltingin leiddi af sér trúarbrögð sem byggðust á guðstrú ól vísindabyltingin af sér húanísk trúarbrögð þar sem menn tóku sæti guðanna.“

Síðar í sömu bók skrifar Harari [2017: 290] að „greinarnar“ tvær sem spruttu af húanismanum, sósíalískur húanismi og þróunar-húanismi, hafi „verið sammála frjálslyndisstefnunni um að mannleg reynsla væri æðsta uppspretta merkingar og valds. Hvorug greinin trúði á yfirsíkvitlegt afl eða guðlega lögbók.“

Nokkrum síðum síðar leggur Harari [2017: 305] aftur áherslu á þetta atriði:

Miðað við þá djúpu gjá sem skilur alla trúarflokka húanismans frá kristni, íslam og hindúisma voru deilurnar milli ólíkra afbrigða húanismans smávægilegar. Svo lengi sem við erum öll sammála um að Guð sé dauður og að aðeins mannleg reynsla gefi alheiminum merkingu, skiptir þá í raun máli hvort við teljum alla mannlega reynslu jafngilda eða suma reynslu æðri annarri?

En sagan er ekki svo einföld. Marxískir húanistar höfnuðu, að hætti Marx, guðstrú og hefðbundnum trúarbrögðum. Fromm [1966: ix. kafli], sem sjálfur skrifaði um sósíalískan húanisma, viðurkennir að „Marx leitaði svars við spurningunni um merkingu lífsins en gat ekki fallist á hið hefðbundna svar trúarbragðanna, að hana væri aðeins að finna með trú á tilvist Guðs“.

Ekki eru þó allir sósíalískir húanistar marxistar sem hafna guðstrú. Um höfunda ritgerðasafns síns um sósíalískan húanisma skrifar Fromm [1966: xi. kafli]: „Flestir þeirra eru marxistar, en sumir – þar á meðal kaþólikkar, sjálfstæðir frjálslyndir og félagar í verkamannaflokkum sem ekki eru marxistar – eru það ekki.“ Dæmi um slíkan höfund er

Léopold Senghor [1966: 53] og ritgerð hans *Socialism Is a Humanism*. Löngu síðar útskýrir Epstein [2014] að ólíkt marxískum húmanisma hafi „sósíalískur húmanismi“ lagt áherslu á þátttöku margra sem ekki voru marxistar – kristinna sósíalista og annarra – í gagnrýninni á sovéskan sósíalisma og viðleitninni til að móta lýðræðislega gerð sósíalisma ...“.

Niðurstaðan er sú að Harari byggir á tvenns konar misskilningi. Í fyrsta lagi telur hann að allir sósíalískir húmanistar séu marxistar sem hafni trúarbrögðum. Í öðru lagi telur hann að þeir hafi stutt og komið á þeim alræðisstjórnnum sem hugsuðir þeirra börðust sjálfir gegn. Fyrri misskilningurinn er ef til vill skiljanlegur. Hin síðari rangfærsla heldur því miður áfram að skaða orðspor sósíalískra húmanista um allan heim með óréttmætum hætti.

KAFLI 4

4. Frjálslyndur húanismi

4.1 Trúaður eða trúlaus?

Þriðji „trúarflokkur“ húanismans sem Harari tengir við „blóðugustu trúarstríð sögunnar“ [Harari 2015: 254] er sá sem hann kallar „frjálslyndan húanisma“. Í þessum kafla skoða ég tvær meginstaðhæfingar Hararis. Sú fyrri er að frjálslyndur húanismi hafi lagt heiminn undir sig á nútímanum. Sú síðari er að meintur ofbeldisfullur klofningur hans frá hinum „trúarflokkum“ húanismans hafi leitt til tveggja hörmulegra heimsstyrjalda. Jafnframt fjalla ég um uppruna og merkingu hugtaksins „húanismi“, hvernig Harari ruglar „frjálslyndum húanisma“ saman við „frjálslyndisstefnu“ og hvort frjálslyndisstefnan sé eins trúlaus og sjálfhverf og Harari virðist stundum telja.

Hvað er „frjálslyndur húanismi“? Í kaflanum „Dýrkun mannsins“ í fyrri bók sinni, *Sapiens*, segir Harari að frjálslyndur húanisti „trúi því að skaparinn hafi veitt mönnum tiltekin óafsalanleg réttindi“ [Harari 2015: 256] og „leitist við að tryggja hverjum einstaklingi eins mikið frelsi og mögulegt er“ [Harari 2015: 258]. Hér blasir fyrsti vandinn við í frásögn Hararis: hann er ekki sjálfum sér samkvæmur um það hvort frjálslyndur húanisti trúi á Guð. Til að skera úr um það þurfum við að átta okkur á hvað Harari á við með þessari „rétttrúnaðargrein húanismans“ [Harari 2017: 289] og þessum „ráðandi trúarbrögðum okkar tíma“ [Harari 2015: 439]. Það skiptir máli vegna þess að hann notar heitið „frjálslyndur húanisti“ um

Kraftaverkamessan eftir Simone Martini, Lower Basilica in Assisi
Simone Martini, Án höfundarréttar,
úr Wikimedia Commons

nokkrar mikilvægar kristnar persónur í sögulegri frásögn sinni. Harari virðist vera á báðum áttum um þetta mikilvæga guðfræðilega atriði.

Þegar Harari [2015: 255] lýsir frjálslyndum húmanisma sem guðs-trúarstefnu segir hann í sama kafla að „trú á guði lífi áfram innan margra nútímahugmyndastefna og sumar þeirra, einkum frjálslyndisstefnan, séu lítt skiljanlegar án slíkrar trúar“. Tveimur síðum síðar bætir hann við: „Þótt frjálslyndur húmanismi helgi manninn hafnar hann ekki tilvist Guðs; raunar byggist hann á trúarhugmyndum eingyðistrúar“ [Harari 2015: 257]. Af þessu virðist ljóst að að mati Hararis sé trú á Guð í kjarna frjálslynds húmanisma.

Í sama kafla, „Dýrkun mannsins“, lýsir Harari frjálslyndum húmanisma þó jafnframt sem stefnu sem *hafnar* tilvist Guðs. Þar heldur Harari [2015: 254] í gagnstæða átt og segir að frjálslyndur húmanismi sé meðal þeirra „trúarbragða sem byggjast á náttúrulögmálum“ sem vilja ekki vera kölluð „trúarbrögð“ vegna þess hve ólík þau séu „trúarbrögðum sem byggjast á guðstrú“. Á næstu síðu greinir Harari [2015: 255] á milli „guðlausra hugmyndastefna sem segjast byggjast á náttúrulögmálum“, svo sem frjálslynds húmanisma, og „trúarbragða sem hafa Guð í miðju“. Enn síðar undirstrikar hann muninn: „Trúarbrögð sem byggjast á guðstrú snúast um dýrkun guða. Húmanísk trúarbrögð dýrka mannkynið, eða réttara sagt *Homo sapiens*“ [Harari 2015: 256]. Síðar í bókinni segir Harari [2015: 302] enn á ný: „Frá og með átjándu öld misstu trúarbrögð og hugmyndastefnur á borð við frjálslyndisstefnu, sósíalisma og femínisma allan áhuga á lífi eftir dauðann.“ Í *Sapiens* virðist Harari því ekki hafa skýra afstöðu til þess hvort frjálslyndir húmanistar trúu á Guð.

Í síðari bók sinni, *Homo Deus*, er Harari samkvæmari sjálfum sér í umfjöllun sinni um guðstrú og frjálslyndan húmanisma. Þar segir hann að „vísindabyltingin hafi alið af sér húmanísk trúarbrögð þar sem menn tóku sæti guðanna“ [Harari 2017: 114]. Í frjálslyndum húmanisma séu „lögmálin sem standa mannum ofar náttúrulögmál, en ekki sköpunarverk eins eða annars guðs“ [Harari 2017: 212]. Samkvæmt frásögn Hararis eru „trúarflokkar húmanismans ... allir sammála um að Guð sé dauður“ [2017: 305], að „Guð sé afurð ímyndunarafls mannsins“ [2017: 453f] og að „menn hafi fundið Guð upp“ [2017: 495].

4.2 Hvað er húmanismi?

Misskilningur Hararis á frumspeki húmanismans virðist eiga rætur í því að nútímahúmanismi varð til eftir langa sögu þar sem orðið „húmanismi“ hafði verið notað í ólíku samhengi. Enska orðið *humanist* kom fyrst fram undir lok sextándu aldar sem heiti, notað eftir á, yfir tiltekna fræðimenn endurreisnartímans sem unnu að því að endurvekja fornrit og rannsaka þau á frummáli þeirra. Þeir rannsökuðu einnig helgirit sem hluta af þessu starfi, en sniðgengu strangar, kreddubundnar guðfræðilegar túlkarnir og skoðuðu ritin í menningarlegu samhengi sínu sem verk manna.

Denis Diderot

Louis-Michel van Loo, Án
höfundarréttar, úr Wikimedia
Commons

Heitið *humanist* á þessa fræðimenn er dregið af ítalska orðinu *umanista*, sem við tengjum nú við „hugvísindi“ – rannsóknir á heimspeki, bókmenntum og sögu. Fræðimenn á sviði hugvísinda nota enn heitið *humanist* um þá sem rannsökuðu tungumál og samfélag á endurreisnartímanum. Húmanistar nútímans nota orðið hins vegar ekki í þessum skilningi um sjálfa sig.

Á tímum evrópsku upplýsingarinnar, frá sautjándu öld og fram á byrjun þeirrar nítjándu, tók það sem nú er kallað „húmanismi“ miklum breytingum. Á þessu tímabili efldust rannsóknir og heimspekileg umræða þar sem áhersla var lögð á mannlega skynsemi, tilraunavísindi og frelsi einstaklingsins. Hugsuðir upplýsingarinnar á borð við Voltaire, David Hume, Denis Diderot, Jeremy Bentham, John Stuart Mill og Thomas Paine mæltu fyrir húmanískum gildum, svo sem skynsamlegri hugsun, mannréttindum og því að draga úr eynd og þjáningu allra manna. Smám saman var síður leitað yfirnáttúrulegra skýringa á náttúrufyrirbærum eða guðfræðilegra réttlætinga fyrir því að stjórna hegðun einstaklinga og samfélaga. Á þessum tíma voru hugsuðir með húmaníska afstöðu að mestu leyti deistar, þ.e. aðhylltust náttúruguðstrú, fremur en að vera trúleysingar eða efahyggjufólk. Sá sem lýsti sig trúleysingja gat misst starf sitt eða jafnvel lífið.

Frá nítjándu öld, og í vaxandi mæli snemma á þeirri tuttugustu, var heitið „húmanismi“ notað um þessa upplýstu lífsafstöðu sem var hvorki trúarleg né byggð á guðstrú. Hún losaði mannlega skynsemi og siðferði undan meintri guðlegri opinberun og vilja ímyndaðrar guðlegrar veru. Orðið „maður“ í „húmanisma“ vísaði til þess að reiða sig á mannlega skynsemi og siðferðilega hæfni okkar til samhygðar til að komast að því hvað er satt, gott og rétt, óháð gömlum trúarkreddum.

Frá miðri tuttugustu öld fóru félög einstaklinga að kenna sig sjálf við „húmanisma“. Í Bandaríkjunum voru samtökin *American Humanist Association* (AHA) stofnuð árið 1941. Alþjóðavæðing hreyfingarinnar hófst árið 1946 þegar *World Union of Freethinkers* hélt ráðstefnu í Lundúnum undir heitinu *The Challenge of Humanism*. Árið 1950 var stofnað húmanistaráð (*Humanist Council*) til að leiða saman ýmis samtök veraldarhyggjufólks og húmanista. Alþjóðleg húmanistahreyfing tók síðan á sig skýrari mynd árið 1952 þegar fimm húmanistasamtök komu saman og stofnuðu *International Humanist and Ethical Union* (IHEU), sem nú heitir *Humanists International*. Árið 1956 var heiti tímaritsins *Literary Guide* breytt í *The Humanist*; það heitir nú *New Humanist*. Árið 1967 urðu samtökin *Ethical Union* að *British Humanist Association*, sem nú heitir *Humanists UK*. Frá því snemma á sjöunda áratugnum voru húmanistafélög stofnuð í ýmsum fylkjum Ástralíu. (Um sögu húmanismans, sjá nánar Tribe [1967], Dahlit [1994], Copson og Grayling, ritstj. [2015], American Humanist Association [2021], Bakewell [2023] og Humanists UK [2023i].)

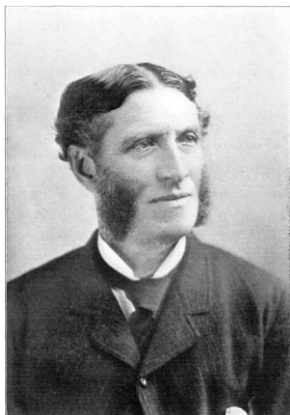
Það veldur vonbrigðum að í bókum Hararis tveimur er hvorki fjallað um húmanisma á fyrri hluta endurreisnartímans né stofnun fyrstu húmanistasamtakanna. Þar er heldur ekki minnst á náttúrugúðstrú sem guðfræðilegt millistig hjá hugsuðum upplýsingarinnar með húmaníska afstöðu. Eftir því sem húmanismi þróaðist sem lífsskoðun aðgreind frá trúarkreddum og valdhyggju voru ýmis heiti notuð til að draga fram ólíkar hliðar húmanískrar hugsunar. Í kafla 2.3 fjallaði ég um hvernig Julian Huxley setti árið 1946 fram heitið „þróunarhúmanismi“ til að leggja nýja áherslu á sameiginlega þróunarsögu okkar og annarra dýra. Í kafla 3.1 rakti ég hvernig sósíalistar sem voru andvígir staliníska þróuðu „sósíalískan húmanisma“ um miðja tuttugustu öld til að undirstrika áherslu Marx á sjálfræði og frelsun mannsins.

Í verkum Hararis vantar umfjöllun um hvernig þessi heiti urðu til og þróuðust í sögulegu samhengi. Í stað vandaðrar rannsóknar finn ég heitin „þróunarhúmanismi“ og „sósíalískur húmanismi“ notuð af klaufaskap og án nægilegrar umhugsunar um tilurð þeirra hugmynda sem þau vísa til. Þessi ónákvæmni leiðir til þeirrar rökvillu sem kölluð er *sekt vegna tengsla*.

að bendla hóp við glæpi ímyndaðra, öfgafullra forvera hans í sögunni. Sú rangfærsla Hararis að tengja nasisma við „þróunarhúmanisma“ er dæmi um þetta. Með því að rugla „sósíalískum húmanisma“ saman við „sósíalisma“ komst hann einnig að þeirri röngu niðurstöðu að sósíalískir húmanistar tengdust blóðugum ofstopaverkum Stalíns, Leníns og Maós Zedongs. Í raun var afstaða þeirra þveröfug. Frá sjöunda áratugnum var sósíalískur húmanismi andsvar við ríkismiðuðu alræði.

Harari gerir sömu mistök með „frjálslyndan húmanisma“ og leggur hann að jöfnu við „frjálslyndisstefnu“. Í fyrri bók sinni, *Sapiens*, segir Harari [2015: 257] fyrst að „mikilvægasti trúarflokkur húmanismans sé frjálslyndur húmanismi“. Í næstu setningu kallar hann fylgismenn þeirrar stefnu einfaldlega „frjálslynda“. Tveimur málsgreinum síðar leggur hann hugtökin aftur að jöfnu og ruglar „frjálslyndum húmanisma“ saman við „frjálslynda trú“. Þetta mætti ef til vill skrifa á reikning hroðvirkni. Í síðari bók sinni, *Homo Deus*, tekur Harari þó skýrt fram að hann telji hugtökin merkja hið sama: „Vegna þessarar áherslu á frelsi er rétttrúnaðargrein húmanismans kölluð „frjálslyndur húmanismi“ eða einfaldlega „frjálslyndisstefna““ [Harari 2017: 289].

Harari virðist ekki gera sér grein fyrir því að frjálslyndisstefna á sér margar greinar. Sumar þeirra eru húmanískar, aðrar ekki. Ég fjalla nánar um þetta í 5. kafla.

Matthew Arnold

Án höfundarréttar, úr Wikimedia Commons

Hvað er þá „frjálslyndur húmanismi“? Heitið kom fram í háskólasamfélaginu á sjöunda áratug tuttugustu aldar sem niðrandi heiti sem gagnrýnendur notuðu um þá bókmenntafræði sem þá var ríkjandi. Meðal gagnrýnendanna voru marxistar, femínistar og formgerðarsinnar sem andmæltu hefðbundinni aðferð við lestur bókmenntaverka. Fræðimenn á borð við Matthew Arnold, T. S. Eliot og F. R. Leavis höfðu lýst þeirri aðferð á árunum frá fjórða til sjötta áratugarins.

Gagnrýnendurnir andmæltu þeirri forsendu þeirra að verðmætar bókmenntir endurspegluðu algild sannindi um manninn og gætu veitt innsýn í mannlega tilveru þvert á menningarheima og tímabil. Þessir frjálslyndu húmanistar töldu að hægt væri að skilja mikil bókmenntaverk á eigin forsendum, án þess að

styðjast við utanaðkomandi þekkingu á ævi höfundarins eða sögulegt samhengi verksins.

Peter Barry [2002: 16–22] dregur þessar meginreglur bókmennta-gagnrýni skýrt saman í því sem hann kallar „tú meginreglur frjálslynds húanisma“. (Fyrir stutt yfirlit um frjálslyndan húanisma, sjá Paul [2024].) Barry [2002: 3] skýrir einnig merkingu hugtaksins á þessa leið:

Orðið „frjálslyndur“ í þessu orðasambandi merkir í grófum dráttum að vera ekki róttækur í stjórnmálum og þar af leiðandi almennt að víkja sér undan pólitískum álitamálum og taka ekki skýra afstöðu til þeirra. „Húanismi“ gefur til kynna svipaða afstöðu; orðið bendir til ýmissa eiginleika sem gagnrýnendurnir telja neikvæða, svo sem að vera „ekki marxískur“, „ekki femínískur“ og „ekki fræðilegur“. Það felst einnig í hugtakinu að frjálslyndir húanistar trúir á „mannlegt eðli“ sem sé fastmótað og óbreytilegt og komi fram í mikilvægum bókmenntaverkum.

Þessi bókmenntakenning á sér vitaskuld tengsl við rætur sínar í húanisma endurreisnartímans og upplýsingunni, með áherslu þeirra á mannlega skynsemi, mannréttindi og farsæld manna. Þó er rétt að hafa í huga að hægt er að vera húanisti án þess að aðhyllast bókmenntakenningu „frjálslynds húanisma“.

Utan þessarar sérhæfðu notkunar hugtaksins í háskólasamfélaginu er torvelt að finna fólk sem kallar sig „frjálslynda húanista“. Enn sjaldgæfara er að samtök eða hópur fólks taki sér þetta heiti; ég veit ekki um nein dæmi þess. Það sem veldur sérstökum óþægindum við bækur Hararis er hve hirðulaust hann tekur þetta tiltekna heiti upp til að lýsa meintri heimsyfirgripsmikilli afstöðu til mannsins og alheimsins. Hér glatar hugtakið „húanismi“ allri merkingu í meðförum hans. Þessi lauslega hugtakanotkun hefur beinar afleiðingar fyrir meginsögurök hans, sem ég vík nú að.

4.3 Hvaða klofningur innan húmanismans?

Samkvæmt Harari er „frjálslyndur húmanismi“ „rétttrúnaðargrein húmanismans“ [Harari 2017: 289] og „ráðandi trúarbrögð okkar tíma“ [Harari 2015: 439], sem hinir tveir „trúarflokkarnir“ klofnuðu frá. Ég hafði áhuga á að lesa hvernig það gerðist. Í *Homo Deus* heitir Harari því að svara spurningu sem hann sjálfur ber upp: „Hvernig fór *Homo sapiens* að trúa á húmanískan átrúnað, samkvæmt hverjum alheimurinn snýst um mannkynið og menn eru uppspretta allrar merkingar og alls valds?“ [Harari 2017: 77]. Hann gæti vart lýst áhrifamætti húmanismans með sterkari orðum en í svari sínu: „Húmanisminn, nýr byltingarkenndur átrúnaður sem lagði heiminn undir sig á síðustu öldum, veitti mótefni gegn merkingarlausri og löglausri tilveru“ [Harari 2017: 259].

Harari vísar lauslega nokkrum sinnum til endurreisnartímans en ekki í tengslum við þróun húmanismans. Þótt hann reki húmanismann aftur um „síðustu aldir“ og haldi því fram að „húmanismi hafi ráðið ríkjum í heiminum í 300 ár“ [Harari 2017: 75], er fyrsta skýra umfjöllun hans um frjálslyndan húmanisma tengd árinu 1848, ári „frjálslyndu byltinganna“ [Harari 2015: 261]. Hann skýrir þó ekki hvernig þessar byltingar tengdust hugmyndafræði húmanismans.

Orsakir byltinganna í Evrópu voru margar og flóknar. Meðal áhrifabátta voru ör fólksfjölgun, hungursneyðir vegna uppskerubrests, vaxandi iðnvæðing og harðstjórn ráðamanna sem létu sér þjáningar verkafólks í léttu rúmi liggja. Hvað sem því líður voru lýðveldin og stjórnarskrárbundnu konungsríkin sem urðu til í kjölfarið áfram undir stjórn ráðamanna sem aðhylltust hefðbundna kristni.

Harari flækir sig hér í eigin mótsögnum, enda hafði hann áður dregið skýr mörk milli frjálslynds húmanisma og kristni. Hann vísar til dæmis til „þeirrar djúpu gjár sem skilur alla trúarflokka húmanismans frá kristni, íslam og hindúisma“ [Harari 2017: 305]. Í ljósi þessa greinarmunar er óskiljanlegt hvernig hægt væri að lýsa uppreisnunum sem byltingum „frjálslynds húmanisma“. Vissulega átti sér stað mikilvæg veraldarvæð-

Franska byltingin 1848
Nathaniel Currier, Án höfundarréttar,
úr Wikimedia Commons

ing, meðal annars með nauðsynlegum aðskilnaði ríkisvalds og kirkjuvalds. Drifkrafturinn var þó hvorki vantrú á Guð né andúð á kristni, heldur löngun fólks til að lifa í friði, laust undan ofsóknum trúarflokka sem börðust sín á milli. Stríð kaþólikka og mótmælenda höfðu valdið gríðarlegri cymd áratugum saman.

Hvaða gögn, önnur en „frjálslyndu byltingarnar“ árið 1848, færir Harari þá fram til að sýna hvernig „*Homo sapiens* fór að trúa á húmanískan átrúnað“ [2017: 77]? Til stuðnings þeirri fullyrðingu að húmanisminn hafi „lagt heiminn undir sig“ með „aldalöngu erfiði“ segir Harari [2017: 259f] sögu sem er svo óljós að undrum sætir: „Hugsuðir skrifuðu bæklinga, listamenn sömdu ljóð og sínfóníur, stjórnámálamenn gerðu samninga – og saman sannfærðu þeir mannkynið um að það gæti gefið alheiminum merkingu.“ Til að styðja þá staðhæfingu sína að húmanismi hafi í dagurmenningu tekið við „hlutverki Guðs sem uppsprettu merkingar og valds“ [Harari 2017: 260] segir hann skáldaða sögu um gifta konu í samtímanum sem heldur fram hjá maka sínum með nágranna sínum. Harari [2017: 260–2] segir að kona sem framdi hjúskaparbrot í Englandi árið 1300 hefði iðrast hjá presti. Konan nú á dögum muni hins vegar „íhuga tilfinningar sínar vandlega“ og ef til vill leita ráða hjá vini og meðferðaraðila.

En þetta sýnir ekki að almenn trú á Guð hafi skolest burt í flóðbylgju húmanismans. Þegar *Homo Deus* kom út var hlutfall fólks í Bretlandi sem sótti kirkju reglulega vissulega komið niður í sögulegt lágmark, 18%. Nær helmingur landsmanna, 47%, kenndi sig þó enn við einhver trúarbrögð [Clements 2017]. Kristni hafði breyst verulega frá upphafi tuttugustu aldar: flestir trúadír höfðu horfið frá bókstaflegri túlkun Biblíunnar og trú á óskeikulleika hennar en héldu áfram að trúa á guðlega nærveru. Harari leggur engin gögn fram um að þeir sem kenndu sig ekki við trúarbrögð hafi fallið fyrir húmanismanum. Og hvað með þá sem leita ráða hjá meðferðaraðila eða vini? Það að skoða eigin samvisku, með eða án aðstoðar annarra, samrýmist fullkomlega trú á Guð eða á æðri tilgang þar sem rétt og rangt ráðast ekki eingöngu af huglægum duttlungum. Saga Hararis af konunni sem glímir við siðferðilega togstreitu vegna framhjáhalds sýnir ekki það sem hann telur hana sýna.

Snúum okkur þá að næstu staðhæfingu: Hvaða gögn hefur Harari fyrir því að húmanisminn hafi klofnað í andstæða trúarflokka og að átök þeirra hafi „að lokum blossað upp í mannskæðasta trúarstríði sögunnar“ [2017: 305]? Ég vildi sérstaklega vita hvaða „húmanísku“ aðilar áttu þátt í þessum klofningi í þrjá „trúarflokka“ og hvenær hann átti sér stað. Í kaflanum „Klofningur húmanismans“ í *Homo Deus* skrifar Harari að

klofningurinn hafi orðið á nítjándu og tuttugustu öld með tilkomu „sósíalíks húmanisma“ og „þróunarhúmanisma“. Eins og ég reyndi að sýna í síðustu tveimur köflum voru þessi afbrigði húmanisma þó ekki til fyrir sjötta og sjöunda áratug tuttugustu aldar, löngu eftir fyrri og síðari heimsstyrjöldina, þegar þessir klofnuðu „trúarflokkar“ áttu þegar að hafa verið komnir fram. Bæði afbrigðin urðu beinlínis til sem andsvar við harðstjórn nasista og alræðisstjórnnum kommúnista í Sovétríkjunum og Kína. Þar að auki tóku „sósíalískir húmanistar“ og „þróunarhúmanistar“ höndum saman við frjálslynda í baráttu fyrir frelsi og sjálfræði manna. Húmanistar þess tíma klofnuðu fjarri því í stríðandi „trúarflokka“; þeir voru sammála um mikilvægi þess að fólk fengi að lifa lífi sínu eins og það kysí, laust undan grimmilegum yfirráðum og kúgun.

Harari útfærir frásögn sína af átökum húmanista um allan heim í síðari kafla, sem ber hið ögrandi heiti „Trúarstríð húmanismans“. Þar skrifar hann að „frá 1914 til 1989 hafi geisad mannskætt trúarstríð milli þriggja trúarflokka húmanismans“ [2017: 306]. Þetta er þó fráleitt. Í fyrri heimsstyrjöldinni (1914–1918) voru leiðtogar stríðsríkjanna yfirlýstir guðstrúarmenn, líkt og almenningur í viðkomandi löndum að jafnaði. Kristnir leiðtogar bandamanna litu á sig sem heilaga verjendur frjálslynds lýðræðis (sjá til dæmis University of Cambridge [2025] og Ebel [2017]). Hjá Miðveldunum skírskotuðu mótmælendur og kaþólikkar í forystu Þýskalands sömuleiðis til kristilegrar skyldu og guðlegrar forsjónar. Kaþólska austurrísk-ungverska keisaradæmið lýsti stríðinu sem vörn kristinnar Evrópu á meðan Ottómanveldið lýsti yfir íslömsku *jihad*. (Sjá til dæmis Lüdke [2018].) Enginn aðili að þessum blóðugu átökum bardist á þeirri forsendu húmanismans að „Guð sé dauður“ og „afurð ímyndunarafls mannsins“.

Rangfærslur Hararis halda áfram í umfjöllun hans um síðari heimsstyrjöldina. Nasistar voru ekki fulltrúar „þróunarhúmanisma“.

Undirskrift Lateran-samninganna

11. feb. 1929

Attributed to Alberto Felici, Án höfundarréttar,
úr Wikimedia Commons

Stalínistar í Sovétríkjunum voru ekki „sósíalískir húmanistar“. Fasíska Ítalía, sem Harari nefnir [2017: 307], var kristin í gegn, rétt eins og bandamenn hennar, fasistarnir í Þýskalandi. Kaþólska kirkjan undirritaði Lateran-samningana við stjórn Mussolinis árið 1929 og með þeim varð kaþólsk trú opinber

trú Ítalíu. Síðari samningur við Páfagarð veitti kirkjunni sérréttindi á sviði menntunar, hjúskapar og trúariðkunar gegn því að hún styddi fasistastjórnina. Píus XI páfi kallaði Mussolini „mann forsjónarinnar“ í þeirri von að hann endurreisti vald kirkjunnar á Ítalíu (sjá til dæmis NPR [2014]).

Þau þrjú ríki bandamanna sem Harari [2017: 307] nefnir sérstaklega sem frjálslynd – Bretland, Bandaríkin og Frakkland – voru sömuleiðis kristin ríki og leiðtogar þeirra trúaðir. Franklin D. Roosevelt, sem tilheyrði biskupakirkjunni, Harry S. Truman, sem var baptisti, og bæði Philippe Pétain og Charles de Gaulle, sem voru kaþólikkar, voru sérlega trúaðir. Þótt sumir sagnfræðingar telji Winston Churchill ekki hafa verið kristinn, í mesta lagi únítara, var hann hvorki trúleysingi né efahyggjumaður. Allir þessir frjálslyndu leiðtogar notuðu kristilegt orðalag þegar þeir hvöttu almenning og hermenn opinberlega til þátttöku í stríðsrekstrinum. Þeir vildu fjarri því ryðja hefðbundnum trúarbrögðum úr opinberu lífi; hver þeirra um sig leitaðist við að festa hefðbundin kristin gildi og trúariðkun í menningu síns lands. Andúð húmanista á hefðbundnum trúarbrögðum átti því heldur engan þátt í því hvers vegna frjálslynd ríki bandamanna börðust gegn Öxulveldunum.

Frásögn Hararis af því að hrun Sovéska heimsveldisins hafi táknað að frjálslyndisstefnan „stæði uppi sem sigurvegari úr trúarstríðum húmanismans“ [2017: 311] er á villigötum. Þeir tveir leiðtogar öflugra frjálslyndra ríkja Vesturlanda sem beittu sér hvað harðast gegn alræði Sovétríkjanna voru Margaret Thatcher, forsætisráðherra Bretlands, og Ronald Reagan, forseti Bandaríkjanna. Sterk íhaldssöm kristileg sannfæring þeirra beggja, sem er vel skjalfest, mótaði stjórnmalastarf þeirra með beinum hætti. Þau voru bæði mjög trúuð og gerðu sitt til að rífa niður múrinn milli kirkju og ríkis heima fyrir, um leið og Reagan hvatti Míkhaíl Gorbatsjov, leiðtoga Sovétríkjanna, til að „rífa þennan múr“ sem skildi að Austur- og Vestur-Þýskaland.

Byltingarfólk um miðja níjtjándu öld og helstu þátttakendur í fyrri og síðari heimsstyrjöldinni voru því ekki húmanistar, hvernig sem Harari reynir að teygja hugtakið. Ólíkar gerðir húmanisma áttu fjarri því í stríði sín á milli; frá upphafi mátti sjá umtalsverða og friðsamlega samfléttun hugmynda meðal helstu hugsuða húmanismans. Frjálslynd sjónarmið Johns Stuarts Mill og Giuseppe Mazzini á níjtjándu öld mótuðust til

dæmis mjög af gagnrýni sósíalista á ójöfnuð (sjá 5. kafla). Bræðurnir Huxley sýna einnig hvernig ólíkir straumar höfðu áhrif hver á annan á tuttugustu öld. Julian Huxley og bróðir hans Aldous tóku upp náttúrulega skýringu sósíalíska húmanistans Ludwigs Feuerbachs á trúarbrögðum og fléttuðu hana saman við áherslu frjálslynds húmanisma á frelsi og sjálfræði manna. Að mörgu leyti stuðluðu þessar ólíku túlkanir á húmanisma að sífellt fagaðri fræðilegri og siðferðilegri umræðu þegar talsmenn þeirra spurðu hver annan gagnrýninna spurninga og tókust á um hugmyndir.

Sögulega gerðist því hið gagnstæða við það að húmanisminn hefði leitt til „tíma mikils trúarlegs ákafa, fordæmalauss trúboðs og blóðugustu trúarstríða sögunnar“ [Harari 2015: 254]. Frásögn Hararis af sögu húmanismans stenst nánast hvergi skoðun.

4.4 Frjálslyndisstefna í Bandaríkjunum

Ronald Reagan
U.S. Government, Án höfundarréttar,
úr Wikimedia Commons

Í lok þessarar umfjöllunar um „frjálslyndan húanisma“ vil ég skoða nánar tvo leiðtoga frjálslyndra ríkja sem Harari telur hafa verið í fremstu röð í þeim „trúarstríðum húanismans“ sem leiddu til hruns sovéska heimsveldisins. Það eru Ronald Reagan, forseti Bandaríkjanna, og Margaret Thatcher, forsætisráðherra Bretlands. Voru þau í raun „húanistar“, eins og Harari heldur fram? Ég mun einnig fjalla stuttlega um tvær aðrar áberandi sögulegar persónur sem Harari nefnir sérstaklega sem frjálslynda húanista: Angelu Merkel og Giuseppe Mazzini.

Skoðum fyrst þátt Reagans í sigri vestrænnar frjálslyndisstefnu á sovéskum kommúnisma. Voru hann og ríkisstjórn Repúblikanaflokksins jafn guðlausir húanistar og Harari gefur í skyn? Áður en Reagan bauð sig fyrst fram til forseta Bandaríkjanna sagði hann í ræðu í Lundúnum árið 1975: „Annaðhvort höldum við í þá hugmynd að maðurinn sé einstök vera, fær um að ráða eigin örlögum með reisu og gædd óafsalanlegum réttindum frá Guði ... eða við viðurkennum að við séum andlitslaus núll í guðlausri mauraþúfu hóp-hyggjunnar“ [vitnað eftir Filby 2015]. Í ræðu sinni þegar hann þáði útnefningu sem forsetaframbjóðandi í júlí 1980 sagði Reagan að „guðleg forsjón“ hefði gert Bandaríkin að athvarfi fyrir fólk sem sætti ofsóknum austan járnþjalds og víðar [Domke og Coe 2008: 3]. Hann endurtók sömu fullyrðingu í ræðu í september 1986 [Domke og Coe 2008: 68].

Í gegnum árin varði Reagan frelsi manna gegn guðlausum kommúnisma, ekki með trúlausri útgáfu frjálslynds húanisma, heldur með skírskotun til kristins Guðs. Strax í innsetningarræðu sinni sló hann spámannlegan tón: „Við erum þjóð undir Guði og ég trúi því að Guð hafi ætlað okkur að vera frjáls“ [vitnað eftir National Archives and Records Administration 2025]. Í síðari innsetningarræðu sinni, fjórum árum síðar, hvatti Reagan landsmenn til að vera „ein þjóð undir Guði, helguð þeim draumi um frelsi sem hann hefur lagt í hjarta mannsins“ [vitnað eftir Domke og Coe 2008: 68].

Í miðju kalda stríðinu, í mars 1983, sagði Reagan við *National Association of Evangelicals*: „Já, biðjum fyrir hjálpræði allra þeirra sem lifa í því alræðismyrkri – biðjum þess að þeir uppgötvu gleðina sem felst í því að þekkja Guð“ [vitnað eftir Voices of Democracy 2016]. Reagan vitnaði síðan í William Penn, einn af stofnfeðrum Bandaríkjanna: „Ef Guð stjórnar okkur ekki hljóta harðstjórar að gera það.“ Í þessari ræðu boðaði Reagan fjarri því þá húmanísku kennisetningu sem Harari eignar honum, að „alheimurinn snúist um mannkynið og menn séu uppspretta allrar merkingar og alls valds“ [Harari 2017: 77]. Hann barðist gegn ófrjálshlyndum kommúnisma með gagnstæðum boðskap. Reagan vitnaði í orð Whittakers Chambers um að „kreppa vestræns heims sé að sama skapi djúp og afskiptaleysi Vesturlanda af Guði og samvinna þeirra við viðleitni kommúnismans til að láta manninn standa einan án Guðs“.

Reagan tengdi einnig árlega hringingu Frelsisbjöllumnar við „hinn mikla Guð, konung okkar“ og kom á árlegri „viku trúfrelsis“ [vitnað eftir Domke og Coe 2008: 86f]. Eins og við mátti búast skírskotaði Reagan í síðustu stefnuræðu sinni um ástand þjóðarinnar árið 1988 til „þeirrar ástar á frelsi sem Guð leggur í hvert og eitt okkar og hefur falið þessari þjóð með sérstökum hætti að verja“ [vitnað eftir Domke og Coe 2008: 68].

Slíkar skírskotanir til kristins Guðs til varnar frjálshlyndisstefnu voru þó ekki nýjar í bandarískri stjórnmálasögu. Í ávarpi til þjóðarinnar tveimur dögum eftir árás Japaná á Pearl Harbor árið 1941 sagði Franklin D. Roosevelt til dæmis: „Þau biðja öll fyrir okkur. Þegar við berjumst fyrir okkar málstað berjumst við einnig fyrir þeirra – fyrir von okkar og von þeirra um frelsi undir Guði“ [vitnað eftir Domke og Coe 2008: 37]. Um kalda stríðið sem fylgdi í kjölfarið skrifuðu sagnfræðingarnir Domke og Coe [2008: 14]:

Á fyrstu árum sjötta áratugarins óttuðust margir í Bandaríkjunum kommúnismann. ... Í kjarna áhyggna margra Bandaríkjamanna var sú trú að kommúnismi stæði í beinni andstöðu við vestræn gildi á borð við trúfrelsi, frelsi einstaklingsins og einstaklingshyggju. Tal um „guðlausa kommúnista“ varð hversdagslegt og nokkrir áhrifamiklir bandarískir kirkjuleiðtogar – þar á meðal Billy Graham, sem varð þjóðkunnur á þessum tíma – skipulögðu „krossferðir“ sem stóðu dögum saman og fléttuðu saman ættjarðarást og boðun kristinnar.

Árið 1954, eftir margra ára þrýsting frá kaþólsku samtökunum Knights of Columbus, staðfesti Dwight Eisenhower forseti með undir-

skrift sinni lög um að orðunum „undir Guði“ yrði bætt við hollustueið Bandaríkjamanna við fánann („Pledge of Allegiance“). Eisenhower sagði þá að með þessari breytingu „staðfestum við að nýju yfirskilvitlega þýðingu trúarinnar í arfleifð og framtíð Bandaríkjanna; þannig munum við sífellt styrkja þau andlegu vopn sem verða um alla framtíð öflugasta auðlind lands okkar, jafnt á friðar- sem stríðstímum“ [vitnað eftir Domke og Coe 2008: 14]. Í skýrslu fulltrúadeildar Bandaríkjaþings um breytinguna var varað við því að Bandaríkin sættu „árás“ af hálfu sovéska kerfisins. Þar var því haldið fram að „hugmyndin um sérstöðu og reismannsins“ hvíldi á þeirri staðreynd að „hann var skapaður af Guði“. Breyttur hollustueiður myndi, samkvæmt skýrslunni, „viðurkenna enn frekar að þjóð okkar og ríkisstjórn reiði sig á siðferðilega leiðsögn skaparans“ og jafnframt „hafna guðlausum og efnishyggjulegum hugmyndum kommúnismans“ [vitnað eftir Domke og Coe 2008: 14f]. Domke og Coe [2008: 66] mældu umfang þessarar trúarlegu varnar frjálslyndisstefnunnar í Bandaríkjunum og komust að því að frá valdatíð Roosevelt höfðu forsetar Bandaríkjanna tengt skírskotanir sínar til Guðs við frelsi í nærri fimmtungi ávarpa sinna til þjóðarinnar.

Skírskotun til kristins Guðs til varnar frelsinu er aðeins ein birtingarmynd djúpstæðra áhrifa trúarbragða á bandarísk stjórnsmál. Domke og Coe rekja hvernig allir forsetar Bandaríkjanna frá Franklin D. Roosevelt hafa vísað til trúar sinnar í ávörpum til þjóðarinnar. Þeir taka þó fram að „forsetatíð Reagans hafi verið fordæmalaus hvað varðar opinbera trúhneigð“ [Domke og Coe 2008: 41]. Með greiningu á ræðum forsetanna reiknuðu sagnfræðingarnir enn fremur út „að forsetar frá Roosevelt, sem tók við embætti 1933, til Jimmys Carters, sem lét af embætti 1981, hafi vísað til Guðs í um helmingi ávarpa sinna til þjóðarinnar“ [Domke og Coe 2008: 33]. Frá því seint á fimmta áratugnum tóku forsetar þátt bæði í árlegum bændögum sem þingið hafði lögfest og á sérstökum bændögum. Þeir gáfu einnig út yfirlýsingar þar sem trúarbrögð eða trúarskoðanir voru viðurkennd með almennari hætti (sjá Domke og Coe [2008: 81]). Alla tíð kalda stríðsins var skírskotun til Guðs fastur þáttur í bandarískum stjórnsmálum. Auk þess að bæta orðunum „undir Guði“ við hollustueiðinn árið 1954 gerði Bandaríkjaþing orðin „Við treystum á Guð“ („In God We Trust“) að einkunnarorðum þjóðarinnar tveimur árum síðar. Árið 1966

Hálfs dollara mynt BNA

Án höfundarréttar, úr
Wikimedia Commons

hafði áletrunin, sem birtist á frímerkjum og mynt á sjötta áratugnum, verið tekin upp á öllum bandarískum peningum (sjá U.S. Congress [1955]; Domke og Coe [2008: 14]).

Í kaflanum „Trúarstríð húmanismans“ lýsir Harari því hvernig „frjálslyndir húmanistar“ hafi misst fylgi til „sósíalískra húmanista“ á tímum kalda stríðsins, samhliða stúdentauppreisnum og því að harðstjórar náðu völdum í mörgum löndum. Harari [2017: 308f] nefnir sérstaklega „niðurlægjandi ósigurinn“ fyrir kommúnistum í Norður-Víetnam árið 1975. En hér voru stríðsaðilarnir heldur ekki „trúarflokkar húmanismans“ sem sameinuðust um þá trú að „Guð sé dauður“. Bandaríkjaforsetarnir sem stýrðu stríðsrekstrinum í Víetnam hver á eftir öðrum – John F. Kennedy, Lyndon B. Johnson og Richard Nixon – voru allir mjög trúaðir. Náð samband kristni og stríðsins sést meðal annars á því að vakningapredikarinn Billy Graham var trúnaðarvinur Nixons. Nixon var eini Bandaríkjaforsetinn sem kom fram á einni af trúarsamkomum Grahams (sjá Domke og Coe [2008: 24]). Í apríl 1969 skrifaði Graham Nixon og ráðlagði honum að sprengja flóðgarða í Norður-Víetnam ef friðarviðræðurnar færu út um þúfur (sjá St. Clair og Cockburn [2017]).

Frá upphafi forsetatíðar sinnar skírskotaði Nixon til guðlegrar leiðsagnar til stuðnings frelsinu. Í stefnuræðu sinni um ástand þjóðarinnar árið 1970 sagði hann til dæmis: „Megi Guð veita okkur visku, styrk og umfram allt hugsjónir til að reynast þessari áskorun verðug, svo að Bandaríkin geti uppfyllt þau örlög sín að vera besta von heimsins um frelsi, tækifæri, framfarir og frið fyrir allar þjóðir“ [vitnað eftir Domke og Coe 2008: 66].

Tengsl íhaldssamrar kristni við stjórnarflokkinn styrktust verulega á valdatíma Reagans. Nýstofnuð samtök Jerrys Falwells, *Moral Majority*, áttu drjúgan þátt í kjöri Reagans árið 1980 (sjá Domke og Coe [2008: 16f]). Samtökin voru ekki aðeins fjarri því að vera húmanísk; þau voru hatrammlega andvíg húmanisma. Tim LaHaye, einn stofnenda þeirra, sagði reiður: „Veraldlegur húmanismi setur manninn í miðju alls. ... Þeir kalla það lýðræði, en það sem þeir eiga við er húmanismi í allri sinni guðlausu og siðlausu spillingu“ [vitnað eftir Domke og Coe 2008: 173].

Moral Majority studdi stefnu Reagans af krafti en hún mótaðist af íhaldssömum kristnum viðhorfum hans. Þar á meðal voru að takmarka rétt til fóstureyðinga, leyfa bænahald í opinberum skólum, veita skattaafslátt vegna skólagjalda og berjast gegn guðlausum kommúnisma. Frá fimmta áratugnum og fram á valdatíma Reagans börðust *American Humanist Association* (AHA), stærstu húmanistasamtök þess tíma, gegn

stefnu stjórnvalda sem beindist gegn húmanisma (sjá Daehler [2011]). Samtökin mótmæltu trúarlegri innrætingu í skólum og beittu sér fyrir frelsun kvenna, rétti til fóstureyðinga, aðgangi að getnaðarvörnum, samböndum fólks af sama kyni, líknardrápi að beiðni og vandaðri vísindamenntun (sjá Speckhardt [2016: 48–52]). Þau höfðu einnig nokkur mál til varnar aðskilnaði ríkis og kirkju (sjá Domke og Coe [2008: 146, 217]; Speckhardt [2016: 67–70]) og trúfrelsi (sjá Speckhardt [2016: 70–2]). AHA mótmælti til dæmis því að Reagan staðfesti lög Bandaríkjaþings sem lýstu árið 1983 „ári Biblíunnar“. Í lögunum var Biblíunni lýst sem „orði Guðs“ og því haldið fram að „þjóðin þyrfti að kynna sér kenningar hennar og fylgja þeim“ (sjá Sommer [2018]).

**David Niose, forseti Bandarísku
Húmanistasamtakanna 2009–12**

Leslie A. Zukor, GFDL, úr
Wikimedia Commons

Til varnar því að Harari kalli Reagan „frjálslyndan húmanista“ mætti benda á að hann viðurkennir víðari merkingu hugtaksins „frjálslyndisstefna“. Í neðanmálsgrein í *Homo Deus* útskýrir hann: „Í bandarískum stjórnámum er frjálslyndisstefna oft skilin mun þrengri skilningi og henni stillt upp sem andstæðu við „íhaldsstefnu“. Í víðari merkingu orðsins eru þó flestir bandarískir íhaldsmenn einnig frjálslyndir“ [Harari 2017: 89]. Það er rétt að í

þessum víðari skilningi má kalla bæði ríkisstjórn Reagans og AHA „frjálslynd“. Þó ber að hafa í huga að AHA var í reynd mun frjálslyndara þegar litið er til viðleitni Reagans til að skerða frelsi bandarískra borgara.

Að þessu leyti sér Harari ekki muninn á efnahagslegu frjálsræði Reagans og félagslegri frjálslyndisstefnu AHA. Samtökin börðust fyrir rétti borgaranna til vandaðrar vísinda- og kynfræðslu, til friðsæls dauðdaga, til að ganga í hjónaband með þeim sem þeir kusu og til að tilbiðja þann guð sem þeir vildu – eða engan guð. Þetta var í beinni andstöðu við íhaldssama stefnu Reagans. Í þessu ljósi er það fráleitt að lýsa ríkisstjórn hans sem „frjálslyndum húmanistum“. Þegar Harari skrifaði bækurnar tvær virðist hann ekki einu sinni hafa vitað af AHA og hinni víðari húmanistahreyfingu. Þessi vanþekking kemur skýrt fram í skoðanaskiptum hans við Norman (sjá 8. kafla).

Harari gæti andmælt því að gerðir stjórnvalda endurspegli ekki trú almennings, sem hann telur vera „frjálslyndan húmanisma“. Sögulegar

staðreyndir styðja þó ekki þá forsendu. Árið 1900, þegar liðin var ríflega hálf öld af meintri byltingu „frjálslynds húmanisma“ samkvæmt Harari, höfðu um 90% Bandaríkjamanna alist upp á kristnu heimili. Á níunda áratugnum hafði hlutfallið aðeins lækkað niður í um 80% (sjá Burge [2023]). Svo seint sem árið 1996 svöruðu 60% fullorðinna Bandaríkjamanna játandi spurningunni: „Eru Bandaríkin kristin þjóð?“ Á þeim áratug sem *Sapiens* kom út hafði hlutfallið *hækkað* í 67% (sjá Domke og Coe [2008: 213]). Íhaldssöm kristni hefur verið svo samofin opinberri menningu að það hefur verið, og er enn, nánast ógerlegt fyrir yfirlýstan trúleysingja eða húmanista að verða forseti Bandaríkjanna (sjá Domke og Coe [2008: 48, 141–3]).

Sú hugmynd Hararis að öfl „frjálslynds húmanisma“ í Bandaríkjunum hafi háð blóðugt stríð gegn evrópskum fasisma og sovískum kommúnisma er því tilbúningur hans sjálfs. Bandarískur almenningur og stjórnvöld voru að mestu áfram mjög bundin kristinni trú alla nítjándu og tuttugustu öldina. Hefðbundnum kristnum meginreglum og orðræðu var reglulega beitt sem vörn gegn fasisma og guðlausum kommúnisma. Húmanistar sjálfir börðust loks gegn stefnu og lögum ríkisstjórna sem aðhylltust kristna þjóðernishyggju og voru andsnúnar húmanisma, hværrar á fætur annarri, frá lokum síðari heimsstyrjaldar.

4.5 Frjálslyndisstefna í Bretlandi

Winston Churchill

Central Office of Information, Án
höfundarréttar, úr Wikimedia
Commons

Hitt stórveldið sem gekk til liðs við Bandaríkin og stuðlaði að endanlegu hruni sovéska kommúnistakerfisins var Bretland. Harari lýsir Bretlandi, ásamt Bandaríkjunum, sem fullgildum aðila að bandalagi „frjálslynds húanisma“ sem, samkvæmt frásögn hans, sigraði að lokum hina „trúarflokka húanismans“: „þróunarhúanisma“ (sem hann leggur að jöfnu við nasisma) og „sósíalískan húanisma“ (sem hann leggur að jöfnu við sovéskan kommúnisma) [Harari 2017: 307]. En rétt eins og Harari notar heitið „frjálslyndur húanismi“ ranglega um Bandaríkin gerir hann sömu mistök þegar hann fjallar um Bretland.

Lítum fyrst á stríðsárin. Af forsætisráðherrum Bretlands í fyrri heimsstyrjöldinni var H. H. Asquith strangtrúaður fylgismaður safnaðarstefnu, en David Lloyd George tilheyrði Kirkju Krists. Bæði Asquith [Asquith o./f. 1917: 17f, 73, 103] og Lloyd George [Asquith o./f. 1917: 219–24, 247] notuðu trúarlegt orðalag til að afla stuðnings við stríðsreksturinn.

Sama mynstur sést hjá leiðtogum Bretlands í síðari heimsstyrjöldinni. Hvorki Neville Chamberlain né Winston Churchill forsætisráðherra voru guðlausir húanistar. Þeir voru báðir únítarar. Chamberlain lauk til dæmis ræðu sinni í september 1939, þegar hann lýsti yfir stríði við Þýskaland, með orðunum: „Megi Guð blessa ykkur öll og verja réttan málstað“ [vitnað eftir Lillian Goldman Law Library 2008]. Eftir afsögn Chamberlains var stjórn stríðsrekstursins að mestu í höndum Churchills. Í fyrstu ræðu sinni sem forsætisráðherra í neðri deild breska þingsins í maí 1940 hvatti hann til baráttu „af öllum mætti okkar og með öllum þeim styrk sem Guð getur veitt okkur“ [vitnað eftir International Churchill Society 2022].

Sex dögum síðar talaði Churchill í útvarpsávarpi á BBC um mennina sem börðust á vígstöðvunum fyrir „málstað frelsisins“. Hann bað þess að „Guð blessi þá“ og vitnaði í aldagamalt trúarlegt vers sem tengist þrenningarhátíðinni: „Eins og vilji Guðs er á himni, svo verði hann

einnig hér“ [vitnað eftir National Churchill Museum 2025a]. Árið eftir ávarpaði hann neðri deild kanadíska þingsins og hvatti alla sem tóku þátt í stríðinu til að „gera skyldu okkar allt til enda, með Guðs hjálp“ [vitnað eftir National Churchill Museum 2025b]. Þegar bandamenn höfðu sigrað Þjóðverja hvatti Churchill þingmenn neðri deildarinnar til að „fara til kirkju heilagrar Margrétar í Westminster og færa almáttugum Guði auðmjúkar og lotningarfullar þakkir fyrir að hafa frelsað okkur undan ógn þýskra yfirráða“ [vitnað eftir National Churchill Museum 2025c].

Víkjum nú frá forsætisráðherrum Bretlands að þjóðhöfðingjum þess. Samkvæmt stjórnskipaninni verður ríkjandi breskur þjóðhöfðingi æðsti stjórnandi ensku kirkjunnar og sver eftirfarandi eið:

Ég mun af fremsta megni standa vörð um lög Guðs og sanna játningu fagnaðarerindisins ... Og ég mun varðveita óskerta lög- bundna skipan ensku kirkjunnar, kenningar hennar, guðs- þjónustu, aga og stjórn, eins og lög mæla fyrir um í Englandi.

[Dewhurst 2023]

Konungarnir sem ríktu á stríðsárunum létu trú sína skýrt í ljós. Þegar Georg V tók við ríkjum árið 1910 bað hann um hjálp Guðs í dagbók sinni [vitnað eftir Rose 1983: 75]. Árið 1914 skrifaði hann að hann vonaði að Guð léti stríðið verða stutt [vitnað eftir Nicolson 1952: 247]. Í upphafi stríðsins sendi Georg V breskum hermönnum persónuleg skilaboð: „Ég bið Guð að blessa ykkur, vernda ykkur og færa ykkur heim sigursæl“ [vitnað eftir Royal Collection Trust 2025].

Þegar Chamberlain lýsti yfir stríði í september 1939 hvatti Georg VI Bretakonungur þjóðina í útvarpsávarpi til að „fela Guði málstað okkar í lotningu. Ef við öll stöndum honum staðfastlega trú og erum reiðubúin til þeirrar þjónustu eða fórnar sem hann kann að krefjast, munum við sigra með Guðs hjálp“ [vitnað eftir Awesome Stories 2015]. Í ávarpi til þjóðarinnar á sigurdegi í Evrópu í maí 1945 lofaði Georg VI þá sem höfðu „varið frelsi alls heimsins“. Hann hóf ávarpið á því að færa „almáttugum Guði þakkir“ og lauk því með sterkri trúarlegri skírskotun:

Á hættustundu fólum við málstað okkar auðmjúklega í hendur Guðs og hann hefur verið styrkur okkar og skjöldur. Þökkum honum fyrir miskunn hans og felum nú, á sigurstundu, okkur sjálf og hið nýja verkefni okkar leiðsögn sömu máttugu handar.

[Crown 1945]

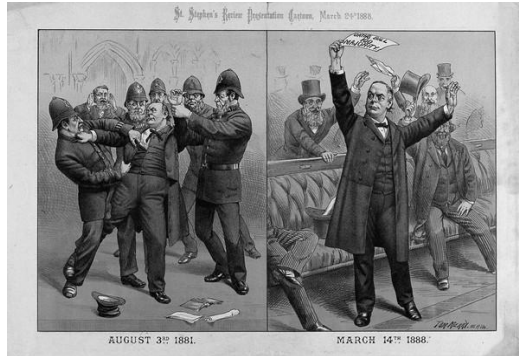
Þetta er aðeins örlítið brot af því hvernig kristin trú mótaði bresk stjórnsmál og opinbert líf á fyrri hluta tuttugustu aldar. Bretland var á þessum tíma varla þjóð sem hafði tekið upp þann „húmaníska átrúnað“ að „alheimurinn snúist um mannkynið og menn séu uppspretta allrar merkingar og alls valds“ [Harari 2017: 77], eins og Harari heldur fram. Í Englandi var mótmælendatrú opinber ríkistrú, Írland var mjög kaþólskt og kristnir helgisíðir og tákni voru alls staðar áberandi.

Líkt og í Evrópu almennt hafði húmanismi lítill áhrif á þessum slóðum. Jafnvel eftir „frjálslyndu byltingarnar“ árið 1848, sem áttu að boða hinn nýja „húmaníska átrúnað“ [Harari 2015: 261], var veraldlega húmanistinum Charles Bradlaugh meinað að taka sæti sitt sem kjörinn þingmaður í Bretlandi. Ástæðan var sú að

hann óskaði eftir að gefa hátiðlega yfirlýsingu í stað þess að sverja eið á Biblíuna. Þótt hann væri endurkjörinn fjórum sinnum var honum í hvert sinn meinað að taka sæti. Hann fékk loks að setjast á þing árið 1886 (sjá Bonner og Robertson [1895: 2. hluti, iii. kafli]; Humanists UK [2020]). Margir húmanistar á þessum tíma voru auk þess sóttir til saka og fangelsaðir samkvæmt gildandi lögum um guðlast.

Ef til vill segja lok kalda stríðsins og fall Sovétríkjanna aðra sögu um húmanisma í Bretlandi. Harari [2017: 310f] segir að „seint á níunda áratugnum og snemma á þeim tíunda hafi bylgja frjálslyndisstefunnar orðið að sannkallaðri flóðbylgju sem sópaði burt hinu volduga sovéska heimsveldi ... frjálslyndisstefnan vann afgerandi sigur í kalda stríðinu og stóð uppi sem sigurvegari úr trúarstríðum húmanismans“.

Margaret Thatcher, forsætisráðherra Bretlands, var einn helsti bandamaður Ronalds Reagans Bandaríkjaforseta í baráttunni gegn harðstjórn Sovétríkjanna. Í opinberri ræðu eftir hrun Sovétríkjanna þakkaði Thatcher [1989] Reagan fyrir sameiginlega baráttu þeirra við að útbreiða „frelsi og lýðræði“. Eindregin málsvörn Thatchers fyrir frelsi einstaklingsins átti þó ekki rætur í guðlausum húmanisma heldur í djúpri

Handtaka Charles Bradlaugh og síðar staða á þingi.

Wellcome Collection gallery, CC BY 4.0,
úr Wikimedia Commons

trúarsannfæringu hennar sem mótaðist af íhaldssömu uppeldi innan meþódistakirkjunnar. Hún fetaði um tíma í fótspor föður síns og starfaði sem leikpredikari innan kirkjunnar. Thatcher sótti hugmyndir sínar um frelsi og ábyrgð einstaklingsins í kenningar föður síns sem meþódisti (sjá Weiss [2011: 19, 24–6]). Allt frá upphafi stjórn málaferils síns talaði hún um kristni sem grundvöll hins siðmenntaða heims (sjá dæmi hjá Weiss [2011: 27]).

Í sjónvarpsviðtali sem tekið var upp í desember 1982 skýrði Thatcher, þá forsætisráðherra, hvernig andstaða hennar við fasisma og kommúnisma og áhersla hennar á frelsi einstaklingsins byggðust á kristinni trú. Þar sagði Thatcher [1982]:

En ég held að eitt af því sem greinir frjálst samfélag frá einræði, hvort sem um er að ræða fasískt eða kommúnískt einræði, sé að gildi frjáls samfélags eins og okkar eiga rætur í trúarbrögðum; þau koma ekki frá ríkinu. Og auðvitað er kjarni kristins boðskapar sá að hver manneskja hafi rétt til að velja og móti skapgerð sína með vali sínu. Það er hver einstaklingur sem skiptir máli.

Í ræðu sinni á Bandaríkjaþingi í febrúar 1985 fagnaði Thatcher sigri bandamanna árið 1945. Hún fór þá með bæn Sir Francis Drake:

Ó, Drottinn Guð, þegar þú gefur þjónum þínum að ráðast í mikið verk, veit okkur þá skilning á því að sönn dýrð felst ekki í að hefja verkið, heldur í að halda því áfram þar til því er að fullu lokið.

[vísun frá Margaret Thatcher Stofnuninni 2016]

Hún lauk einnig ræðu sinni á trúarlegum nótum með því að minna á orð Lincolns, sem hvatti menn til að halda áfram „staðfastir í því sem rétt er, eins og Guð gefur okkur að sjá það“.

Síðar á forsætisráðherratið sinni flutti Thatcher [1988] ræðu á kirkjuþingi skosku kirkjunnar. Í þessari ræðu (sem nefnd hefur verið „Prédikunin á hæðinni“) ítrekaði hún fyrri boðskap sinn um að kristni væri ómissandi grundvöllur einstaklingsfrelsis:

Engu að síður styð ég lýðræði af heilum hug. Ég geri það ekki vegna þess að ég telji skoðun meirihlutans óhjákvæmilega rétta eða sanna – enda getur enginn meirihluti svipt menn þeim mannréttindum sem Guð hefur gefið þeim – heldur vegna þess að ég tel lýðræði vernda gildi einstaklingsins með árangursríkustum hætti og hamla misnotkun fátta á valdi betur en nokkurt annað stjórnerfi. Og það er kristin hugmynd.

Í grein sem Thatcher [1978] skrifaði fyrir *Daily Telegraph* og birtist 16. maí 1978 stillti hún marxískum sósíalisma ekki upp gegn „frjálslyndum húanisma“, eins og Harari heldur fram, heldur gegn eigin kristnu hugmynd um frelsi. Hún dró víglínurnar þannig:

Að mínu mati er engin vitsmunalega heiðarleg leið til að brúa bilið milli marxískrar efnishyggju og kristni. (Það er auðvitað allt annað en að segja að marxísk og kristin ríki geti ekki lifað saman.) Að hafna siðferðilegu gildi persónulegs vals og smætta söguna í fyrir fram ákveðin átök stétta sem, að mati marxista, mótast að öllu leyti af hlutverki sínu í efnahagslífinu – þetta er bein höfnun kristinnar trúar. Afleiðingar þeirrar höfnunar – að komið sé fram við einstaklinga sem einber tæki, að mannleg persóna sé lítils virt, að fólk sé beitt grimmd og að fræðastarf, listir og lög séu látin lúta fyrir mælum stjórnvalda – eru hlutir sem ég tel það skyldu hvers kristins manns að fordæma og berjast gegn af fremsta megni.

Í sömu grein mælti Thatcher fyrir því að úrræði ríkisins yrðu ekki nýtt til að efla guðlausan húanisma, heldur til að kenna skólabörnum að verða kristin. Hún skrifaði:

Þó er eitt svið þar sem ríkið hefur jákvæðu hlutverki að gegna. Sem þjóð erum við erfingjar kristinnar menningar og kristinnar siðferðishefðar. Ég trúi því enn að langflestir foreldrar vilji að börn þeirra fái hlutdeild í þeirri arfleifð. Því tel ég það hlutverk stjórnvalda að tryggja að kristin trú og kristið siðferði séu kennd í skólum okkar, þó með tilhlýðilegri virðingu fyrir samvisku allra þeirra sem eru ósammála eða aðhyllast önnur trúarbrögð. Þetta er ekki innræting, heldur aðeins viðurkenning á þeirri staðreynd að þótt þroskaður einstaklingur kunni að hafna þeirri trú sem hann ólst upp við eigi barn erfitt með að tileinka sér nokkra trú án einhverrar fræðslu um aga trúar og trúariðkunar.

Áratug síðar, í ræðu sinni á allsherjarþingi Kirkju Skotlands, mælti Thatcher [1988] fyrir sömu nálgun á trúarbragðakennslu í skólum:

Ég er eindregið þeirrar skoðunar að stjórnmálamenn verði að sjá til þess að trúarbragðakennsla skipi viðeigandi sess í námskrá skólanna. ... Kristin trú – sem felur auðvitað í sér mörg af hinum miklu andlegu og siðferðilegu sannindum gyðingdóms – er grundvallarþáttur í þjóðararfi okkar og ég tel að yfirgnæfandi meirihluti fólks vilji að þessi arfleifð sé varðveitt og ræktuð.

Öldum saman hefur hún verið okkur lífsblóð. Við erum enda þjóð sem byggir hugsjónir sínar á Biblíunni.

Það ár setti ríkisstjórn Íhalds-flokksins undir forystu Thatchers lög um umbætur í menntamálum, *Education Reform Act 1988*. Lögin kváðu á um daglegt kristilegt helgihald í skólum, námskrá í trúarbragðafræðslu sem væri að meginstefnu kristleg og ráðgjafarnefndir um trúarbragðakennslu þar sem fulltrúar trúfélaga voru ráðandi. *British Humanist Association* (BHA), sem nú heitir *Humanists UK*, barðist þá gegn þessum forrættindum kristinnar í opinbera skólakerfinu (sjá Brown *o.fl.* [2023: 198f]). Enn í dag berst Humanists UK fyrir því að afnema skyldubundið „sameiginlegt helgihald“ í skólum [Humanists UK 2023c] og fyrir sanngjörnum hlut húanisma í námskrám skólanna í trúarbragðafræðslu [Humanists UK 2023d, 2023e, 2023f]. Bretland er víðs fjarri því húaníska samfélagi sem Harari ímyndar sér.

Margaret Thatcher

Margaret Thatcher Foundation, CC BY-SA 3.0, úr Wikimedia Commons

Átök breskra húanista við íhaldsstjórn Thatchers birtust einnig á öðrum sviðum. Eftir þrýsting frá ýmsum kristnum hópum bætti stjórnarflokkurinn í maí 1988 ákvæði 28 við sveitarstjórnarlögin, *Local Government Act 1988*. Þar var kveðið á um að sveitarstjórn mætti ekki „vísitandi stuðla að samkynhneigð eða birta efni í þeim tilgangi að stuðla að samkynhneigð“, né „stuðla að því að í skóla sem rekinn er fyrir opinbert fé sé kennt að samkynhneigð sé ásættanleg sem meint fjöl-skyldusamband“. Humanists UK og önnur samtök tengd húanisma hófu baráttu til varnar samkynhneigðu fólki gegn því að trúarlegir íhaldsmenn gerðu það að óvinum samfélagsins (sjá til dæmis Gay and Lesbian Humanist [2003a, 2003b]). Þessi herferð var aðeins nýjasti áfanginn í langri baráttu húanista fyrir virðingu fyrir samkynhneigðu fólki (sjá Brown *o.fl.* [2023: 144f, 148, 175, 212]).

Bann við útgáfu rita um samkynhneigð var dæmi um víðtækari skerðingu málfrelsis í Bretlandi með beitingu laga um guðlast. Guðlast sem brot á veraldlegum lögum á Englandi á rætur að rekja aftur til ársins 1400 og var refsivert þar til ákvæðin voru afnumin árið 2008. Alla nítjándu og tuttugustu öldina börðust trúleysingar og fríþenkjarar gegn

Þessum lögum, sem vernduðu aðeins ensku kirkjuna (sjá McGee [1969]; Brown *o./l.* [2023: 88–91]). Frá miðri tuttugustu öld tóku húanista-samtök þátt í baráttunni gegn gildandi lögum um guðlast (sjá Tatchell [2002]; Granados [2010]; Brown *o./l.* [2023: 199f]; Humanists UK [2023g]).

Ef til vill er skýrasta vísbendingin um að Bretland sé ekki gróðrarstía guðlauss húanisma sú að anglíkanska kirkjan er enn ríkiskirkja Englands samkvæmt stjórnskipan landsins. Sömuleiðis er presbyteríska kirkjan enn þjóðkirkja Skotlands. Þegar þetta er skrifað, árið 2026, búa England og Wales enn við vægt guðræði. Þessari stjórnskipulegu stöðu fylgja ýmis mikilvæg forréttindi fyrir trúarlega aðila, svo sem bænahald við upphaf þingfunda, helgihald í skólum og ívilnandi meðferð í almannaútlarpi. Veigamest er að 26 biskupum ensku kirkjunnar eru tryggð sæti með atkvæðisrétti í lávarðadeildinni, án þess að eitt einasta atkvæði almenninga hafi verið greitt nokkrum þeirra. Humanists UK og önnur veraldleg samtök hafa einnig barist fyrir umbótum á þessu sviði áratugum saman [Humanists UK 2023h].

Í augum Hararis var Thatcher „frjálslyndur húanisti“ sem barðist gegn sósíalístum. En hvað fannst henni sjálfri um húanista? Í sömu grein sinni í *Daily Telegraph* lét Thatcher [1978] í ljós þá skoðun að guðlausir húanistar myndu leiða breskt samfélag til upplausnar. Hún orðaði það þannig:

Vissulega eru í dag dyggir stuðningsmenn íhaldsstefunnar sem myndu lýsa sér sem húanistum sem aðhyllast óvissuhyggju. Að mínu mati gengur þetta fólk óvarlega á þverrandi andlegan höfuðstól kristinnar menningar okkar. Ég trúi ekki að jafnvel það frjálsa og skipulega samfélag sem við sem flokkur leitumst við að efla geti fullnægt dýpstu þörfum mannsins, því það er utan við svið stjórnmálanna. Ég tel að jafnvel slíkt samfélag geti ekki haldið velli nema það viðhaldi trúarlegum undirstöðum sínum.

Áratug síðar ítrekaði Thatcher [1988] þennan boðskap í ræðu sinni á allsherjarþingi Kirkju Skotlands:

Ég minnst margra umræðna frá yngri árum mínum þegar við vorum öll sammála um að ef reynt væri að taka ávexti kristinnar án rótanna myndu ávextirnir visna og þeir myndu ekki vaxa á ný nema rækt væri lögð við ræturnar.

Thatcher [2013: 69] lýsti samfléttun frjálslyndisstefnu sinnar og íhaldssamrar kristinnar trúar á hnitmiðaðan hátt í sjálfsævisögu sinni: „Ég

trúi á það sem oft er kallað „gyðingleg-kristin“ gildi; raunar byggist öll stjórnmálaheimspeki mín á þeim.“

Þessi sýn á menningarlega og siðferðilega annmarka veraldlegs húmanisma og yfirburði kristninnar í opinberu lífi var viðvarandi alla hennar stjórnmálatíð. Í sömu ræðu á allsherjarþinginu lagði Thatcher [1988] áherslu á mikilvægi trúarlífs fyrir alla:

En lítill von er fyrir lýðræðið ef ákall til einhvers æðra en þeirra sjálfra nær ekki að snerta hjörtu karla og kvenna í lýðræðissamfélögum. Stjórnmálaskipan, ríkisstofnanir og sameiginlegar hugsjónir nægja ekki. Við þingmenn getum sett lög til að tryggja réttarríkið. Þið, kirkjan, getið kennt fólki að lifa í trú.

Með þessu hélt hún áfram nánu samstarfi Íhaldsflokksins við kirkjuna. Áratugum saman höfðu blaðamenn að gamanmáli að enska kirkjan væri „Íhaldsflokkurinn á bæn“. Í samræmi við þessi nánu tengsl voru ráðherrar og persónulegir ráðgjafar Thatchers að mestu sannfærðir kristnir menn (sjá Weiss [2011: 36]).

Nú mættiætla að þótt breska ríkisstjórnin hefði verið mjög trúuð á þeim tíma þegar sovéska kerfið riðaði til falls hefði almenningur í Bretlandi hrifist af þeirri bylgju húmanískra viðhorfa sem fór um Evrópu. Hér skjátlást Harari aftur. Frá sjöunda áratugnum hefur hlutfall íbúa Bretlands sem segjast ekki vera trúaðir hækkað verulega, áratug fyrir áratug (sjá British Religion in Numbers [2025]). Jafnvel áratug eftir fall sovéska heimsveldisins, sem Harari fjallar um, sögðust aðeins um 14% af 52 milljónum íbúa Englands og Wales vera án trúarbragða í manntalinu árið 2001. Þeir sem lýstu sér sem „húmanistum“ voru aðeins 8.297, eða innan við 0,02% íbúanna [Brown 2011: 45]. Þetta getur varla talist „sannkölluð flóðbylgja“ [Harari 2017: 310] fólks sem snerist til húmanisma.

4.6 Merkel og Mazzini

Hve fjarstæðukennd frásögn Hararis er kemur skýrt í ljós þegar hann flokkar tvær aðrar áhrifamiklar stjórnmálapersónur ranglega sem „frjálslynda húanista“. Sú fyrri er Angela Merkel og sú síðari Giuseppe Mazzini. Rétt eftir að hafa sagt frá því hvernig tvær mjög ólíkar greinar spruttu af húanismanum kynnir Harari [2017: 290f] sögu Merkel, sem var kanslari Þýskalands frá 2005 til 2021. Árið 2015 hugðist ríkisstjórn hennar, undir forystu Kristilegra demókrata, fyrst vísa úr landi palestínskri flóttastúlku á unglingsaldri sem hafði komið frá Líbanon. Eftir hörð viðbrögð almennings sneri Merkel ákvörðun ríkisstjórnarinnar við og hleypti hundruðum þúsunda flóttamanna inn í Þýskaland. Það vakti síðan aðra mótmælaöldu, enda óttuðust þýskir foreldrar að börn þeirra myndu nú búa við lakari lífsskjör og hugsanlega flóðbylgju íslamvæðingar. Um þessa togstreitu innan „frjálslynds húanisma“ segir Harari: „Frjálslyndir glíma sífellt við slíkar mótsagnir“ [Harari 2017: 290f].

Angela Merkel

EU2017EE Estonian Presidency,CC
BY 2.0, úr Wikimedia Commons

Vandi Hararis er sá að hvorki Merkel né ríkisstjórn hennar undir forystu Kristilegra demókrata voru húanísk. Fyrsta augljósa vísbendingin er nafn stjórnarflokksins. Í öðru lagi mótaðist hún mjög af föður sínum, sem var lútherskur prestur og guðfræðingur. Trú hennar kom skýrt fram í opinberu stjórnmálastarfi. Í viðtali á myndbandsbloggi árið 2012 sagði hún: „Ég er félagi í evangelísku kirkjunni. Ég trú á Guð og trúin er einnig stöðugur förunautur minn og hefur verið það alla ævi mína“ [Spencer 2016a]. Líkt og Thatcher leit hún á kristni sem grundvöll siðmenningar. Á samkirkjulegu kirkjuþingi árið 2010 útskýrði hún: „Samfélag okkar byggist á forsendum sem það getur ekki sjálft skapað. Ein þessara mjög mikilvægu forsenda er án efa kristnin“ [Spencer 2016a]. Andstaða Merkel við hjónabönd fólks af sama kyni, fóstureyðingar og – kaldhæðnislega – það sem Harari styðst við, að takmarka komu flóttamanna, spratt ekki af „frjálslyndum húanisma“ hennar, heldur af hinu

gagnstæða: djúpri lútherskri trúarsannfæringu hennar (sjá Spencer [2016b]; Kruijsse-Brugge [2025]).

Hin ranglega notkun Hararis á heitinu „frjálslyndur húanisti“ varðar Giuseppe Mazzini. Harari [2017: 292] kynnir þennan byltngarmann níttjándu aldar sem lykiltpersónu í samfléttun frjálslyndisstefnu og þjóðernishyggju. Að því marki sem Mazzini var frjálslyndur byggði hann frelsishugmynd sína ekki á trúlausri einstaklingshyggju, heldur á lögum Guðs. Í fyrra verki sínu, *Faith and the Future* frá 1835, útskýrði hann í lokakaflanum, sem bar hið víðeigandi heiti „Sýn á Krist“, hvernig af dauða Jesú „spratt hinn kristni heimur, heimur frelsis og jafnréttis“ [1835: 71]. Í þekktasta verki sínu frá síðari árum, *The Duties of Man*, varaði hann við því að „þegar maðurinn leyfir að frelsi sitt sé brotið“ þá „reisist hann gegn tilskipun Guðs“ [1862: 129].

Jafnframt gagnrýndi Mazzini [1835: 6, 44, 47–9] harkalega hugmyndina um óafsalanleg réttindi sem væru ótengd heilagri skyldu. Hann útfærði þá gagnrýni í *The Duties of Man*. Til að sporna gegn hömlulausri einstaklingshyggju helgaði hann heilan kafla gagnrýni á að áhersla frjálslyndra á kenninguna um „réttindi mannsins“ ýtti undir „eigingirni og einhliða ágrind eftir efnislegri velferð“ [1862: 10].

Lausn Mazzinis fólst því skiljanlega ekki í að skipta Guði og guðlegum lögum út fyrir „dýrkun mannsins“ í anda húanisma, heldur í hinu gagnstæða. Í sama kafla sagði hann fylgismönnum sínum að þeir „yrðu að sannfæra menn um að þeir væru allir synir eins og sama Guðs og skyldugir til að uppfylla og framfylgja einu og sama lögmálinu hér á jörð“ [1862: 19]. Í næsta kafla, sem bar hið víðeigandi heiti „Guð“, útskýrði Mazzini að „hlutverk mannkynsins“ væri að uppgötva og framfylgja „lögum hans“ [1862: 30]. Jafnframt taldi hann trúleysingja eiga skilið „meðaumkun“, þar sem „þeir tilbáðu gyðju skynseminnar og gyðju náttúrunnar“ [1862: 31f]. „Allt æðsta vald er hjá Guði“ [1862: 144], lýsti hann yfir. Hann gagnrýndi frjálslynda hagfræðinga fyrir að vera „guðlausir og siðlausir“ [1862: 170]. Að mati Mazzinis var villa trúleysisins „alvarleg og banvæn“ [1862: 33]. Hann gagnrýndi einnig spillandi áhrif „efahyggju“ og „epíkúrisma“ [1835: 67, 70]. Pólitísk viðleitni hans til félagslegs réttlætis og frelsis spratt af „trú á sameiginlega trú og sameiginlega skyldu“ [1862: 38]. Að mati Mazzinis yrðu veraldleg stjórnvöld að starfa „í samræmi við lög Guðs“ og framfylgja eftir föngum „áformum hins almáttuga“ [1862: 44].

Víkum nú að þjóðernishyggju Mazzinis. Stuðningur hans við fullveldi þjóða byggist á sömu guðstrúarlegu forsendum. Í fyrra verki hans, *Faith and the Future*, er hollusta borgaranna við land sitt, sem birtist í

„þjóðaranda þjóðanna“, þeim „falin af Guði“ [1835: 30]. Mazzini hafnaði því að reisa lýðveldið á frelsi og byggði það þess í stað á kristni og einstaklingnum [1835: 31–3, 59–60]. Að hans mati er „Lýðveldisflokkurinn ekki stjórnmalaflokkur: hann er í eðli sínu trúarlegur flokkur“ [1835: 16].

Giuseppe Mazzini

Photograph, Án höfundarréttar,
úr Wikimedia Commons

Hann hélt áfram á sömu braut í *The Duties of Man*, þar sem hann lýsti því yfir að náttúruleg landamæri þjóða væru mótuð samkvæmt „fyrirætlun almættisins“ [1862: 88] og að ekki væri hægt að hafna þeim „án þess að óhlýðnast áformum almættisins“ [1862: 89]. Hann bætti afdráttarlaust við að „land okkar sé heimili okkar, húsið sem Guð hefur gefið okkur“ [1862: 88f] og að „land þitt sé ták þess hlutverks sem Guð hefur falið þér að sinna í þágu mannkynsins“ [1862: 91]. (Sjá einnig Mazzini [1862: 94].)

Enginn vafi leikur á því að Mazzini var algerlega andvígur þeirri húsmynd að „Guð sé dauður“ og „afurð ímyndunarafis mannsins“. Frá upphafi hvatti hann fylgismenn sína: „En höldum áfram í nafni Guðs“ [1835: 51] og lýsti yfir: „Við komum í nafni Guðs og MANNKYNSINS“ [1835: 58]. Í fyrstu stefnuýfirlýsingu hans sagði: „Við trúum á einn Guð, höfund alls sem er til, hina lifandi algildu hugsun, sem heimur okkar er geisli af og alheimurinn holdgervingur hennar“ [1835: 58].

Andstætt því sem Harari heldur fram hafnaði Mazzini beinlínis þeirri hugmynd að „alheimurinn snúist um mannkynið og menn séu uppspretta allrar merkingar og alls valds“ [Harari 2017: 77]. Mazzini var skýr um hvar æðsta valdið lægi. „Við verðum annaðhvort að hlýða Guði eða þjóna mönnum; hvort það er einn maður eða margir skiptir litlu máli,“ skrifaði hann [1862: 46]. Hann hélt áfram: „Guð gaf ykkur líf; því gaf Guð ykkur einnig lögin. Guð er eini löggjafi mannkynsins“ [1862: 49]. (Sjá einnig Mazzini [1835: 40, 57f; 1862: 121, 212f].) Um hvern beri að tilbiðja bætti hann við: „Ykkur er skylt að tilbiðja hann og lofsyngja honum hvar sem nærvera hans birtist“ [1862: 69]. (Sjá einnig Mazzini [1862: 70]).

Þótt Mazzini gagnrýndi stofnanabundna kaþólska trú og mótmælendatrú harkalega skipaði Jesús einstakan sess hjá honum og naut djúprar lotningar hans. Í *Faith and the Future* gerði Mazzini [1835: 56] Jesú að grundvelli lýðveldishreyfingar sinnar:

Og við höldum áfram, uppörvuð af heilögu fyrirheiti Jesú. Við leitum hins nýja fagnaðarerindis sem hann eftirlét okkur ódauðlega von um áður en hann dó og kristna fagnaðarerindið er vísir að, rétt eins og maðurinn er vísir að mannkyninu.

Í kaflanum „Sýn á Krist“ útskýrði Mazzini [1835: 71] nánar guðlegt erindi Jesú:

Sál hans var kærleiksríkust, dyggðugust og heilögust, mest innblásin af Guði og framtíðinni, allra þeirra sem menn hafa nokkru sinni hyllt á þessari jörð: það var JESÚS. ... En áður en hann dó boðaði hann fólkinu *fagnaðarerindið*. Þeim sem spurðu hvaðan hann hefði það svaraði hann: Frá Guði föður. Og af krossinum ákallaði hann Guð tvisvar. En á þeim krossi hófst sigur hans og stendur enn.

Lotning Mazzinis fyrir Jesú hélst allá ævi hans. Í *The Duties of Man* lofaði hann til dæmis Jesú fyrir að hafa „breytt ásýnd heimsins“ [1862: 26] með spámannlegri og framsækinni „opinberun sannleikans“ [1862: 119]. Mazzini sneri í raun ekki baki við kristnum hugsjónum í þágu sjálfhverfu, eins og Harari heldur fram. Hann lagði áherslu á að það væri „fyrir tilstilli kenninga kristninnar“, þótt þær hefðu verið „misskildar eða sviknar“, sem við værum kölluð til að „sýna einstaklingum *kærleik*“ [1862: 76–8]. Mér finnst erfitt að fallast á að nokkur sem þekkir ævi og skrif Merkel og Mazzinis geti talið aðra hvora þessara áhrifamiklu stjórnmálapersóna vera húanista sem hafi ætlað sér að úthýsa Guði úr opinberu lífi.

Sé litið víðar er sú hugmynd Hararis að vestræn lýðræðisríki hafi verið í greipum guðlauss húanisma þegar Sovétríkin liðuðust í sundur hrein ímyndun. Ef hann vildi í raun segja sögu þess hvernig „frá 1914 til 1989 geisaði mannskætt trúarstríð“ [Harari 2017: 306] hefði hann þurft að horfa til áframhaldandi stríða milli hefðbundinna trúarbragða og ólíkra fylkinga þeirra, fremur en húanismans. Þrjátíu ára átök írskra kaþólikka og mótmælenda í Ulster, þekkt sem *The Troubles*, kostuðu meira en 3.500 manns lífið, þar af marga óbreytta borgara. Skipting Indlands árið 1947

og blóðug átök hindúa og múslíma í kjölfarið leiddu til meira en milljón mannsláta. Stríðið milli Nígeríu og Bíafra seint á sjöunda áratugnum, þar sem múslímar og kristnir áttust við, leiddi til hungursneyðar sem bitnaði á yfir milljón íbúa Bíafra. Frá því Búrma, nú Mjanmar, fékk sjálfstæði árið 1948 hafa langvinn átök staðið milli ríkisvaldsins í þessu landi, þar sem búddistar eru í meirihluta, og Róhingja, sem eru múslímskur minnihlutahópur. Við þetta bætast blóðugar árásir singalesískra búddista á kristna og múslíma á Srí Lanka á sjötta og sjöunda áratugnum. Á tuttugustu öld kostuðu átök sionista úr röðum gyðinga og múslímskra Palestínumanna, sem náðu yfir margar kynslóðir, að minnsta kosti 100.000 manns lífið. Slík trúaráttök halda áfram enn í dag. Þangað hefði Harari þurft að beina athygli sinni, ásamt öðrum trúaráttökum sem ég hef ekki nefnt hér, ef honum var alvara með að leita að trúarstríðum nútímans.

Blóðugur trúarákafi fór fjarri því að réna; kristnun frumbyggja í evrópskum nýlendum hélt áfram langt fram á tuttugustu öld. Ein grimmileg aðferð fólst í því að taka börn frá frumbyggjafjölskyldum með það að markmiði að þvinga næstu kynslóð til að samlagast. Það voru þó ekki húmanistar sem tóku börnin frá fjölskyldum sínum í nýlendum. Ríkisvald og kristnar kirkjur unnu saman að því að koma frumbyggjabörnum í fóstur og vista þau á kristnum trúboðsstöðvum. Í Ástralíu hafa kirkjurnar sem áttu hlut að máli beðist afsökunar á stefnu sinni um að „siðmennta og kristna“ (sjá Briskman [2001]; Cassidy [2006]). Frumbyggjabörn voru á sama hátt tekin frá fjölskyldum sínum og kristnuð í Kanada (sjá Cassidy [2006]) og Bandaríkjunum (sjá Hall [2013]). Þessi sorglega saga af þvingaðri kristnun frumbyggja endurtók sig í öðrum nýlendum.

KAFLI 5

5. Húmanismi and frjálslyndisstefna

5.1 Frelsi og hinir fátæku

Í 4. kafla skoðaði ég sögulegar fullyrðingar Hararis um meintan klofning „frjálslynds húmanisma“ frá tveimur nýjum trúarflokkum húmanismans, „þróunarhúmanisma“ og „sósíalískum húmanisma“, sem hafi valdið „blóðugustu trúarstríðum sögunnar“ [2015: 254]. Ég rakti einnig í nokkrum dráttum tilurð og þróun húmanismans frá endur-reisnartímanum og upplýsingunni til okkar daga. Ég reyndi að sýna hvernig Harari notar heitin „húmanismi“ og „frjálslyndur húmanismi“ ranglega um fólk og atburði sem eru hvorki húmanísk né frjálslynd.

Í þessum kafla vil ég skoða nánar alvarlegar rangfærslur hans um „húmanisma“ og „frjálslyndisstefnu“ sem heimspekilegar afstöður. Ég mun sérstaklega sýna hvernig Harari ruglar ítrekað stjórnmálaheimspeki frjálslyndisstefnunnar saman við frjálsbyggju. Með því að fella alla frjálslyndisstefnu í sama mót lítur hann fram hjá því að fylgismenn hennar aðhyllast fjölbreytt heimspekileg sjónarmið. (Humanists UK [2023b] skýrir muninn á sérvískulegri merkingu Hararis á hugtakinu og venjulegri merkingu þess.) Samkvæmt frásögn Hararis beinist frjálslyndisstefnan fyrst og fremst inn á við, að löngunum einstaklingsins, á kostnað víðari samfélagslegra sjónarmiða, svo sem jafnréttis og tækifæra.

Í fyrra verki sínu, *Sapiens*, leggur Harari [2015: 257] áherslu á þessa sjálfhverfu frjálslyndisstefnunnar:

Ef við stöndum frammi fyrir siðferðilegum eða pólitískum vanda ættum við að líta inn á við og hlusta á innri rödd okkar – rödd mennskunnar. Helstu boðorðum frjálslynds húmanisma er ætlað að vernda frelsi þessarar innri raddar gegn afskiptum eða skaða. Þessi boðorð eru einu nafni kölluð „mannréttindi“.

Samkvæmt Harari er „æðsta boðorð“ frjálslynds húmanista „að vernda innri kjarna og frelsi hvers einstaklings af tegundinni *Homo sapiens*“ [Harari 2015: 260]. Þessi róttæka einstaklingshyggja í skilningi frjálslyndisstefnu nær yfir það sem Isaiah Berlin [1969] kallaði „neikvæð

réttindi“ okkar til gæða á borð við líf, eignir og öryggi. Frjálshyggjumenn telja vernd þessa lágmarkshóps frelsisréttinda vera eina réttmæta hlutverk stjórnvalda. Ríkjandi straumur innan frjálsslyndrar hugsunar viðurkennir hins vegar það sem Berlin kallaði „jákvæð réttindi“. Að tryggja rétt til grunnþátta félagslegrar velferðar, svo sem atvinnu, menntunar og húsnaðis, er forsenda þess að fólk geti nýtt rétt sinn til að bæta efnisleg lífskjör sín og stunda listræna sköpun. (Ólíkt frjálshyggju gerir frjálsslyndisstefna ráð fyrir viðtækara hlutverki stjórnvalda við að vernda borgara gegn efnahagslegu arðráni og hagræðingu og tryggja þeim félagslegt öryggisnet.) Þennan jákvæða skilning á frelsi má rekja til áhrifamikilla frjálsslyndra hugsuða áttjándu aldar, svo sem Rousseaus, Kants og J. S. Mills. (Um þróun frjálsslyndrar hugsunar, sjá Courtland *o.fl.* [2022].)

Í síðari bók sinni, *Homo Deus*, heldur Harari þessum rangfærslum áfram. Að hans mati kennir „frjálsslyndur húanismi“, og þar með „frjálsslyndisstefna“, okkur að „frjálss vilji einstaklingsins eigi að vega mun þyngra en hagsmunir ríkisins eða trúarkenningar“ [Harari 2017: 289]. Fjórum síðum síðar segir hann að „frjálsslyndisstefnan beini sjónum mínum inn á við og leggi áherslu á sérstöðu mína og sérstöðu þjóðar minnar“. Hann gagnrýnir jafnframt að hún stefni að því að „hver einstaklingur kanni sín innstu djúp á sjálfhverfan hátt“ [Harari 2017: 293].

Samsláttur Hararis [2017: 306] á „frjálsslyndum húanisma“, og þar með „frjálsslyndisstefnu“, og eigingjarnri frjálshyggju verður fráleitur þegar hann skrifar:

Sósíalistar héldu því fram að frjálsslyndisstefnan væri í raun fikju-
lauf sem hylmdi yfir miskunnarlaust kerfi arðráns og kynþátta-
hyggju. Í stað hins marglofaða „frelsis“ ætti að lesa „eignir“. Vörn
fyrir rétti einstaklingsins til að gera það sem létur honum líða vel
felist oftast í því að vernda eignir og forréttindi milli- og yfir-
stéttarinnar. Hvaða gagn er að frelsi til að búa þar sem þig langar
ef þú getur ekki greitt leiguna, til að læra það sem vekur áhuga þinn
ef þú hefur ekki efni á skólagjöldunum, eða til að ferðast þangað
sem þér sýnist ef þú getur ekki keypt bíl?

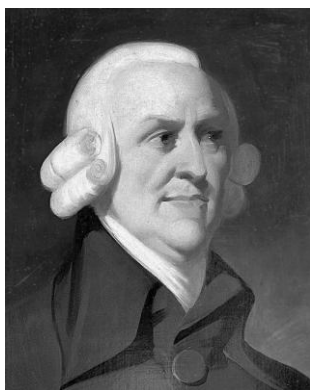
Tveimur köflum síðar verður rangfærsla Hararis [2017: 404] hvað skýrust þegar hann segir:

Frjálsslyndisstefna getur samrýmst félagslegum og efnahagslegum
ójöfnuði. Þar sem hún tekur frelsi fram yfir jafnrétti gengur hún
raunar út frá slíkum ójöfnuði sem sjálfsögðum hlut. Hún gerir þó

enn ráð fyrir að allar manneskjur hafi jafnt gildi og jafnt vald. Frá frjálsslyndu sjónarhorni er fullkomlega í lagi að einn sé milljarðamæringur sem býr í glæsilegri höll en annar fátækur bóndi sem býr í strákofa. Samkvæmt frjálsslyndisstefnunni er einstök reynsla bóndans nefnilega enn jafn verðmæt og reynsla milljarðamæringins.

Hér misskilur Harari frjálsslyndisstefnuna verulega. Ríkjandi straumur þessarar stjórnmálaheimspeki mælir fyrir stofnanalegum skorðum við gríðarlegum ójöfnuði í auði með því að tryggja þau „jákvæðu réttindi“ sem nefnd voru hér að framan. Jafnvel klassískir frjálsslyndir hugsuðir átjándu og níjtándu aldar fordæmdu arðrán fátækra og mæltu fyrir afgerandi íhlutun stjórnvalda til að leiðrétta markaðsbresti. Lítum til dæmis á afstöðu Adams Smiths til óréttlætis í launakjörum. Í *Lectures on Jurisprudence* harmar Smith [1766: 340] að:

Vinnu og tíma hinna fátæku er í siðmenntuðum löndum fórnað til að hinir ríku geti lifað í þægindum og munaði. Landeigandinn lifir í iðjuleysi og munaði fyrir tilstilli vinnu leiguliða sinna, sem yrkja jörðina bæði fyrir hann og sjálfa sig. Fjármagnseigandinn lifir á þeim greiðslum sem hann krefur iðjusama kaupmenn og þurfandi fólk um; þau neyðast til að tryggja honum þægilegt líf með því að greiða fyrir afnot af fé hans.

Adam Smith

Án höfundarréttar, úr Wikimedia Commons

Eftir að hafa sýnt hvernig sníkjustéttin „vinnur ekkert og leggur ekkert til sameiginlegs framfæris“ komst Smith [1766: 341] að þeirri niðurstöðu að verkamaðurinn „haldi uppi allri samfélagsgerðinni og sjái öllum öðrum fyrir þægindum og vel-sæld, en eigi sjálfur aðeins örlítinn hlut og ... beri allt mannkynið á herðum sér og grafið undan þunga þess þegar hann ræður ekki lengur við byrðina“.

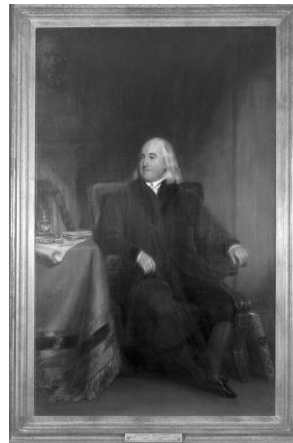
Smith [1766: 208] var skýr um hvernig auðmenn beittu stofnunum ríkisins með óréttlátum hætti: „Lög og stjórnvöld ... sem bandalag hinna ríku til að kúga hina fátæku og viðhalda ójöfnuði í eignum sér í hag.“ Í *Wealth of Nations* benti Smith [1789: 733] sömuleiðis á tengsl auðsöfnunar og ójöfnuðar: „Hvar sem miklar eignir eru, þar er mikill ójöfnuður. Fyrir hvern mjög ríkan mann hljóta að vera að minnsta kosti fimm hundruð

fátækir, og allsnægtir fárra gera ráð fyrir örbirgð margra.“ Smith veitti því fjarri því skjól fyrir því að „vernda eignir og forréttindi milli- og yfirstéttarinnar“ [Harari 2017: 306]. Þvert á móti gagnrýndi hann að „hinir fátæku eða eigendur lítils fjármagns njóti varla nokkurs [öryggis], heldur geti þeir hvenær sem er sætt ránum og rupli undir yfirskini réttlætis“ [1789: 95].

Að mati Smiths [1789: 627f] er réttmætt hlutverk stjórnvalda að skapa skilyrði fyrir því að „hver maður geti gætt eigin hagsmuna á sinn hátt, á frjálslyndum grundvelli jafnréttis, frelsis og réttlætis“. Í því skyni var Smith andvígur þvingandi starfsháttum og samþjöppun auðs og eignarhalds. Hann mælti einnig fyrir stighækkandi tekjuskatti, erfðafjárskatti, skatti á leigutekjur og sanngjörnum launum verkafólks (sjá Boucoyannis [2014]). Afstaða Smiths var þveröfug við það sem Harari hélt fram. Þessi áhrifamikli klassíska frjálslyndi hugsuður tók hvorki „frjálsan vilja einstaklingsins“ fram yfir „hagsmuni ríkisins“ né taldi hann fullkomlega í lagi að „einn sé milljarðamæringur sem býr í glæsilegri höll en annar fátækur bóndi sem býr í strákofa“.

Jeremy Bentham, annar mikill hugsuður klassískrar frjálslyndisstefnu, var ósammála Smith að mörgu leyti. Báðir höfðu þó brennandi áhuga á efnahagslegu réttlæti fyrir hina fátæku. Líkt og Smith taldi Bentham stjórnvöld gegna lykilhlutverki við að stýra vinnumarkaði og dreifingu auðs. Hann taldi „nytjareglu“ sína – regluna sem samþykkir athafnir sem stuðla að hamingju og hafnar þeim sem draga úr henni – eiga jafnt við um athafnir einstaklinga og „sérhverja ráðstöfun stjórnvalda“ [Bentham 1781: 14]. Hann tók þetta saman þannig: „Hlutverk stjórnvalda er að stuðla að hamingju samfélagsins“ [Bentham 1781: 61] og annaðhvort „bæga skaða frá samfélaginu eða auka samanlögð gæði þess“ [Bentham 1781: 164].

Ályktun um hvernig stjórnvöld ættu að bregðast við misskiptingu auðs má draga með því að tengja „nytjareglu“ Benthams við viðurkenningu hans á því sem hagfræðingar nútímans kalla „lögmálið um minnkandi jaðarnytjar“. Að mati Benthams leiðir aukinn auður ekki til hlutfallslegrar aukningar hamingju. Hann orðaði það þannig: „Tíu þúsund sinnum meiri auður hefur ekki í för með sér tíu

Jeremy Bentham

Henry William Pickersgill, Án
höfundarréttar, úr Wikimedia
Commons

þúsund sinnum meiri hamingju“ [Goldworth 1979: 8]. Þessi sálfræðilega staðreynd veitir að hans mati réttlætingu við fyrstu sýn (*prima facie*) fyrir því að úthluta meiri auði til fátækra en ríkra: „Örlítill viðbót við auð þess sem minnst á skapar meiri hamingju en sama viðbót við auð þess sem mest á“ [Goldworth 1979: 8]. Fyrirvarinn hjá Bentham er sá að slík dreifing eða endurdreifing auðs frá ríkum til fátækra auki aðeins hamingju svo lengi sem horfur á henni veki ekki viðtækan ótta og dragi úr hvata til að vinna.

Bentham hafnaði einnig þeirri hugmynd að hinir ríku ættu eðlislægan rétt til eigna sinna. Í *Theory of Legislation* útskýrði hann að „náttúrulegur eignarréttur sé ekki til, heldur sé hann alfarið sköpunarverk laganna“ [Bentham 1840: 111]. Enn á ný, og þvert á það sem Harari heldur fram, var þessi áhrifamikli frjálslyndi hugsuður ekki talsmaður þess að „vernda eignir og forréttindi“ hinna ríku, heldur lét hann sanngjarna dreifingu auðs mjög til sín taka. Að mati Benthams myndi samfélag reist á frjálslyndum meginreglum með eðlilegum hætti jafna ójöfnuð í auði. Eins og Bentham [1840: 123] orðaði það:

það miðar stöðugt í átt til jöfnuðar. Ef lögin vinna ekki gegn því, viðhalda ekki tilteknum einokunum, leggja ekki fjötra á atvinnustarfsemi og viðskipti og heimila ekki bindingu eigna við tiltekna erfðaröð, sjáum við stórar eignir skiptast smám saman niður, án fyrirhafnar, án byltingar og án áfalla. Mun fleiri fá þá hlutdeild í hóflegum gæðum auðsins. Þetta er eðlileg afleiðing þeirra andstaðu venja sem mótask í allsnægtum annars vegar og fátækt hins vegar.

Frjálslyndisstefna Benthams fól því í sér viðtæka umbótastefnu sem beindist gegn forréttindum hinna ríku og valdamiklu. Til að koma í veg fyrir óhóflega auðsöfnun mælti hann fyrir erfðafjársköttum [Bentham 1840: 122]. Hann viðurkenndi að fátækt ætti sér félagslegar orsakir og stafaði ekki eingöngu af siðferðilegum veikleikum einstaklinga. Fyrir borgara sem yrðu fyrir óhöppum eða áföllum í lífinu mælti Bentham fyrir því að ríkið stæði að atvinnuleysisbótum, ókeypis menntun, hagstæðum lánum, sparisjóðum, læknaaðstoð, umönnun við barnsburð og útfararaðstoð (Sjá Piddock [1996: 3. kafli]).

Síðasti áhrifamikli frjálslyndi hugsuðurinn sem vert er að nefna hér er lærisveinn Benthams, John Stuart Mill. Hann þróaði hugmyndir Benthams um efnahagslegt réttlæti og aðstoð við hina fátæku enn frekar. Líkt og Smith og Bentham var honum illa við ósamræmið milli vinnuframlags og auðs. Mill [1885: 208] lýsti efnahagsaðstæðum samtímans

„með öllum sínum þjáningum og óréttlæti“, þar sem afrakstri vinnunnar væri skipt:

nánast í öfugu hlutfalli við vinnuframlagið – mest til þeirra sem aldrei hafa unnið, næstmest til þeirra sem vinna aðeins að nafninu til, og síðan koll af kolli. Launin lækka eftir því sem vinnan verður erfðari og óþægilegri, uns þeir sem sinna þreytandi og lýjandi líkamlegu erfði geta ekki einu sinni treyst því að afla sér brýnustu lífsnauðsynja . . .

Mill, sem var frjálslyndur, var fjarri þeirri skoðun að „vernda eignir og forréttindi milli- og yfirstéttarinnar“, eins og Harari heldur fram. Mill færði rök fyrir því að slík auðsöfnun hefði sögulega orðið til með óréttmætum hætti fyrir tilstilli „landvinninga og ofbeldis“ [1885: 208f] og að

eignarréttarlög hafi enn aldrei samræmst þeim meginreglum sem réttlætning einkaeignarréttar hvílir á. Þau hafa gert að eign hluti sem aldrei hefðu átt að vera eign og veitt óskoraðan eignarrétt þar sem aðeins takmarkaður eignarréttur ætti að vera fyrir hendi. Þau hafa ekki gætt jafnræðis milli manna, heldur hlaðið hindrunum á suma til að veita öðrum forskot; þau hafa vísitandi ýtt undir ójöfnuð og komið í veg fyrir að allir stæðu jafnt að vígi við upphaf kapphlaupsins.

Mazzini, sem Harari telur einnig til talsmanna frjálslyndisstefnu (sjá fyrri kafla), setti fram nákvæmlega sömu gagnrýni nokkrum áratugum fyrr. Hann harmaði „eymd verkalýðsstéttanna“ [1862: 171] sem stafaði af afar óréttlátri skiptingu eigna og skrifaði að „rætur og uppruni núverandi eignaskiptingar lægu – almennt séð – í landvinningum“ [1862: 181]. Hér er vert að nefna að annar brautryðjandi frjálslyndrar hugsunar, Jean-Jacques Rousseau, gagnrýndi einnig óréttlátan eignarrétt. Í riti sínu *Hver er uppruni ójöfnuðar meðal manna og heimila náttúrulög hann?* benti Rousseau á að á fyrsta stigi „þróunar ójöfnuðar“, þegar „lög og eignarréttur voru sett á fót“, hefði „skiptingin í ríka og fátæka verið lögfest“ [Rousseau 1761: 198]. Að mati Rousseaus leiddi þetta til „siðferðilegs ójöfnuðar“, þar sem „hinir fáu útvöldu háma í sig allsnægtir á meðan sveltandi fjöldann skortir brýnustu lífsnauðsynjar“ [Rousseau 1761: 202]. Á sama hátt gagnrýndi Mazzini að fjármagni væri „beint til framleiðslu á óþarfa, munaðarvörum og vörum sem fullnægja tilbúnum þörfum, í stað þess að einbeita því að framleiðslu brýnustu lífsnauðsynja“ [1862: 172]. Umfjöllun Rousseaus um eignarrétt verðskuldar sérstaka athygli, enda

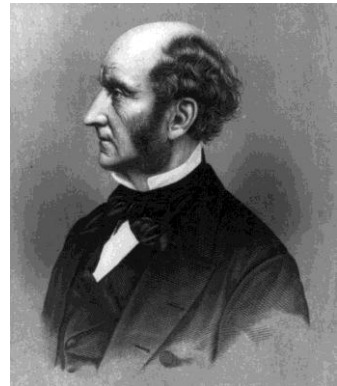
afbakar Harari skoðanir hans einnig á þessu sviði. Ég tek það til umfjöllunar í næsta undirkafla.

Líkt og Mazzini og Rousseau var Mill algerlega andvígur því „miskunnarlausar arðráns- og kynþáttahyggiukerfi“ afskiptaleysis sem Harari lýsir frjálslyndum sem verjendum. Mill [1885: 748] mótmælti sérstaklega

þeirri lífshugsjón sem þeir boða er telja að eðlilegt hlutskipti manna sé að berjast fyrir því að komast áfram; að það að traðka hver á öðrum, troða aðra niður, olnboga sig áfram og stíga hver á hæla annars, eins og einkennir núverandi samfélagslíf, sé eftirsóknarverðasta hlutskipti mannkyns.

Líkt og hjá Smith og Bentham fól frjálslyndisstefna Mills í sér umbótastefnu sem birtist jafnvel í stuttu sigildu riti hans, *Frelsinu*. Þar mælti Mill fyrir því að ríkið tryggði fátækum almenna menntun [Mill 1859: 96–8] og lagði áherslu á nauðsyn laga um matvæli, lyf, hollustuhætti og öryggi á vinnustöðum [1859: 87f]. Slíkar umbætur lögðu grunninn að nútímalegu velferðarríki frjálslyndisstefnunnar.

Hér er annað atriði sem Harari [2017: 311] misskilur. Í kjölfar tilbúinnar frásagnar sinnar af „trúarstríðum húanismans“ heldur Harari því fram að eftir 1914 hafi „frjálslyndur húanismi“ „tekið upp ýmsar hugmyndir og stofnanir frá sósíalískum og fásískum keppinautum sínum, einkum skuldbindingu um að veita almenningi menntun, heilbrigðisþjónustu og velferðarþjónustu“. Síðar endurtekur Harari [2017: 379] fullyrðinguna: „Frjálslyndisstefnan sigraði sósíalismann að lokum aðeins með því að tileinka sér bestu þætti stefnu hans.“ Eftir kreppuna miklu og síðari heimsstyrjöld höfðu frjálslyndir hugsuðir á borð við John Maynard Keynes og Kenneth Galbraith mikil áhrif á frekari þróun opinberrar stefnu sem miðaði að því að draga úr fátækt og tryggja jöfn tækifæri. Eins og við höfum séð byggðu þeir þó á grunni sem umbótasinnaðir klassískir frjálslyndir hugsuðir átjándu og nítjándu aldar höfðu lagt. Réttlát skipting gæða og jöfnuður voru kjarninn í stórum hluta klassískrar frjálslyndrar hugsunar. Þvert á fullyrðingu Hararis þurfti því ekki að „tileinka sér“ þessar hugmyndir úr stefnu hinna sigruðu alræðisaflla. Það er kaldhæðnislegt að fall sovénska heimsveldisins bar að á sama tíma og Reagan

John Stuart Mill

Miscellaneous Items in High Demand,
PPOC, Library of Congress, Án
höfundarréttar, úr Wikimedia
Commons

og Thatcher leiddu frjálsslynd ríki sín inn á braut nýfrjálshyggju með stefnu um takmörkuð ríkisumsvif og lágmarks félagslegan stuðning.

Hingað til hef ég fjallað um velferðarstefnu frjálsslyndra og afstöðu þeirra til misskiptingar auðs. Það sem ég segi hér um andstöðu frjálsslyndra við fátækt og arðrán á jafnt við um húanista, þótt ekki allir húanistar líti á sig sem frjálsslynda. Húanistasamtök hafa frá upphafi barist fyrir málstað hinna fátæku, stéttarfélaga og ríkisafskipta í þágu velferðar, fremur en að aðhyllast eigingjarna frjálshyggju sem lítur á fátækt sem verð frelsisins. Tvö dæmi nægja. Húanistar í Bretlandi börðust gegn óöryggi á vinnumarkaði, fátækt og heimsvaldastefnu og beittu sér jafnframt fyrir jöfnum tækifærum og aðgangi allra að menntun [Brown o.fl. 2023: 10, 35, 92, 99, 123, 137, 188]. Í Bandaríkjunum börðust húanistar fyrir bættri lýðheilsu og menntun og minni misskiptingu auðs [Speckhardt 2016: 45, 93]. Sömu áherslur birtast á alþjóðavettvangi í starfi Humanists International [Gasenbeek og Gogineni, ritstj., 2002: 50, 74, 81, 145f].

Það kemur á óvart að þessar upplýsingar eru öllum aðgengilegar og hefðu fundist við jafnvel lauslega athugun sagnfræðings á ritum húanista. Enn auðveldara er að finna þær fjölmörgu yfirlýsingar um grundvallarviðmið sem húanistasamtök hafa birt frá stofnun sinni. Stefnuskrá húanista hefur til dæmis verið endurskoðuð nokkrum sinnum á áratugunum sem liðið hafa. Athugið þó að jafnvel fyrsta yfirlýsingin af þessu tagi, *Stefnuskrá húanista I* [American Humanist Association 1933], sem undirrituð var árið 1933, gagnrýndi kapítalsma afskiptaleysis harðlega. Í fjórtánda grundvallarviðmiði stefnuskrárinnar segir meðal annars:

Húanistar eru sannfærðir um að núverandi samfélag, sem einkennist af ásælni og hagnaðarhvöt, hafi reynst ófullnægjandi og að gera verði róttækar breytingar á starfsháttum, stjórnun og hvötum. Koma verður á samfélagslegu efnahagskerfi sem byggist á samvinnu svo að réttlát skipting lífsviðurværis verði möguleg.

Þessi andstaða við efnahagskerfi þar sem „hver étur annan“ hélt áfram með *Stefnuskrá húanista II* [American Humanist Association 1973], sem undirrituð var árið 1973. Þar mæltu undirritendur fyrir því að „proskamöguleikar hvers einstaklings fái að njóta sín til fulls – ekki aðeins hinna fáu útvöldu, heldur alls mannkyns“. Þeir mótmæltu „niðurlægjandi öflum lágkúru, markaðsvæðingar og afmennskunar“ og

vildu „auka efnahagslega velferð allra einstaklinga og hópa og draga sem mest úr fátækt og erfiðleikum“.

Sama göfuga markmið birtist í þeirri nýjustu í röðinni, *Stefnuskrá húmanista III* [American Humanist Association 2003], sem undirrituð var árið 2003. Þar segir: „Við leitumst við að draga sem mest úr ójöfnuði sem stafar af aðstæðum og getu og styðjum réttláta skiptingu náttúruauðlinda og afraksturs mannglegrar viðleitni svo að sem flestir geti notið góðs lífs.“ Á sama hátt mælti *Brussehýfirlýsingin* frá 2007 [Humanists International 2007], sem náði til Evrópu allrar, fyrir „því að hver manneskja fái að þroskast eins og frekast er unnt“ og „réttlátu samfélagi sem byggist á skynsemi og samkennd, þar sem hverjum borgara er gert kleift að leggja sitt af mörkum til fulls“. Á alþjóðavettvangi lýsti hin fyrri *Amsterdamyfirlýsing frá 2002* [International Humanist and Ethical Union 2002] því yfir að „húmanismi stefni að því að hver manneskja fái að þroskast eins og frekast er unnt“, jafnframt því að vera „í þjónustu samkenndar“.

Harari gæti svarað því til að þessar ýmsu yfirlýsingar húmanista væru í raun ekki sprotnar frá frjálslyndum, heldur þeim sem hann ranglega nefnir „sósíalíska húmanista“. Þetta er fólkið sem hann telur hafa stutt grimmilegustu harðstjórnir Leníns, Stalíns og Mao Zedongs og barist af kreddufestu fyrir „jöfnuði meðal allra manna“ [Harari 2015: 258]. Svo er þó ekki. Við athugun á þessum yfirlýsingum húmanista finnur lesandinn fjölmargar hvatningar til að tryggja einstaklingum „eins mikið frelsi og mögulegt er“ í lýðræðissamfélagi þar sem mannréttindi eru virt, þar á meðal rétturinn til frjálsrar þekkingarleitar og frelsi til hugsunar og tjáningar. Allt eru þetta hugsjónir sem Harari tengir réttilega við frjálslynda heimspeki.

5.2 „Ef það lætur þér líða vel“

Spurningin er ekki hvort Harari hafi misskilið bæði „frjálslyndisstefnu“ og „húmanisma“ – það er nú ljóst – heldur hvernig svo grundvallarrangur skilningur varð til. Eftir að hafa skoðað í fyrri kafla hvað þessar tvær hefðir segja í raun um fátækt, frelsi og réttláta skiptingu gæða erum við nú betur í stakk búin til að greina nákvæmlega hvar Harari fór af sporinu. Rót rangrar lýsingar hans er gróf einföldun: Hann telur báðar hefðir hefja „tilfinningar“ yfir öll önnur siðferðileg sjónarmið. Í fyrra riti sínu, *Sapiens*, segir Harari [2015: 439] okkur að frjálslyndisstefnan „helgi huglægar tilfinningar einstaklinga“ sem „æðstu uppsprettu valds“ og að það sem sé gott og slæmt, rétt og rangt „ráðist allt af því hvað hverju okkar finnst“. Harari hamrar á þessu í síðara riti sínu, *Homo Deus*. Á fyrstu fjörutíu blaðsíðum 7. kafla, *Bylting húmanismans*, lýsir hann því hvernig húmanisminn leysi af hólmi hina hefðbundnu kristnu hugmynd um að þekking á „góðu“ og „slæmu“ komi frá Guði og kenni þess í stað „að við getum reitt okkur á eigin tilfinningar og langanir“. Við verðum „fyrir sífelldri hrið slagorða húmanismans“, svo sem „treystu sjálfum þér, gerðu það sem lætur þér líða vel“ [2017: 261], og „kjörorð húmanismans“ sé „ef það lætur þér líða vel – gerðu það“ [2017: 264, 269]. Síðar í sama kafla ítrekar Harari [2017: 290]: „Frjálslynd siðfræði ráðleggur okkur að ef eitthvað lætur okkur líða vel ættum við að láta vaða og gera það.“

Til að reyna að gefa þessari einfölduðu lýsingu á frjálslyndisstefnu og húmanisma sögulegan grundvöll styðst Harari við tvo þekktu heimspekinga upplýsingarinnar, Jean-Jacques Rousseau og Wilhelm von Humboldt. Eg tek lýsingar Hararis á hvorum þeirra fyrir í röð. Rousseau er yfirleitt flokkaður sem „frjálslyndur“ og talinn til húmanískrar hefðar. Harari hefur þó hér misskilið heimspeki hans. Í *Sapiens* tengir Harari Rousseau við sjálfhverfa markaðshyggju nútímans. Þar segir Harari [2015: 439] okkur:

Auglýsingar hvetja okkur: „Gerðu það bara!“ Hasarmyndir, leikrit, sápuóperur, skáldsögur og grípandi popplög innræta okkur sífellt: „Vertu sjálfum þér trú“, „Hlustaðu á sjálfan þig“, „Fylgdu hjartanu“. Jean-Jacques Rousseau orðaði þetta sjónarmið með sígildum hætti: „Það sem mér finnst gott – er gott. Það sem mér finnst slæmt – er slæmt.“

Þegar Harari [2017: 261] talar um að við verðum „fyrir sífelldri hríð slagorða húmanismans“ notar hann sömu tilvitnun í *Homo Deus*. Hann sækir hana í kaflann *Trúarjátning prests frá Savoy* í *Émile* eftir Rousseau. Í báðum tilvikum snýr notkun Hararis á orðum Rousseaus merkingu þeirra við. Þegar Rousseau [1762b: 48] skrifar: „Ég þarf aðeins að ráðfæra mig við sjálfan mig um hvað mér beri að gera“, vísar hann til getu hvers einstaklings til að ráðfæra sig við samvisku sína. Þessi samviska er ekki grænt ljós á nautnahyggju neyslusamfélagsins, heldur leið til að greina „rödd sálarinnar“, sem kennir okkur að „það væri rangt að sækjast eftir eigin hag á kostnað annarra“ [1762b: 48]. Rousseau ver nokkrum blaðsíðum [1762b: 47–53] í að sýna með dæmum hvernig „samviskan“ sé sú „meðfædda meginregla réttlætis og góðvildar“ sem við styðjumst við þegar „við samþykkjum eða fordæmum athafnir okkar sjálfra og annarra“ [1762b: 53].

Þegar Harari vitnar í Rousseau um að finna lífsreglur „í djúpum hjarta míns, letraðar af náttúrunni með stöfum sem ekkert getur afmáð“ [tilvitnun í Harari 2017: 261], er því ekki verið að vísa til sjálfhverfra langana eins og Harari gefur ranglega í skyn. Rousseau vísar hér til siðferðilegra lífsreglna sem skapari okkar hefur letrað og leiðbeina okkur í átt að góðvild í garð allra og „almannaviljanum“. Rousseau varaði raunar við verslun, bókmenntum og listum sem uppsprettum siðferðilegrar spillingar. Þetta var viðfangsefni fyrstu ritgerðar hans, *Hefur endurreisn lista og vísinda haft batandi áhrif á siðferði?* [Rousseau 1761: 135–51], og var ein þeirra lykilhugmynda sem hann þróaði alla ævi. Hann hvatti okkur til að standast skilaboð samfélagsins, fremur en að „gera það bara!“ (Sjá Bertram [2024] um stjórnmálakenningu Rousseaus.) Ég fjalla nánar um misskilning Hararis á Rousseau þegar ég tek fyrir skoðanaskipti Hararis og Normans í kafla 8.4 hér á eftir.

Harari teflir því næst fram þýska frjálsslynda hugsuðinum og húmanistanum Wilhelm von Humboldt til stuðnings frásögn sinni af yfirburðastöðu „tilfinninga“ í frjálsslyndri og húmanískri hugsun. Harari fangar sum blæbrigðin í heimspeki Humboldts þegar hann hefur eftir honum að „markmið tilverunnar sé að vinna visku úr sem víðtækastri lífsreynslu“ [Harari 2017: 279]. Hann lýsir þó þessari viðleitni til að ná framúrskarandi þroska sem iðju sem fari að mestu fram í einrúmi. Hann gefur okkur fremur spaugilegt dæmi um að þroska fagaðan smekk fyrir tei sem ræktað er með pönduskít með því að gera tilraunir á eigin spýtur með persónulegan smekk [Harari 2017: 278f]. Að sögn Hararis [2017: 277] sýnir þetta dæmi okkur hvernig, í augum húmanista:

Ef við viljum vita svarið við einhverri siðferðilegri spurningu þurfum við að tengjast innri reynslu okkar og veita henni athygli af ýrtruð næmni. Í reynd þýðir það að við leitum þekkingar með því að verja árum saman í að safna reynslu og skerpa næmni okkar svo að við getum skilið þessa reynslu rétt.

Til að styrkja þessa mynd af frjálslyndum húanista sem gengur í gegnum lífið eins og einhvers konar safnari ævintýra og skrásetjari persónulegra „tilfinninga“ lýkur Harari [2017: 279] dæmi sínu um te ræktað með pönduskít með annarri tilvitnun í Humboldt: „Það er aðeins einn tindur í lífinu – að hafa með tilfinningunni skynjað til fulls allt sem mannlegt er.“

Líkt og þegar Harari notar orð Rousseaus grípur hann hér eina tilvísun höfundarins til „tilfinninga“ á lofti til að lýsa honum sem eins konar siðferðilegum sérhyggjumanni sem láti sig aðeins varða eigin huglægar tilfinningar og óskir. Í þessu tilviki vitnar Harari aðeins í hluta þess sem Humboldt skrifaði eiginkonu sinni í einkabréfi árið 1808. Setningin í heild hljóðar svo:

Wilhelm von Humboldt
Friedrich Oldermann, Án
höfundarréttar, úr Wikimedia
Commons

Það er aðeins einn tindur í lífinu: að hafa með tilfinningunni skynjað til fulls allt sem mannlegt er, að hafa drukkið til botns það sem örlögin bjóða og að halda ró sinni og mildi og leyfa nýju lífi að mótast frjálst í hjartanu eins og því er eðlilegt.

[Humboldt 1808: 25, tilvitnun í Bakewell 2023: 227]

Hér veltir Humboldt fyrir sér því sem gerir líf hans fullnægt („tindinum“), en *ekki* því hvernig við greinum gott frá slæmu með því að vísa í eitthvert safn tilfinninga. Siðferðisheimspeki Humboldts virðist fremur eiga samleið með viðleitni Aristótelesar til farsældar (*eudaimonia*) og einhvers konar dygðasiðfræði en nautnahyggju eða fágæðri sérhyggju. Nálgun hans að menntun á vegum ríkisins, sem hann hrinti að miklu leyti í framkvæmd sem yfirmaður menntamála í Prússlandi, miðaði að siðferðilegum og menningarlegum þroska manneskjunnar svo að hæfileikar hennar fengju að njóta sín til fulls (*Bildung*). Valkostur Humboldts [1793:

59] við nautnamiðaða markaðshyggju kemur vel fram í riti hans *Kenning um Bildung*:

Hvers krefjumst við af þjóð, tímabili eða mannkyninu öllu til að það veki virðingu og aðdáun? Við krefjumst þess að þar séu sjálfsrækt (*Bildung*), víska og dygd í öndvegi og breiðist út af sem mestum krafti og til sem flestra; að innra gildi þess vaxi svo að hugmyndin um mennsku verði rík að inntaki og göfug, jafnvel þótt hún væri aðeins sótt í það fordæmi.

Annar kafli rits Humboldts, *Um verkefnið og skyldur ríkisvaldsins*, er einnig upplýsandi í þessu sambandi. Tilgangsmiðun siðfræði hans birtist strax í titli kaflans: *Um einstaklinginn og æðstu markmið tilveru hans*. Lesandinn kemst ekki hjá því að taka eftir aristótelískum blæ umfjöllunar hans um farsæld mannsins. Eins og Humboldt [1792: 14] orðaði það:

Þessi þróttur einstaklingsins og margþætt fjölbreytni sameinast því í frumleika. Það sem æðsti mikilfengleiki mannlegs eðlis veltur að lokum á – það sem hver manneskja verður stöðugt að beina kröftum sínum að og þeir sem ætla sér að hafa áhrif á samferðafólk sitt verða sérstaklega að hafa fyrir augum – er einstaklingsbundin sérstaða í *matti og þroska*.

Nokkrum blaðsíðum síðar í sama riti tók Humboldt [1792: 21f] skýrt fram að mat á því hvað sé „gott“ eigi við um þessa viðleitni mannsins til að ná framúrskarandi þroska, en *ekki* það sem „tilfinningar“ einstaklings beinast að, eins og Harari vill telja okkur trú um:

Ógerlegt er að meta hversu langt maður getur komist í átt að hinu góða og fagra þegar óþreytandi viðleitni hans beinist að þessu eina markmiði sem á hug hans allan: þroska innra lífs hans. Það er þá hafið yfir öll önnur sjónarmið og verður honum óþrjótandi uppspretta og lokamarkmið alls erfiðis hans, en allt líkamlegt og ytra virðist aðeins vera verkfæri þess og hjúpur.

Humboldt [1792: 13] hafnaði berum orðum siðferðilegu vægi persónulegra óska og lagði þess í stað áherslu á virka viðleitni mannsins til að ná framúrskarandi þroska:

Hið sanna markmið mannsins – það sem eilíf og óbreytanleg boð skynseminnar mæla fyrir um, fremur en óljósar og hverfular langanir – er að þroska hæfileika sína til hins ýtrasta og í sem mestu samræmi, svo að þeir myndi fullkomna og samstæða heild.

Þvert á fullyrðingu Hararis er heimspeki Humboldts víðs fjarri slag-orðinu „ef það lætur þér líða vel – gerðu það“. Þótt hið æðsta góða (*summum bonum*) væri annað hjá Bentham en Humboldt varaði hann einnig við því að nota „tilfinningar“ til að dæma um rétt og rangt. Að mati Benthams fólst í því að „ráðfæra sig við eigin tilfinningar“ – „hinar fágugu tilfinningar sálarinnar“ – við mat á réttu og röngu „hvers kyns brögð til að komast hjá þeirri skyldu að vísa til ytri mælikvarða“ [Bentham 1781: 23].

Harari reynir að gefa túlkun sinni á frjálslyndri og húanískri heim-speki meiri blæbrigði. Í frásögn sinni af nútímakonunni sem „skoðar tilfinningar sínar vandlega“ til að ákvarða hvort framhjáhald hennar sé gott eða slæmt bendir Harari [2017: 263] á neikvæðar tilfinningar annarra sem málið snertir. Þar á meðal er vanlíðan maka beggja ef framhjáhaldið kæmist upp og tilfinningaleg áföll barnanna við skilnað síðar meir. Harari bendir réttilega á siðferðilega togstreitu í þessu: „Hvernig vegum við þessar tilfinningar hverja á móti annarri?“

Harari [2017: 290f] vekur aftur máls á þessum vanda, hvernig „leysa eigi mótsagnirnar“ milli tilfinninga, þegar hann fjallar um innflytjenda-stefnu Angelu Merkel í Þýskalandi (sjá kafla 4.6 hér að framan). Jafnvel hér hefur Harari ekkert vikið frá þeirri nálgun sinni að steypa alla í sama mót og lýsa öllum frjálslyndum og húanistum sem fólki sem geri „tilfinningar“ að guðdómi. Þessi mistök leiða hann til að setja fram fjar-stæður á borð við þá að „áhugaverðustu umræðurnar í siðfræði húanismans snúist um aðstæður eins og framhjáhald“ [2017: 263].

Í raun er auðvelt að finna húanista sem færa rök fyrir siðfræði-kenningum sem snúast ekki um persónulegar tilfinningar. Sögulega hefur siðfræði húanismans sameinað ýmsar gerðir afleiðingasiðfræði, sam-félagssamningshyggju, stóuspeki með heimsborgaralegum áherslum og nýkantisma (sjá til dæmis Copson og Grayling, ritstj. [2015: 20. kaflí]). Húanískir hugsuðir hafa í gegnum aldirnar látið sig stjórnarfyri- komulag og réttlát lög miklu varða og horft langt út fyrir þröngan áhuga á árekstrum „tilfinninga“ í einkalífi og samskiptum einstaklinga. Meðal þessara erfiðu siðferðilegu viðfangsefna eru takmörk tjáningar- og fé- lagafrelsis, aðskilnaður ríkis og kirkju, líknardráp að eigin ósk, mis- skipting tekna og auðs, réttindi frumbyggja, réttlátt stríð, útbreiðsla kjarnavopna, refsing sem endurgjald, velferð dýra og hnignun umhverfisins. Þessi fjölbreyttu hugðarefni húanista endurspeglast í margvíslegum baráttumálum húanistasamtaka.

Nálgun Hararis, þar sem allir eru steypdir í sama mót, leiðir hann til að setja fram svipaðan misskilning á frjálslyndisstefnu. Þegar hann bendir á

tilfinningaárekstra milli palestínsku innflytjendanna og þýsku borgaranna sem fyrir eru fullyrðir hann djarflega: „Frjálslyndir kveljast sífellt yfir slíkum mótsögnum“ [2017: 291]. Sögulega snerist viðleitni frjálslyndra þó ekki um að skera úr árekstrum persónulegra tilfinninga við aðstæður þar sem allir, eins og Harari segir, „hafa mjög sterkar tilfinningar“ [2017: 291]. Ekki einu sinni frjálslyndir nytjahyggjumenn á borð við Bentham og Mill nálguðust siðferðilega árekstra með þessum hætti.

Frjálslyndir hugsuðir, líkt og margir húnáristar, létu sig fyrst og fremst varða hlutverk og takmörk ríkisvaldsins, fremur en að vega særðar tilfinningar hver á móti öðrum. Þetta á við um alla þá frjálslyndu hugsuði sem Harari fjallar um: Mazzini, Smith, Bentham, Mill, Rousseau, Humboldt, Locke og Jefferson. „Tilfinningar“ voru því fjarri því að vera sameiginleg þungamiðja frjálslyndrar hugsunar. Ólíkir frjálslyndir hugsuðir studdust við ólíkar meginreglur til að grundvallar frelsi. Sumir byggja frelsi á náttúrulegum réttindum (Locke, Nozick), sumir á mannlegum þroska (Humboldt, Mill), aðrir á almennri nytsemi (Bentham) og enn aðrir á óhlutdrægum samfélagssamningi (Rousseau, Rawls). Hér finnum við því blöndu skyldusiðfræði, dygðasiðfræði, afleiðingasiðfræði og samfélagssamningskenningu meðal frjálslyndra hugsuða.

Lýsing Hararis á öllum frjálslyndum sem fólki sem syngur eftir sömu sálmaþókinni kemur enn meira á óvart í ljósi þess að hann viðurkennir sjálfur ólíkar gerðir frjálslyndisstefnu í bandarískum stjórnmálum. Hann greinir það sem kallað er „íhaldsstefna“ í Bandaríkjunum frá umbóta-sinnaðri gerð frjálslyndisstefnu. (Sjá Harari [2017: 264] og skýringar hans í neðanmálgrein á blaðsíðu 289.) Þessi munur birtist til dæmis í ólíkum gerðum frjálslyndisstefnu Repúblikanaflokksins og Demókrataflokksins. (Sjá Courtland o.fl. [2022] um ólíkar gerðir frjálslyndisstefnu.) Því miður vikur Harari aldrei langt frá skopmynd sinni af siðferðilegum hugsjónum frjálslyndra og húnárista sem „ef það lætur þér líða vel – gerðu það“.

6. Skyssur Hararis

6.1 Einstaklingar vita best

Eftir að hafa smættað húanisma og frjálslýndisstefnu niður í hið einfalda hippaslagorð sjöunda áratugarins, „ef það lætur þér líða vel – gerðu það“, er Harari reiðubúinn að eigna þessum tveimur hugmynda-
stefnum fleiri fráleitar ranghugmyndir. Hér mun ég aðeins fjalla um alvarlegri skyssurnar. Ég byrja á að skoða með gagnrýnum augum þá hugmynd Hararis að húanismi og frjálslýndisstefna líti á val kjósenda í frjálslýndum lýðræðisríkjum sem einhvern veginn heilagt og ósnertanlegt. Eftir að hafa fjallað um svipuð mistök hans varðandi val neytenda mun ég sýna hvernig þessi mistök spretta af víðtækari ranglýsingu hans á húanisma og frjálslýndisstefnu sem eins konar kreddufastri hugmynd um sérstöðu mannsins.

Ég lýk kaflanum með því að hrekja tvenn síðustu mistök Hararis og byrja á þeirri fullyrðingu hans að húanistar séu andvígir rétti einstaklings til friðsæls dauða. Að lokum fjalla ég um þá fullyrðingu hans að húanistar séu í grundvallaratriðum andvígir notkun lyfja við geðrænum vanda. (Ég nefni hér að Harari [2018] endurtekur þessar ranglýsingar í síðari fyrirlestri sem hann flutti á ársfundi þýska siðfræðiráðsins árið 2018.)

Víkjum þá að fyrstu skyssu Hararis. Hann [2017: 269] segir okkur: „Í stjórnámálum kennir húanisminn okkur að „kjósandinn viti best“. Frjálslýndisstefnan er einfölduð með svipuðum hætti í heimi Hararis [2015: 439]: „Frjálslýnd stjórnámál byggjast á þeirri hugmynd að kjósendur viti best og að engin þörf sé á Stóra bróður til að segja okkur hvað sé okkur fyrir bestu.“ Í augum frjálslýndra endurspeglar greidd atkvæði „óskeikular óskir“ borgaranna [Harari 2017: 322]. Harari [2017: 265] útskýrir:

Þegar við viljum vita hver eigi að stjórna landinu, hvaða utanríkisstefnu eigi að fylgja og til hvaða efnahagsaðgerða eigi að grípa leitum við ekki svara í helgiritum. Við hlýðum heldur ekki fyrir-
mælum páfans eða ráðs Nóbelsverðlaunahafa. Þess í stað efnum

við í flestum löndum til lýðræðislegra kosninga og spyrjum fólk hvað því finnist um málið sem til umræðu er. Við trúum því að kjósandinn viti best og að frjálst val einstaklinga sé æðsta uppspretta pólitísku valds.

Það er rétt að húmanistar og frjálsslyndir eru fylgjandi lýðræði sem leið til að tryggja sjálfræði allra og rökstudda umræðu um almannahagsmuni. Samkvæmt stjórnskipuninni teljast kjósendur „æðsta uppspretta pólitísku valds“ til að tryggja réttláta fyrirsvarsmennsku og friðsamleg valdaskipti. Húmanistar og frjálsslyndir viðurkenna þó að kjósendur geri mistök og geti orðið fyrir áhrifum illviljaðra aðila. Þess vegna mæla þeir fyrir tilteknum lagalegum varnaglum. Þar má nefna takmarkanir á samþjöppun eignarhalds fjölmiðla, fræðslu um borgaraleg réttindi og skyldur, takmarkanir á notkun vélmenna sem dreifa rangupplýsingum á samfélagsmiðlum, skyldu til að upplýsa um hagsmunaárekstra og bann við leynilegri hagsmunagæslu gagnvart stjórnmalamönnum og háum framlögum til kosningabaráttu. (Til dæmis mælir *Brussehyfirlýsing* Humanists International [2007] fyrir slíkum „stjórnskipulegum varnaglum“ til að koma í veg fyrir „einræði meirihlutans“.) Ég fjalla nánar hér á eftir um hvernig ruglingur Hararis í þessu efni sprettur af þeirri röngu hugmynd hans að húmanistar og frjálsslyndir helgi persónulegar tilfinningar án tillits til stofnanakerfa og reglna.

Að mati Hararis nær þessi trú húmanista og frjálsslyndra á óskeikulleika langana einstaklinga einnig til kaupenda vara. Þegar hann útskýrir „frjálsslyndan húmanisma“ segir hann: „Frjálsslynd hagfræði heldur því fram að viðskiptavinurinn hafi alltaf rétt fyrir sér“ [Harari 2017: 290]. Hann lýsir þessari hugmynd með algerlega ímyndaðri frásögn af fjölþjóðlega bílaframleiðandanum Toyota sem framleiðir „hinn fullkomna bíl“. Harari [2017: 270] biður okkur að ímynda okkur að Toyota

ráði bestu verkfræðingana og hönnuðina, safni saman fremstu eðlisfræðingunum og hagfræðingunum og ráðfæri sig jafnvel við nokkra félagsfræðinga og sálfræðinga. Til öryggis bæti fyrirtækið við einum eða tveimur Nóbelsverðlaunahöfum, Óskarsverðlaunaleikkonu og nokkrum heimsfrægum listamönnum.

Eftir fimm ára rannsóknar- og þróunarvinnu og framleiðslu milljóna bíla kaupir enginn bílinn, segir Harari okkur. Hann ályktar að þessi höfnun „þýði að þetta sé ekki góður bíll. Það skiptir engu máli þótt allir háskólaprófessorar og allir prestar og múllar hrópi úr hverjum prédikunarstóli að þetta sé dásamlegur bíll – ef viðskiptavinirnir hafna honum er þetta slæmur bíll“ [2017: 270].

Leggjum til hliðar þá augljósu spurningu hvers vegna enginn kaupir bílinn eftir að félagsfræðingar og sálfræðingar hafa lagt til sérþekkingu sína á þeim þáttum sem móta óskir fólks við bílakaup. Stærri spurningin er hvers vegna lesandi ætti yfirleitt að sannfærast um niðurstöðu Hararis á grundvelli svo ósennilegrar frásagnar. Í raunheimi frjálslyndrar hagfræði er það einfaldlega ekki svo að reglur um markaðseftirlit frá því fyrir nútímann hafi „vikið fyrir nýju æðsta valdi – frjálsum vilja viðskiptavinarins“ [Harari 2017: 270].

Regulation car crash test
Transport For NSW, CC BY-SA 4.0,
úr Wikimedia Commons

Vissulega væri það óhugsandi í frjálslyndu ríki, eins og Harari [2017: 270] segir, „að ríkisstjórn reyndi að neyða borgara til að kaupa tiltekinn bíl gegn vilja þeirra“. En frjálslynd stjórnvöld hafa takmarkað frjálst val viðskiptavina með ótal öðrum hætti. Tilgangur þessara takmarkana er að vernda hagsmunum viðskiptavina þegar þeir vita ekki hvaða kaupákvörðun er þeim fyrir bestu.

Öll þau lönd sem Harari flokkar sem „frjálslynd“ hafa sett fjölmörg lög sem takmarka viðskipti. Til dæmis voru lög um matvælaöryggi sett í Bretlandi á sjöunda áratug nítjándu aldar og nokkru síðar í Bandaríkjunum, um aldamótin 1900. Fyrstu lögin um öryggi bifreiða voru sett í Þýskalandi á sjötta áratug tuttugustu aldar. Fyrstu lögin um neytendavernd í bankaviðskiptum komu fram í Bandaríkjunum á sjöunda áratugnum og breiddust síðan út til annarra frjálslyndra ríkja. Saga laga um sölu lyfja segir svipaða sögu, rétt eins og þróun laga um vöruöryggi almennt. Viðskipti í nútímalegum frjálslyndum ríkjum hafa verið háð viðtækri lagasetningu að minnsta kosti frá miðri tuttugustu öld.

Hugmyndina um að viðskiptavinurinn viti ekki alltaf hvað sé honum fyrir bestu má rekja til klassískra frjálslyndra hugsuða. Harari gæti lært af Rousseau og Mill í þessu efni en hann vísar til þeirra beggja. Í *Émile* ráðlagði Rousseau að „við verðum að einskorða okkur við það sem er raunverulega nýtsamlegt, án þess að láta duttlunga eða óskynsamlegar langanir ráða nokkru“ [Rousseau 1762a: 33]. „Við verðum því að gæta þess að greina sannar eða náttúrulegar þarfir frá ímynduðum þörfum“ [1762a: 47], bætti hann við. Í riti sínu *Hver er uppruni gjöfnuðar meðal manna og heimila náttúruleg hann?* kenndi Rousseau [1761: 167] „því hve auðvelt er að örva og fullnægja nautnalöngunum okkar og of faguðu fæði hinna ríku, sem veldur þeim ofhita og meltingartruflunum“, um marga kvilla

hins siðmenntaða manns. Hann varaði við því að vegna óhóflegrar neyslu væri „meginhluti bóls okkar sjálfskapaður“.

Í riti sínu *Frelsinu* boðaði Mill það sem síðar varð að nútímalegum lögum frjálslyndra ríkja um vöruöryggi. Þar mælti hann fyrir því að vörur sem gætu skaðað neytendur yrðu „háðar réttmætum takmörkunum“ af hálfu stjórnvalda [Mill 1859: 87]. Að mati Mills fól þetta meðal annars í sér réttlætanlegar takmarkanir á framleiðslu og sölu matvæla sem spillt hafði verið með íblöndun eitrefna og áfengis [1859: 87–93]. Í *Principles* mælti hann auk þess fyrir skattlagningu munaðarvara, þar sem auðmenn keyptu þær að mestu af röngum ástæðum; ekki til að njóta þeirra í raun, heldur „vegna tillits til álits annarra og þeirrar hugmyndar að ætlast væri til ákveðinna útgjalda af þeim sem fylgifisks þjóðfélagsstöðu þeirra“ [Mill 1885: 869].

Þessi trú á óskeikulleika neytenda tengist beint því sem Harari telur vera dýpri grundvallarafstöðu húanismans: siðferðilegum forgangi *Homo sapiens*. Harari sakar frjálslyndan húanisma um að „tilbiðja mannkynið“ af kreddufestu á kostnað annarra dýrategunda. Hann segir frá prófessor Andersson, vísindamanni sem sérhæfir sig í erfðafræðilegum endurbótum á búfé til að gera matvælaframleiðslu skilvirkari. Blaðamaður bendir honum á „þá staðreynd að slíkar erfðabreytingar gætu valdið dýrunum miklum þjáningum“ [Harari 2017: 271]. Andersson svarar: „Allt snýst á endanum um einstakan viðskiptavin og þá spurningu hversu mikið hann er tilbúinn að greiða fyrir kjöt“ [2017: 271]. Að sögn Hararis felur sú staðreynd að „viðskiptavinir kaupa afurðir erfðabættu dýranna í sér að hann fullnægi þörfum þeirra og löngunum og sé því að gera gott“ í augum frjálslynds húanista [2017: 271].

Að mati Hararis má ótvírætt rekja sökina á gríðarlegum þjáningum dýra vegna grimmilegra starfshátta í verksmiðjubúskap til uppgangs húanismans. „Á meðan guðstrú réttlætti hefðbundinn landbúnað í nafni Guðs hefur húanisminn réttlætt nútímalegan iðnvæddan landbúnað í nafni mannsins“ [Harari 2017: 115], segir hann okkur. Harari ítrekar þetta: „Um það leyti sem húanísk trúarbrögð hófu *Homo sapiens* til guðlegrar stöðu var hætt að líta á búfé sem lifandi verur sem gætu fundið fyrir sársauka og vanlíðan og þess í stað farið að meðhöndla það sem vélar“ [Harari 2017: 115].

Þvert á fullyrðingar Hararis er þetta skýrt dæmi um mál þar sem margir áberandi húanistar og húanistasamtök hafa bent á að viðskiptavinurinn hafi ekki alltaf rétt fyrir sér og að við þurfum að gjörbreyta matvælaframleiðslu okkar. Slík viðhorf má rekja allt aftur til upplýsingarinnar. Harari telur Rousseau til húanista en virðist ekki víta af

andstöðu hans við þjáningar dýra. Í riti sínu *Hver er uppruni ójöfnuðar meðal manna og heimila náttúrulög hann?* skrifar Rousseau [1761: 162]:

Í raun virðist skylda mín til að skaða ekki samferðafólk mitt síður byggjast á því að það sé skynsemisverur en því að það sé skyni gæddar verur. Þar sem þessi eiginleiki er sameiginlegur mönnum og dýrum ætti hann að veita dýrunum að minnsta kosti rétt til að sæta ekki tilefnislausri illri meðferð af hálfu manna.

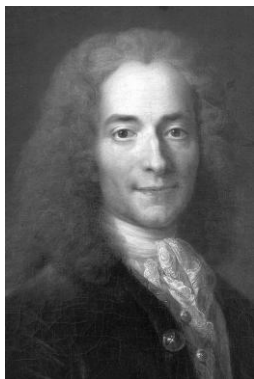
Harari vísar einnig til Benthams og Mills en horfir fram hjá baráttu þeirra fyrir því að önnur dýr en menn séu jafn verðug siðferðilegrar tillitssemi okkar vegna hæfileika sinna til að finna fyrir sársauka og þjáningu.

Ef við færum okkur fram um tvær aldir endurspeglast þessi áhersla á þjáningu í *Amsterdamyfirlýsingu Humanists International frá 2022*. Þar segir í fyrsta grundvallarviðmiðinu að „siðferði sé samofið mannlegri tilveru, grundvallist á getu lífvera til að þjást og dafna og sé knúið áfram af ávinningnum af því að hjálpa fremur en að skaða“. Prófessor Peter Singer er húanisti og frjálslýndur nytjahyggjumaður sem heldur baráttunni gegn verksmiðjubúskap áfram á okkar tímum. Singer markaði upphaf alþjóðlegrar dýraréttindahreyfingar árið 1975 með útgáfu bókar sinnar *Animal Liberation*. Meðal nýlegri aðgerða húanista til að breyta viðhorfum stjórnvalda og neytenda til verksmiðjubúskapar er baráttan Humanists UK [2021] fyrir velferð dýra. Þar er því lýst yfir að húanistar „viðurkenni nauðsyn skynsamlegrar stefnu sem virðir og viðurkennir að dýr séu skyni gæddar verur og geti þjást“. Annað dæmi er *Ályktun um umbverfisvernd* frá American Humanist Association [2019], sem staðfestir „stuðning samtakanna við sjálfbæran landbúnað og matarneyslu, þar á meðal að færa mataræði í átt að jurtafæði“. (Sjá Allan [2025b] um frekari baráttumál húanista í þágu velferðar dýra.) Tilraun Hararis til að kenna meintri helgun húanista á neysluóskum um iðnvæðingu þjáninga dýra stenst ekki. Þegar lítið er til sögunnar benda gögnin að miklu leyti í gagnstæða átt.

6.2 Mannmiðaðar kreddur

Sá misskilningur Hararis að húanistar og frjálslyndir telji val kjósenda og viðskiptavina óskeikult sprettur af viðtækari misskilningi hans á þessum heimspekistefnum sem kredduföstum og mannmiðuðum. Í *Sapiens* útskýrir Harari hvernig frjálslyndur húanismi „byggist á kreddufastri trú á einstakt gildi og réttindi manneskjunnar“, þar sem við erum hvött til að „lifa í samræmi við óvísindalegan algildan sannleika“ [Harari 2015: 282]. Að mati Hararis „helgar“ frjálslyndur húanismi „manneskjuna“ og vísar til „heilags eðlis mennskunnar“ [Harari 2015: 257]. Síðar, í *Homo Deus*, bætir hann við: „Nútímasamfélagið trúir á kreddur húanismans og notar vísindin til að hrinda þeim í framkvæmd fremur en að draga þær í efa“ [Harari 2017: 231]. Harari [2017: 259] lýsir því hvernig mannkynið er gert að guðdómi með þessum hætti:

Trúarbrögð húanismans tilbiðja mannkynið og ætlast til þess að það gegni því hlutverki sem Guð gegndi í kristni og íslam og náttúrulegumálin í búddisma og daóisma. Hefðbundið var það hin mikla alheimsáætlun sem gaf lífi manna merkingu, en húanisminn snýr hlutverkunum við og ætlast til þess að reynsla manna gefi hinum mikla alheimi merkingu.

Voltaire

Nicolas de Largillière,
Án höfundarréttar, úr
Wikimedia Commons

Eins og Harari tekur skýrt fram er þessi hugmynd um heilagleika mennskunnar ekki bundin við „frjálslyndan húanisma“. Að sögn Hararis [2017: 114] aðhyllast hinir tveir „trúarflokkar“ húanismans hana einnig: „þróunarhúanismi“ og „sósíalískur húanismi“.

Sannleikurinn er auðvitað þveröfugur við lýsingu Hararis. Húanískir hugsuðir upplýsingarinnar, sem vildu ögra kúgandi trúarlegum rétttrúnaði samtímans og binda enda á trúarstríðin sem höfðu geisad í álfunni um aldir, ætluðu sér ekki að skipta einu kreddusafni út fyrir annað. Jafnvel lauslegur lestur á ritum Humes, Bentham, Lockes, Rousseaus, Humboldts, Mills, Voltaires, Kants, Spinoza, Paines og fleiri leiðir í ljós að þeir vildu nýja öld frjálsrar og opinnar þekkingarleitar þar sem enginn „sannleikur“ væri hafinn yfir gagnrýnar spurningar. Þessir hugsuðir voru fjarri því að þröngva nýjum

„kreddum“ upp á aðra. Margir þeirra óttuðust kúgun af hálfu trúaryfirvalda samtímans og frestuðu því útgáfu sumra umdeildari rita sinna. Til dæmis voru sum rit Lockes, Humes og Descartes gefin út að þeim látnum. Montesquieu, Diderot og Voltaire þurftu að dylja verk sín. Spinoza var bannfærður og gerður útlægur frá Amsterdam. Rousseau flúði ofsóknir nokkrum sinnum á lífsleiðinni.

Þessi viðleitni til að draga rétttrúnað í efa hélt áfram með stofnun fyrstu húmanistasamtakanna á níttjándu öld. Húmanistasamtök um allan heim hafa stöðugt barist fyrir afnámi úreltra laga um trúarfráhvarf og guðlast. Í augum húmanista er ekkert „algilt“ eða „heilagt“ og þar með hafið yfir gagnrýni. Til dæmis segir Humanists International [2007] í *Brussehyfirhýsingunni*: „Rétturinn til að draga hvaða trú eða skoðun sem er í efa og tjá skoðanir sínar frjálsglega á hvaða máli sem er er mannréttindi.“

Í sama anda hafa húmanistasamtök stöðugt sýnt auðmýkt fremur en að skapa „húmanísk trúarbrögð þar sem menn leysa guði af hólmi“ [Harari 2017: 114]. Til dæmis lýsti Council for Democratic and Secular Humanism [1980] því yfir í *Yfirhýsingu veraldlegs húmanisma*: „Þar sem mönnum hættir til að skjátlást erum við opin fyrir endurskoðun allra meginreglna, þar á meðal þeirra sem gilda um þekkingarleit, enda teljum við að þær kunni að þarfnast stöðugra leiðréttinga.“ Og enn fremur: „Við viðurkennum þörfina fyrir vitsmunalega hógværd og vilja til að endurskoða skoðanir í ljósi gagnrýni.“ Á sama hátt benti American Humanist Association [2003] á í *Stefnuskrá húmanista III* að „gildi okkar og hugsjónir, hversu vandlega sem þau eru mótuð, geta breyst eftir því sem þekking okkar og skilningur eykst“. Í stað þess að finna þar „æðsta boðorð“ húmanismans [Harari 2015: 260] finnur lesandinn aðeins „ekki það sem okkur ber að trúa, heldur samkomulag um það sem við trúum í raun“ [American Humanist Association 2003]. Þessi hógværd var einfaldlega framhald þeirrar nálgunar sem birtist í fyrri *Stefnuskrá húmanista II*, þar sem lýst var yfir að „staðhæfingar hennar séu ekki endanleg trúarjátning eða kredda“ [American Humanist Association 1973].

Brussehyfirhýsing Humanists International [2007] hélt áfram að mæla fyrir „frelsi til þekkingarleitar“ og „réttinum til að draga hvaða trú eða skoðun sem er í efa“. Í þeim anda hefur engin manneskja, „engin heimspeki, engin trúarbrögð og engin trú eða skoðun sjálfkrafa rétt á virðingu“. Önnur útgáfa *Amsterdamyfírhyringarinnar* frá Humanists International [International Humanist and Ethical Union 2002] var einnig auðveldlega aðgengileg þegar Harari skrifaði bækur sínar tvær. Í henni segir að húmanismi „sé laus við kreddur og þröngvi engri trúarjátningu upp á fylgjendur sína“ og að öll viðhorf séu háð „stöðugu ferli

athugunar, mats og endurskoðunar“. (Nýjasta útgáfan, *Amsterdamyfyrirhýsingin frá 2022*, er aðgengileg hjá Humanists International [2022].)

Jafn röng er sú fullyrðing Hararis að húmanismi sé mannmíðaður; að velferð manna sé það eina sem skipti húmanista máli þegar á hólminn er komið. Harari [2015: 256] setur mál sitt fram afdráttarlaust:

Húmanísk trúarbrögð tilbiðja mannkynið, eða réttara sagt *Homo sapiens*. Húmanismi er sú trú að *Homo sapiens* hafi einstakt og heilagt eðli sem sé í grundvallaratriðum frábrugðið eðli allra annarra dýra og allra annarra fyrirbæra. Húmanistar trúa því að þetta einstaka eðli *Homo sapiens* sé það mikilvægasta í heiminum og ákvarði merkingu alls sem gerist í alheiminum. Hið æðsta góða er það sem er *Homo sapiens* til góðs. Heimurinn að öðru leyti og allar aðrar verur eru aðeins til í þágu þessarar tegundar.

Það fyrsta sem vert er að nefna hér, þvert á fullyrðingu Hararis, er að húmanistar líta ekki á mannlegt eðli sem „í grundvallaratriðum frábrugðið eðli allra annarra dýra“. Frá útgáfu *Uppruna tegundanna* eftir Charles Darwin árið 1859 hafa húmanískir hugsuðir í auknum mæli beint sjónum að þróunarfræðilegum uppruna okkar frá öðrum dýrum og því að munurinn á eiginleikum okkar og þróunarfræðilegra ættingja okkar sé stigsmunur en ekki eðlismunur.

Árið 1946 bjó hinn þekkti húmanisti Julian Huxley til hugtakið „þróunarhúmanismi“ og vakti athygli heimsins á „stöðu mannsins í náttúrunni og tengslum hans við hinn skynjanlega alheim að öðru leyti“ [Huxley 1946: 8]. Huxley var fjarri því að halda fram „einstöku og heilögu eðli“ mannsins og benti þess í stað á samhengið í „allri þróun lífsins, frá uppruna þess fyrir tilkomu frumna til mannsins“ [Huxley 1946: 9]. Hér hunsar Harari ekki aðeins framlag Huxleys heldur misnotar hann heitið „þróunarhúmanismi“ með grófum hætti til að tákna hið gagnstæða við það sem Huxley ætlaði sér. (Sjá kafla 2.3 hér að framan um þessa misnotkun Hararis.)

Þetta hógværa viðhorf, sem lítur á manneskjuna sem hluta náttúrunnar, má einnig rekja til þeirra húmanista og frjálslyndu hugsuða upplýsingarinnar sem Harari nefnir. Rousseau, Bentham og Mill voru andvígir þeirri hugmynd að „heimurinn að öðru leyti og allar aðrar verur séu aðeins til í þágu þessarar tegundar“ [Harari 2015: 256]. Rousseau [1761: 161] leitaðist frá upphafi við að „binda enda á hinar ævagömlu deilur um hvort náttúruréttur taki til dýra“ og hélt því fram að öll dýr „njóti náttúrulegra réttinda“. Í stað þess að hefja manninn yfir náttúruna hóf Rousseau [1762a: 1] síðara rit sitt, *Émile*, með þessum harmi: „Allt er

gott eins og það kemur úr höndum höfundar náttúrunnar; allt spillist í höndum mannsins.“ Það er kaldhæðnislegt að Harari skuli halda því fram að þessi leiðandi hugsuður rómantísku stefnunnar hafi orðað „með sígildum hætti“ hvatningu auglýsinga um að „gera það bara!“ [Harari 2015: 439]. Harari tekst að snúa viðleitni Rousseaus til að svipta manninn hroka sínum og smásálarlegri neysluhyggju á haus og lýsa honum sem nautnahyggjumanni sem bði „ef það lætur þér líða vel – gerðu það“.

Hið sama má segja um Mill, hinn húaníska og frjálslynda hugsuð upplýsingarinnar sem Harari styðst við til að færa fram þessi röngu rök. Í *Principles* mælti Mill [1885: 750f] fyrir verndun umhverfisins vegna gildis þess sjálfs og sá þar ef til vill fyrir þá vistfræðilegu kreppu sem við stöndum nú frammi fyrir:

Það veitir heldur ekki mikla ánægju að ímynda sér heim þar sem ekkert svigrúm er eftir fyrir sjálfsprottna starfsemi náttúrunnar og hver einasti landskiki sem getur gefið af sér fæðu fyrir menn hefur verið tekinn til ræktunar . . . Ef jörðin verður að glata stórum hluta þess yndis sem hún á að þakka því sem takmarkalaus aukning auðs og fólksfjölda myndi útrýma, aðeins til þess að hún geti framfleytt fleira fólki, sem væri þó hvorki betra né hamingjusamara, vona ég einlæglega, vegna komandi kynslóða, að menn sætti sig við að láta auð og fólksfjölda standa í stað löngu áður en nauðsynin neyðir þá til þess.

Harari misskilur einnig annan mikinn húanista og frjálslyndan hugsuð frá tímabili klassískrar frjálslyndisstefnu. Í *Homo Deus* vísar Harari [2017: 30, 32, 35] til siðferðilegrar meginreglu Bentham's um „mestu hamingju fyrir sem flesta“ eins og Bentham hafi aðeins ætlað henni að ná til manna. Þessi vanræksla er athyglisverð í ljósi þess að Bentham sker sig úr meðal hugsuða upplýsingarinnar fyrir að krefjast þess að siðferðileg umhyggja okkar nái til allra vera sem geta þjást. Bentham var fjarri því að líta á manninn sem veru með „einstakt og heilagt eðli . . . í grundvallaratriðum frábrugðið eðli allra annarra dýra“ [Harari 2015: 256]. Hann leit á okkur sem verur sem lúta sömu náttúrulögmálum og öll önnur dýr.

Diderot var annar húanískur og frjálslyndur hugsuður upplýsingarinnar sem leit á manninn sem hluta dýraríkisins og sá þannig fyrir þróunarkenningu Darwins. Hann varaði við hugmyndum um sérstöðu mannsins, nýlendustefnu og arðráni náttúrunnar. Hume, Holbach, Montesquieu og Buffon eru aðrir þekktir húanískir og frjálslyndir

hugsuðir upplýsingarinnar sem höfnuðu „heilögu eðli“ mannsins og skipuðu honum ótvírætt innan náttúrunnar.

Ég er ekki að halda því fram að allir húmanískir og frjálslyndir hugsuðir upplýsingarinnar hafi verið eindregnir talsmenn siðferðilegrar tillitssemi við allar skyni gæddar verur og umhverfisverndar. Svo var augljóslega ekki. Það sem ég held fram er að tilraun Hararis til að þröngva öllum húmanistum og frjálslyndum þessa tímabils í flokk talsmanna þess að aðeins *Homo sapiens* hafi siðferðilegt vægi stangist á við sögulegar heimildir. Þegar komið er fram á nútímann, með stofnun skipulagðra húmanistasamtaka um miðja tuttugustu öld, hverfa þær leifar mannmíðunar sem enn kunna að hafa verið til staðar. Þetta birtist í formlegum yfirlýsingum sem fjölmörg landssamtök og alþjóðasamtökin hafa gefið út og kynnt í áratugi.

Þessar lykilyfirlýsingar húmanista segja allt aðra sögu en þá sem Harari vill telja okkur trú um. Strax árið 1933 sagði í hinni áhrifamiklu *Stefnuskrá húmanista I*, sem American Humanist Association [1933] gaf út: „Húmanisminn telur að maðurinn sé hluti náttúrunnar og hafi orðið til fyrir samfellda þróun.“ Fjörutíu árum síðar mælti *Stefnuskrá húmanista II* [American Humanist Association 1973] fyrir því að „ræktun og verndun náttúrunnar sé siðferðilegt gildi; við ættum að líta á okkur sem óaðskiljanlegan hluta þeirrar náttúru sem tilvera okkar á rætur í“. Í nýjustu yfirlýsingunni, *Stefnuskrá húmanista III* [American Humanist Association 2003], segir að gildi húmanismans „ná til vistkerfis jarðarinnar allrar og víðar“. Þar er jafnframt vísað til „skyldu okkar við jörðina til að vernda heilleika náttúrunnar, fjölbreytni hennar og fegurð með öruggum og sjálfbærum hætti“.

Höfundar *Stefnuskrár húmanista III* skipulögðu einnig leiðtogafund um umhverfisréttlæti og gáfu út „Ályktun um umhverfisvernd“ [American Humanist Association 2019]. Í ályktuninni segir: „ÞAR SEM allt líf á þessari jörð hefur gildi í sjálfu sér og á rétt á aðgangi að hreinu lofti, hreinu vatni og heilnæmum búsvæðum ...“ Eðlilega inniheldur hún einnig ýmsar yfirlýsingar um mikilvægi náttúruverndar, sjálfbærni, veganisma og annarra mikilvægra vistfræðilegra meginreglna.

Á alþjóðavettvangi segir í Brusselyfirlýsingu Humanists International [2007]: „Við viðurkennum skyldu okkar til að annast allt mannkyn, þar á meðal komandi kynslóðir, og að við séum háð náttúrunni og berum ábyrgð á henni.“ Í fyrri Amsterdamyfirlýsingunni frá 2002 [International Humanist and Ethical Union 2002] er á sama hátt „viðurkennt að við séum háð náttúrunni og berum ábyrgð á henni“. Hin endurskoðaða Amsterdamyfirlýsing frá 2022 [Humanists International 2022] leggur

áherslu á að „við séum hluti náttúrunnar og viðurkennum ábyrgð okkar á þeim áhrifum sem við höfum á náttúruna að öðru leyti“. Öll þessi skjöl, að undanskilinni nýjustu Amsterdamyfirlýsingunni, voru Harari auðveldlega aðgengileg þegar hann aflaði heimilda og skrifaði bækur sínar tvær.

Harari gæti svarað því til að yfirlýsingar og stefnuskrár séu aðeins orð á blaði. Hvað hafa húmanistar gert í verki sem endurspeglar þennan boðskap um umhyggju fyrir öllum og náttúruvernd? Umhverfisvernd húmanista á sér langa sögu. Árið 1886 hafði húmanistinn Henry Stephens Salt gefið út „A Plea for Vegetarianism“. Árið 1891 stofnaði hann síðan Humanitarian League, sem barðist fyrir réttindum dýra. Í sama anda skrifaði hinn þekkti húmanisti Thomas Hardy árið 1910 að sameiginlegur uppruni allra tegunda kallaði á „endurskoðun óeigingjarns siðferðis með því að færa, eins og réttlætið krefst, það sem kallað hefur verið „gullna reglan“ frá því að ná aðeins til mannkynsins yfir á allt dýraríkið“ [endurprentað í Humanists UK 2022]. Aðrir þekktir húmanistar lögðu einnig sitt af mörkum, þar á meðal Murray Bookchin, E. O. Wilson og Lester R. Brown. (Til að fá yfirlit yfir aðgerðir húmanista á þessu sviði frá miðri nítjándu öld vísa ég lesandanum á „A Brief History of Humanist Environmentalism“ [Humanists UK 2023]).

Sir David Attenborough
Vladimir Delagneau, CC BY-SA
4.0, úr Wikimedia Commons

Þessi sama umhyggja húmanista fyrir öðru lífi en mannlegu og fyrir umhverfinu nær til okkar daga. Til dæmis er hinn heimsþekkti húmanisti David Attenborough óþreytandi talsmaður allra tegunda. Þrír aðrir alþjóðlega þekktir húmanistar sem beita sér á þessu sviði í samtímanum eru prófessor Peter Singer, fyrirverandi öldungadeildarþingmaðurinn Bob Brown og Lyn White.

Húmanistasamtök um allan heim grípa til aðgerða til að vernda og endurheimta náttúrulegt umhverfi. Hér að framan nefndi ég starf American Humanist Association í tengslum við leiðtogafund þeirra um umhverfisréttlæti og *Áhyktun um umhverfisvernd* [American Humanist Association 2019]. Humanists UK vinnur einnig mikilvægt starf með Humanist Climate Action. Þetta er „tengslanet undir forystu sjálfbodaðliða, skipað félögum og stuðningsfólki Humanists UK sem beita sér fyrir breyttum lífsháttum og stefnu sem stuðlar að siðferðilegum og sjálfbærum lífsháttum með litlu kolefnis-

spori, í ljósi hnignunar loftslags og líffræðilegrar fjölbreytni jarðar“ [Humanists UK 2023k]. Á alþjóðavettvangi dreifði Humanists International [2019a] *Reykjavíkuryfirhýsingunni um loftslagsvána*, þar sem hvatt var til brýnna aðgerða til að vernda „önnur dýr en menn og náttúruleg vistkerfi“. Í yfirliti sínu yfir baráttumál segir Humanists International [2019b] afdráttarlaust að „húmanistar láti sig margt varða: mannkynið og önnur dýr, mannréttindi, lýðræði og veraldarhyggju, umhverfið og framtíðina“.

Vert er að viðurkenna framlag þeirrar löngu raðar húmanískra hugsuða og baráttufólks – Humes, Holbachs, Montesquieus, Buffons, Bentham, Mills og fleiri – sem ögruðu hinni kristnu kenningu um yfirráð mannsins yfir náttúrunni. Færa má rök fyrir því að án stöðugrar baráttu þeirra hefði sú víðtækari, óeigingjarna og umhverfismeðvitaða afstaða sem við höfum nú ekki fest rætur. Lærdómurinn sem ég dreg af þessum undirkafla er hversu auðvelt það er fyrir þekktan höfund á borð við Harari að misskilja merkingu „húmanisma“. Óvarkár höfundur getur fallið í þá gildru að gera einfaldlega ráð fyrir að tilvísunin til mannsins í orðinu „húmanismi“ tákni einhvers konar hugmynd um sérstöðu mannsins sem leitist við að draga úr vægi alls sem ekki er mannlegt.

6.3 Helgi mannlífsins

Þessi vanræksla á sögu og merkingu húanismans leiðir til næstu mistaka Hararis. Hann gengur ranglega út frá því að húanistar séu andvígir líknardrápi að eigin ósk (einnig nefnt „aðstoð við að deyja að eigin ósk“) [síðar nefnt dánaraðstoð]. Í *Homo Deus* skrifar Harari [2017: 75]:

En uppgangur húanismans ber einnig í sér fræ eigin hnignunar. Þótt tilraunin til að upphelja menn í guði leiði húanisman að rökréttri niðurstöðu sinni afhjúpar hún um leið innbyggða galla hans. ... Við sjáum þetta ferli þegar að verki á öldrunardeildum sjúkrahúsa. Vegna ósveigjanlegrar trúar húanista á helgi mannlífsins höldum við fólki á lífi þar til ástand þess er orðið svo aumkunarvert að við neyðumst til að spyrja: „Hvað nákvæmlega er svona heilagt hér?“

Harari vísar ekki til neinna heimilda fyrir túlkun sinni á afstöðu húanista til þess að halda fólki á lífi þótt það þjáist óbærilega. Það er kaldhæðnislegt að hann skuli enn og aftur taka afstöðu húanista og

Robert G. Ingersoll

Mathew Benjamin Brady, Án
höfundarréttar, úr Wikimedia
Commons

snúa henni á haus. Harari tekur ekki eftir því að viðleitni húanista til að draga sem mest úr þjáningum og virða frelsi og sjálfræði manna leiðir þá eðlilega til þess að hafna hinni trúarlegu „trú á helgi mannlífsins“. Í gegnum tíðina hafa bæði einstakir húanistar og húanistasamtök barist fyrir réttinum til friðsæls dauða. Þennan stuðning má rekja til upphafs nútíma-húanisma á nítjándu öld. Í New York árið 1891 mælti Felix Adler til dæmis með því að þegar „engin raunhæf von er um bata ætti sjúklingnum að vera heimilt að þiggja bikar líknar úr hendi læknisins sem annast hann“ [Indianapolis Journal 1891: 4]. Á sama áratug brást Robert G. Ingersoll [1894: 15] við bænnum manns sem þjáðist af krabbameini og skrifaði að „örlítið morfin myndi færa honum svefn – kvalirnar gleymdust og hann liði án meðvitundar frá hamingjuríkum draumum til sársaukalauss dauða“.

Frá þessum upphafsskrefum hafa fjölmörg húanistasamtök um allan heim haldið áfram baráttunni fyrir aðstoð við að deyja að eigin ósk. Dæmin eru allt of mörg til að telja þau upp, svo ég nefni aðeins fáein. Í Bretlandi tóku þekktir húanistar þátt í stofnun Voluntary Euthanasia Legalisation Society (nú Dignity in Dying) árið 1935 og fyrsta frumvarpið um „réttinn til að deyja“ var lagt fram á þingi árið eftir [Brown o.fl. 2023: 159f, 196; Guardian 2024]. Frá stofnun sinni árið 1967 hefur British Humanist Association (nú Humanists UK) tekið þátt í opinberri umræðu og beitt sér gagnvart löggjafanum [Brown o.fl. 2023: 198, 229–30; Humanists UK 2024]. Árið 2019 var Humanists UK meðal stofnenda Assisted Dying Coalition í samstarfi við önnur samtök frjálsrar hugsunar og veraldarhyggju [Humanists UK 2019].

Í Bandaríkjunum stofnaði American Humanist Association landsnefnd um dánaraðstoð í líknarskyni. Sem hluta af starfi nefndarinnar undirrituðu margir þekktir „siðrænir húanistar“ árið 1974 *Ákall um dánaraðstoð í líknarskyni* [Kohl og Kurtz 1974]. Council for Democratic and Secular Humanism helgaði vetrarhefti tímaritsins *Free Inquiry* 1988/89 baráttu fyrir lagabreytingum [Larue 1988]. Árið 1999 færði Gerald A. Larue [1999], talsmaður American Humanist Association, rök fyrir því að rétturinn til „góðs dauða“ væri alþjóðlegt viðfangsefni. Nýlega staðfesti American Humanist Association [2015] í *Áhyktun um mannréttindi allra* „rétt sérhverrar manneskju til að velja dauðann þegar ómögulegt er að viðhalda reisu, gildi og lífsfyllingu þrátt fyrir þær meðferðir sem nú standa til boða“. (Sjá Humanists UK [2023]) um sögulegt yfirlit yfir baráttu húanista í Bretlandi og Bandaríkjunum.)

Húanistasamtök hafa einnig barist fyrir réttinum til friðsæls dauða í Belgíu [De Nutte 2020], Hollandi [Humanistisch Verbond 2025], Kanada [British Columbia Humanist Association 2025], Þýskalandi [European Humanist Federation 2020], Nýja-Sjálandi [New Zealand Association of Rationalists & Humanists 2016], Írlandi [Humanist Association of Ireland 2024] og víða annars staðar í heiminum. Í heimalandi mínu, Ástralíu, hafa húanistafélög einstakra fylkja barist með formlegum hætti fyrir réttinum til að deyja allt frá stofnun þeirra á sjöunda áratugnum. Í annál Humanist Society of Victoria (nú Humanists Victoria) er þessi barátta skráð yfir marga áratugi (sjá Humanist Society of Victoria [2012: 5f, 14–16, 19–22, 28]). Til dæmis sendi félagið umsögn til opinberrar rannsóknarnefndar árið 2008 [Parliament of Australia

2013]. Á landsvísu heldur Humanists Australia áfram að berjast af krafti fyrir réttinum til friðsæls dauða (sjá til dæmis Humanists Australia [2021]).

Á alþjóðavettvangi samþykkti Humanists International árið 1974 yfirlýsingu sína um *Dánaraðstoð að eigin ósk í líknarskyni* [Humanists International 1974]. Árið 1999 mælti fjórtánda heimsþing samtakanna síðan með lagabreytingum í öllum löndum til að „heimila hæfum einstaklingi, sem er haldinn ólæknandi sjúkdómi og þjáist, að biðja lækni sem er reiðubúinn til þess að aðstoða sig við að deyja fljótt og friðsælt“ [Humanists International 1999]. (Sjá einnig Gasenbeek og Gogineni, ritstj. [2002: 13, 55, 58].) Það sem ég hef reynt að sýna hér er að fullyrðing Hararis um „ósveigjanlega trú húmanista á helgi mannlífsins“, sem leiði til þess að þjáðu fólki sé haldið á lífi hvað sem það kostar, er fjarri lagi. Jafnvel lítils háttar söguleg heimildavinna leiðir í ljós að hið gagnstæða á við.

6.4 Andstaða við geðlyf

Síðasta fjarstæðan sem ég fjalla um í þessum kafla er fullyrðing Hararis [2017: 424] um að „ráðlegging húmanismans um að hlusta á okkur sjálf hafi eyðilagt líf margra“. Til að sýna hvernig segir Harari frá þremur einstaklingum sem glíma við erfiðleika í lífinu. Sá fyrsti er afar metnaðarfullur lögfræðingur sem þaggar niður í innri rödd sinni sem segir henni að taka sér hlé til að eignast barn. Sá næsti er kona sem heldur áfram í ófullnægjandi hjónabandi af ótta við að missa öryggið sem það veitir. Sá þriðji er hermaður sem þjáist af martröðum um ódæðin sem hann framdi. Að sögn Hararis krefst húmanisminn þess að ef við lendum í einhverjum þessara aðstæðna „sýnum við kjark, hlustum á innri skilaboðin þótt þau hræði okkur, greinum okkar sönnu rödd og fylgjum síðan fyrir mælum hennar þrátt fyrir erfiðleikana“ [Harari 2017: 423f].

En Harari ætlar að leiðrétta okkur. Í þessum þremur tilvikum mælir hann með tæknilegri lausn: „Við gefum annars hugar lögfræðingnum Ritalin, hermanninum sem er þjakaður af sektarkennd Prozac og óánægðu eiginkonunni Cipralex.“ Hvers vegna? „Samkvæmt nútímageðlækningum eru margar „innri raddir“ og „sannar óskir“ ekkert annað en afurð lífefnafræðilegs ójafnvægis og taugasjúkdóma,“ segir hann okkur. Harari bætir við og hefur þar nokkuð til síns máls: „Fólk sem þjáist af klínísku þunglyndi yfirgefur hvað eftir annað efnilegan starfsferil og heilbrigð sambönd vegna þess að einhver lífefnafræðileg truflun fær það til að sjá allt í gegnum dökk gler“ [Harari 2017: 424].

Ef við látum ýkjur Hararis um að slík óheillavænleg viðbrögð eigi sér stað „hvað eftir annað“ liggja milli hluta, hvers vegna ætti húmanisti að vera andvígur lyfjameðferð fyrir einstakling sem þjáist af klínísku þunglyndi? Eða hvers vegna ætti húmanisti yfirleitt að mótmæla lyfjameðferð við öðrum vanda sem vitað er að hægt sé að meðhöndla á árangursríkan hátt með geðlyfjum? Í raun svara húmanistar þessu þveröfugt við það sem Harari segir okkur. Þeir mæla eindregið fyrir gagnreyndri læknisfræði og hvetja til þess að niðurstöður vísindarannsókna séu teknar alvarlega (sjá til dæmis Humanists International [2021] og Humanists UK [2023m]). Húmanistar vara við ofnotkun og röngum ávísunum lyfja vegna vanþekkingar og gróðasóknar, en mæla að öðru leyti fyrir réttri notkun lyfja sem hafa staðist klínískar rannsóknir sem framkvæmdar hafa verið með viðeigandi hætti. Hvort lyfjameðferð sé viðeigandi í þeim þremur tilvikum sem Harari lýsir eða eigi að vera hluti meðferðar sem

felur einnig í sér meðferðarsamtöl lætur húanisti hæft fagfólk sem annast meðferðina meta.

Hvar hefur hin meinta „ráðlegging húanismans“ um að hafna lyfjameðferð „eyðilagt líf margra“? Eins og venjulega segir Harari okkur það ekki, hvorki í meginmálinu né neðanmálsgreinunum sem eiga að styðja það. Enn og aftur hefur Harari einfaldlega skáldað frásögn frá grunni. Auk þess að vera án heimildastuðnings og ganga þvert gegn heimspeki húanismans eignar ásökun Hararis húanískri hugsun einfalda, einvíða afstöðu: að geðlyf séu annaðhvort alfarið góð eða alfarið slæm. Húanistar nálgast læknisfræði með mun blæbrigðaríkari hætti en skopmynd Hararis gefur til kynna.

Það sem vekur athygli í hverju tilviki er að Harari einfaldar ekki aðeins heldur snýr hlutunum við. Þeir frjálsslyndu og húanistar sem hann sakar um að dýrka neyslulanganir gagnrýndu þær í raun. Þeir frjálsslyndu og húanistar sem hann gerir lítið úr sem kreddumönnum ögruðu í raun hvers kyns lokuðum hugsunarhætti. Þeir húanistar sem hann sakar um að halda fast í helgi lífsins voru í raun eindregnustu og staðföstustu talsmenn réttarins til dauða með reisn. Mistökin eru ekki tilviljanakennd: Þau spretta með kerfisbundnum hætti af því að Harari heldur frá upphafi fast við tilefnislausa skopmynd sína: „Ef það lætur þér líða vel – gerðu það.“

KAFLI 7

7. Umsagnir

Gagnrýnendur Hararis hafa tekið eftir þeim ranglýsingum á frjálslyndisstefnu og húmanisma sem raktar hafa verið í köflunum hér að framan. Eftirfarandi umsagnir og viðbrögð staðfesta meginniðurstöður þessarar bókar með óháðum heimildum. Í þessum umsögnum hafa bækur Hararis, *Sapiens* og *Homo Deus*, sætt töluverðri og ítarlegri gagnrýni. Umsögn Jans Bentz [2025] um *Homo Deus* er að mestu gagnrýni á transhúmanisma Hararis og umfjöllun hans um húmanisma. Bentz, sem er heimspekingur og rithöfundur, bendir á að Harari komi sér hjá því að „færa vandlega rök fyrir sumum þeirra sögulegu þróunarferla“ sem bókin fjallar um og að hann „stefni ekki að því að sýna fram á sannleiksgildi sögulegra fullyrðinga sinna“. Engu að síður virðist Bentz fylgja Harari í misskilningi hans á sögu og heimspeki húmanismans. Á sama hátt gagnrýnir breski stjórnmálaheimspekingurinn John Gray [2016] pósthúmanisma Hararis, þótt af öðrum ástæðum sé. Líkt og Bentz gagnrýnir hann þó ekki lýsingu Hararis á húmanisma.

Í umsögn sinni um *Sapiens* og *Homo Deus* gagnrýnir rithöfundurinn Nick Spencer [2020], sem er aðalrannsóknarfélagi við Theos, Harari fyrst fyrir að vanmeta fjölbreytni og dýpt trúarlegrar hugsunar. Hann bendir síðan á „fremur sérkennilegan“ skilning Hararis á orðinu „húmanismi“ og segir að „hugtakanotkun Hararis þegar kemur að húmanisma sé svo sérviskuleg að hún sé ónothæf: orðun á borð við „þróunarhúmanistar eins og Hitler“ séu jafn fáránleg og þau séu ögrandi“. Álitsgjafinn Steve Donoghue [2019] hafnar fullyrðingu Hararis í *Homo Deus* um að „húmanisminn snúi hlutverkunum við og ætlist til þess að reynsla manna gefi alheiminum merkingu“. Um lýsingu Hararis á því hvernig „trúarbrögð húmanismans tilbiði mannkynið“ segir Donoghue: „Hvert einasta atriði í þessu er ekki aðeins rangt heldur móðgandi, nánast nákvæmur viðsnúningur á raunveruleikanum ...“

Hinn þekkti heimspekingur og húmanisti Galen Strawson [2014] gagnrýnir á sama hátt yfirborðsmennsku frásagnar Hararis í *Sapiens* og skrifar að „aðlaðandi eiginleikar bókarinnar hverfi í skuggann af óvönduðum vinnubrögðum, ýkjum og æsifréttamennsku“. Auk þess að benda á hvernig Harari ranglega lýsir Adam Smith sem „postula

græðginnar“ rýnir Strawson í „skopmynd“ Hararis af frjálslyndum húmanisma. Um þá framsetningu Hararis að húmanismi sé „trúarbrögð“ sem „afneiti ekki tilvist Guðs“ en stangist jafnframt á við „nýjustu niðurstöður lífvísindanna“, og þá hugmynd hans að „allir húmanistar tilbiðji mannkynið“, segir Strawson þurrlega: „Þetta er kjánalegt.“

Húmanistasamtök beggja vegna Atlantshafsins hafa gagnrýnt Harari fyrir skaðlega og uppspunna lýsingu hans á húmanisma. Humanists UK

Tom Flynn

BDEngler, CC BY-SA 3.0, úr
Wikimedia Commons

[2023a] hefur útbúið fræðsluefni á netinu þar sem bent er á að „Harari noti nokkuð sérkennilega skilgreiningu á húmanisma sem margir telji skaðlega fyrir húmanista-hreyfinguna“. Þar segir einnig: „Harari virðist ekki þekkja þá merkingu sem orðið „húmanismi“ hefur oftast í dag, en hún er að mörgu leyti andstæða þeirrar merkingar sem hann leggur í það.“ Gagnrýnendur húmanismans geti síðan „nýtt þessar afbakanir sem barefli til að ráðast á hann“. Þetta fræðsluefni Humanists UK skýrir muninn á merkingu „húmanisma“ hjá Harari og venjulegri merkingu hugtaksins í samtímanum. Humanists UK [2023b] skýrir enn fremur muninn á því sem Harari á sérstaklega við með „frjálslyndum húmanisma“ og algengari notkun hug-

taksins.

Í Bandaríkjunum mótmælti Tom Flynn lýsingu Hararis á húmanisma í *Sapiens* þegar hann var ritstjóri *Free Inquiry* og framkvæmdastjóri Council for Secular Humanism. Í ritstjórnargrein sakar Flynn [2017] Harari um að setja fram „öfgafulla gagnrýni á húmanisma sem á sér enga stoð í staðreyndum“ og vera „afkastamikla uppsprettu skaðlegra rangupplýsinga um hreyfingu okkar“. Flynn bendir sérstaklega á „að því er virðist handahófskennda skiptingu Hararis á húmanistum í einstaklingshyggjumenn, sameignarhyggjumenn og nasista sem transhúmanistar taki síðan við af“. Hann bendir á að Harari „geri lítið úr húmanisma með fullyrðingum sem séu með öllu ósannar, en virðist þó ekki hafa gert minnstu tilraun til að kynna sér staðreyndirnar“. Hann grunar að „hinn virti prófessor hafi einfaldlega skáldað þetta“ og spunníð röð „tilbúinna skýringarsagna“. Niðurstaða Flynnss – að frásögn Hararis af húmanisma eigi sér enga stoð í reynslugögnum og geti valdið skaða – endurómar

Leslie Allan

niðurstöðu fyrri kafla þessarar bókar. Í 8. kafla sný ég mér að ítarlegri skoðanaskiptum þar sem þessi mál voru rædd beint.

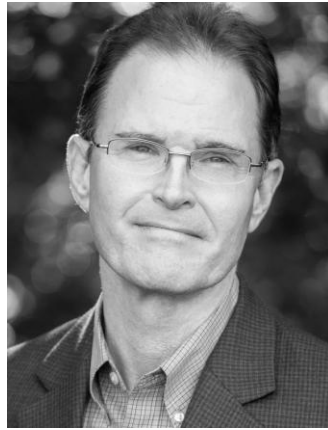
KAFLI 8

8. Skoðanaskipti við Norman

8.1 Fyrsta svar

Hvernig hefur Harari brugðist við þessari gagnrýni á grófa skopmynd sína af húmanisma? Í ljósi þess hversu villandi lýsing hans á húmanisma og húanistum er hafði ég mikinn áhuga á svörum hans. Ef til vill eru ítarlegustu skoðanaskipti Hararis við einn gagnrýnenda sinna þau sem hann átti við húaníska heimspekinginn Andrew P. Norman árið 2018. Ég helga þennan kafla greiningu á svörum Hararis við Norman. Norman skrifaði Harari fyrst og lýsti áhyggjum sínum, sem Harari svaraði (fyrsta svar). Norman skrifaði andsvar (fyrsta andsvar), sem Harari svaraði aftur (annað svar). Að lokum skrifaði Norman ítarlegt andsvar (annað andsvar), sem hann fékk ekkert svar við. Skoðanaskiptin í heild eru birt í *Free Inquiry* [Harari og Norman 2018]. (Öll blaðsíðutöl hér á eftir vísa til greinarinnar í *Free Inquiry* frá 2018). Þar sem Harari setur fram fleiri fullyrðingar en þær sem birtast í bókum hans tveimur mun greining mín hér höfða til þeirra sem kynna sér sögu og heimspeki húanismans.

Í fyrsta erindi sínu til Hararis lýsir Norman áhyggjum Council for Secular Humanism og American Humanist Association og bendir á að húanisminn sé „að mörgu leyti alger andstæða þess sem þú lýsir“ [2018: 34]. Norman leitast við að leiðrétta myndina með því að benda á að „þeir sem skilgreina sig sem húanista hafi stöðugt barist gegn alræðishugmyndafræði“, svo sem nasisma og kommúnisma, að húanistar „tilbiðji“ ekki *Homo sapiens*, telji okkur ekki hafa „heilagt eðli“ og séu ekki mannmiðaðir. Norman bendir Harari á þær fjölmörgu stefnuáhrif

Andrew P. Norman
Mynd góðfúslega veitt af
Andrew P. Norman

húmanista sem samdar hafa verið í gegnum áratugina og skýra megin-reglur húmanismans. Þar sem sérviskuleg notkun Hararis á hugtakinu geti „valdið miklum skaða“ biður Norman hann að finna annað heiti, svo sem „mannmiðjun“ eða „helgun *sapiens*“, yfir þá lífsskoðun sem hann gagnrýnir [2018: 35]. Fyrsta erindi Normans einkennist bæði af velvilja, þar sem hann óskar Harari til hamingju með „tímamótaafrek“ hans [2018: 34], og sanngjörnum óskum.

Fyrsta svar Hararis hefst á þeirri hugmynd hans að kommúnismi og fasismi séu „afurð veraldlegrar upplýsingar“, jafnframt því sem hann viðurkennir að „húmanisminn hafi gert mönnum mun meira gagn á síðustu öldum en nokkur hefðbundin trúarbrögð“ [2018: 36]. Engu að síður grunar hann að húmanisminn hafi ekki verið öðrum dýrum og vistkerfi jarðar til góðs og endurtekur þar atriði úr bókum sínum. Að mati Hararis er það „trúin á æðsta gildi mannkynsins“ sem tengir húmanista ekki aðeins við tegundahyggiðumenn og umhverfisspjöll, heldur einnig við „nasista og stalinista“ [2018: 36].

Harari vэфengir síðan þá staðhæfingu Normans að „kjarnahugmynd húmanismans sé að allar manneskjur eigi skilið að komið sé fram við þær af virðingu fyrir reisu þeirra, ekki vegna þess að við höfum heilagt eðli heldur vegna þess að okkur farnist yfirleitt vel þegar við gerum það“ [2018: 36]. Harari spyr: „Hver erum við?“ Gyðingar gegn Palestínu-mönnum? Menn gegn kúm? Ofurmennt gegn *Homo sapiens*? Harari virðist hafa misst af þeirri ábendingu Normans að húmanistar á borð við Bentham og Singer hafi „lagt grunninn að dýraréttinda- og umhverfis-verndarhreyfingunum“ og að húmanistar taki sérstaklega fram að „allar manneskjur“ hafi reisu [2018: 34f]. Ef til vill hefði Norman hér getað nefnt áþreifanleg söguleg dæmi í fyrsta bréfi sínu um þá afstöðu húmanista að umhyggja nái til allra og að siðferðilegt tillit beri að taka til allra skyni gæddra vera.

Harari endurtekur síðan sömu villandi skilgreiningu sína á „húmanisma“ sem „lífsskoðun sem helgar mannkynið og lítur á það sem æðstu uppsprettu valds“ [2018: 36]. Hann útfærir þessa skilgreiningu nánar í öðru svari sínu til Normans, svo ég fjalla meira um hana síðar. Hér ítrekar Harari skiptingu sína á húmanisma í þrjár „gerðir“ og viðurkennir að hann hafi „veitt litla athygli“ veraldlegum húmanisma Normans. Því miður hefur tilvísun Normans til veraldlegs húmanisma gefið Harari enn einn „trúarflokk“ húmanismans til að bæta við lista sinn yfir klofninga.

Það er ekki laust við kaldhæðni þegar Harari segir Norman að hann hafi veitt þessu litla athygli vegna þess að hann hafi „áhuga á sögulegum

áhrifum hugmynda fremur en hugmyndunum sjálfum“ [2018: 36]. Harari heldur því fram að „þær húanistahreyfingar sem höfðu mikil áhrif á söguna hafi vissulega helgað mannkynið“, en tilgreinir enn ekki hvaða hreyfingar það voru og hunsar jafnframt þær hreyfingar sem höfnuðu því að helga nokkurn hlut. Áhugaleysi Hararis á orðsifjum hugtaksins og raunverulegri sögu húanismans kemur skýrt fram í háðslegri spurningu hans: Ef veraldlegur húanismi helgar mannkynið alls ekki heldur lítur svo á að vald felist í vísindunum, „hvers vegna að kalla hann „húanisma“ en ekki „vísindahyggju“?“ [2018: 36]. (Í síðasta andsvari sínu við Harari nefnir Norman [2018: 42] þrjár ástæður fyrir því að þessi nafnabreyting sé ótæk: „Vísindahyggja“ er orðið „skammaryrði“, „það er erfitt að kynna endurgerða ímynd hreyfingar sem þegar er komin vel af stað“ og vísindin svara ekki spurningum um gildi).

Harari bendir á vanda við það að veraldlegir húanistar viðurkenni „aðeins vald vísindanna“ en vísi jafnframt til mannréttinda. „Eftir því sem ég best veit hefur aldrei verið til nein vísindaleg skilgreining á „réttindum“ né vísindalegur grundvöllur fyrir því að trúa að menn hafi þessi réttindi“ [2018: 36], segir Harari gagnrýninn. Hann virðist telja að aðeins geti verið ein „uppspretta valds“. Húanísk hugsun er blæbrigðaríkari og viðurkennir mikilvægan greinarmun á þekkingarlegu og siðferðilegu kennivaldi.

Eftir að hafa kollvarpað bæði guðstrúarlegum bönnum við því að drepa og bönnum sem byggjast á réttindum leggur Harari til lausn á því að Norman skorti vísindalegan grundvöll fyrir siðferðilegum réttindum. „Ef þú drepur ekki vegna þess að það veldur þjáningu myndirðu einnig forðast að drepa trúvillinga og dýr“ [2018: 36]. Enn og aftur hefur Harari misst af því sem Norman á við. Það er engin mótsögn milli þess að banna dráp á grundvelli réttinda og þess að banna dráp til að koma í veg fyrir þjáningu. Eins og Norman [2018: 35] hafði útskýrt: „Í gegnum tíðina hafa húanískar hugmyndir – og þar fyrst og fremst hugmyndin um mannréttindi – gert mikið til að draga úr þjáningum manna.“ Húanistar viðurkenna réttindi til þess að koma í veg fyrir þjáningu. Harari lýkur fyrsta svari sínu með því að endurtaka þá röngu samsömun sína að „frjálslyndisstefna og sósíalismi“ séu „straumar innan húanismans“. Það sem veldur mér mestum vonbrigðum í þessu fyrsta svari við Norman er að Harari annaðhvort hunsar eða misskilur tvær lykilábendingar Normans: að umhyggja húanista nái til allra og að húanistar leggi áherslu á að draga úr þjáningum. Jafnframt þiggur hann ekki boð Normans um að kynna sér húanisma betur áður en hann svarar. Hingað til

Leslie Allan

hefur kurteisleg beiðni Normans um að Harari endurskoði skaðlega ranglýsingu sína á húmanisma mætt daufum eyrum.

8.2 Annað svar – Endurreisnin

Í öðru bréfi sínu til Hararis er Norman aftur afar velviljaður og háttvís. Hann tekur undir ábendingu Hararis um að við þurfum að vera meðvituð um „skuggann“ okkar, hinar „ófyrirséðu afleiðingar orða okkar, athafna og skuldbindinga“. Hann tekur einnig undir aðrar hugmyndir Hararis: að þjáning sé mikilvægt viðmið í siðferðilegum dómum okkar, að mannréttindi ná út fyrir það sem vísindin segja okkur og að „nútíminn hafi leikið dýr og umhverfið grátt“.

Norman setur fram tvær lykilábendingar í svari sínu. Í fyrsta lagi að „nasismi, stalínismi, iðnvætt arðrán dýra og rányrkja náttúrunnar“ hafi ekki stafað af húanisma [2018: 37]. Hann skrifar að aðrir þættir skýri betur þessi miklu illvirki. Norman andmælir tengingu Hararis nasisma og stalínisma við „veraldlegu upplýsinguna“. Hér tel ég að Norman gangi of langt í að taka undir með Harari að „nasismi og stalínismi séu afurðir veraldlegs nútíma“ sem hafi „varpað af sér yfirnáttúrulegum búningi sínum“ [2018: 37]. Þetta kann að eiga við um stalínisma. Það á hins vegar ekki við um nasisma. Hitler trúði því að hann væri að uppfylla guðleg örlög á meðan þjóðernissósíalísk ríkisstjórn hans braut niður varnaglanu sem aðskildu trúarbrögð og ríki. (Ég fjalla um ranglýsingu Hararis á nasisma í 2. kafla hér að framan.) Norman á þó hrós skilið fyrir að leggja ríka áherslu á að þessar alræðisstjórnir hafi ótvírætt verið andhúmanískar, enda hafi þær báðar „fótum troðið grundvallarmannréttindi – og grundvallarviðmið húanismans“ [2018: 37].

Engu að síður gafst Norman hér tækifæri til að gera meira til að leiðrétta þá einfölduðu frásögn Hararis að „kommúnismi og fasismi“ séu „afurð veraldlegrar upplýsingar“ [2018: 35f]. Sagnfræðingar rekja valdatöku Hitlers og árásir hans á Evrópu til fjölmargra þátta sem enginn tengist framgangi veraldlegs húanisma. Þar á meðal voru hinar þungu stríðsskaðabætur sem krafist var í Versalasamningnum, veikburða viðbrögð stjórnvalda við kreppunni miklu, pólitísk tækifærimennska flokka, mikilmennskubrjáðði Hitlers og persónudýrkunin í kringum hann, auk leikni nasista í áróðri og því að finna blóraböggla (sjá til dæmis Shirer [1960]).

Hvað síðastnefnda atriðið varðar voru hinar „fremur ljótu“ afleiðingar tilraunar Hitlers til að útrýma gyðingum úr Evrópu ekki sprotnar af „vísindum“ félagslegs darvinisma [2018: 39], eins og Harari reynir að segja okkur (sjá 2. kafla hér að framan). Rótgróið hatur nasista á gyðingum þurfti ekki að bíða eftir „nútímanum“ og „veraldlegri upplýsingu“.

Martin Luther

Lucas Cranach the Elder, Public domain, úr Wikimedia Commons

Ofsóknir gegn gyðingum fylgdu kristnitöku Evrópu og birtust í þvinguðum trúskiptum, gyðingaofsóknum, útilokun frá störfum, þvinguðum fólksflutningum og eignaupptöku. Um kúgun sína á gyðingum sagði Hitler að „hann myndi ekki gripa til neinna aðgerða gegn gyðingum sem kirkjan hefði ekki gripið til á 1.500 árum“ [tilvitnun í Heer 1967: 406]. Kaþólski dýrlingurinn Tómas frá Akvínó lagði guðfræðilegan grunn að ofsóknum gegn gyðingum [Aquinas 1225]. Í riti sínu „Um gyðingana og lygar þeirra“ [1543] mælti Marteinn Lúther, leiðtogi siðbótarmótmælenda, fyrir hörðum refsingum yfir gyðingum sem ekki snerust til mótmælendatrúar. Nasistar nýttu síðar

þetta rit í áróðursherferðum sínum.

Ástæður rússnesku byltingarinnar voru sömuleiðis margar og margvíslegar, svo sem gríðarlegt mannfall í stríðinu við Þýskaland, skortur á pólitískri fyrirvarsmennsku, óðaverðbólga og alvarlegur vöruskortur. Að þessum undanfarabáttum gefnum þurftu hungursneyðirnar undir stjórn Stalíns og grimmileg bæling hans á andófi ekki að biða eftir tilkomu „nútímans“ og „veraldlegrar upplýsingar“. Slíkt hafði þegar einkennt aldagamalt einræðisvald keisaranna sem byggðist á guðlegum rétti þeirra til að stjórna.

Önnur lykilábending Normans gegn Harari er að leggja áherslu á að „húmanismi snúist ekki um að gera okkur sjálf heilög; hann snúist um að við tökum ábyrgð“. Hann býður Harari aftur að „fletta upp hvaða stefnuskrá húmanista sem er og sjá hvort þú finnur þar einhverja tilvísun til tilbeiðslu á mannkyninu“ [2018: 37]. Til að reyna að breyta þeim „orðræðuháttum Hararis sem valda miklum skaða“ lýkur Norman þessu andsvari með auðmjúkri beiðni: „Ég bið þig innilega að gera tvennt lítilræði: (1) kynna þér húmanisma og (2) draga til baka allar fullyrðingar sem þér þykja þá ónákvæmar“ [2018: 37].

Harari byrjar annað svar sitt við Norman á orðum sem vekja vonir: „Það myndi hryggja mig að skaða orðspor eða starf húmanistahreyfingarinnar á nokkurn hátt“ [2018: 37f]. En hann sér tvö vandamál: „annað sögulegt, hitt efnislegt“. Harari telur „sögulega vandann“ grafa undan vörn Normans fyrir húmanisma, þar sem Norman reynir að greina

húmanisma frá nasisma og stalínisma með þeirri afsökun að húmanisminn, ólíkt þessum hugmyndakerfum, líti ekki á *Homo sapiens* sem heilagan. Hvað „efnislega vandann“ varðar ögrar Harari Norman með þeirri skoðun að húmanistar hafi sofð á verðinum gagnvart „hættulegum möguleikum nýrrar tækni á borð við lífverkfræði og gervigreind“ [2018: 39].

Norman svaraði þeim mótbárum sem Harari setur hér fram og hafði fyrst hreyft í fyrra svari sínu við Norman. Þar sem Harari svaraði ekki síðasta andsvari Normans mun ég taka það með í umfjöllun minni hér um annað svar Hararis við Norman.

Fyrst að sögulega vandanum. Harari bendir á að hann noti hugtakið „húmanismi“ í víðari merkingu um „mun víðtækari sögulegan straum sem á rætur að rekja að minnsta kosti til ítölsku húmanistanna á síð-miðöldum og í upphafi nýaldar“ [2018: 38]. Tilvísun Normans til stefnuskráa húmanista á tuttugustu öld dugi ekki til að verja arfleifð húmanismans, svarar Harari. „Í þessum víðari skilningi vísar „húmanismi“ til tímamótabreytingar þar sem vald færist frá Guði og helgiritum til mannkynsins – og einkum til mannlegrar skynsemi og mannlegra tilfinninga“ [2018: 38], segir hann Norman. Í síðasta andsvari sínu fellst Norman af velvilja á þessa notkun Hararis á hugtakinu og viðurkennir að „fræðimenn hafi notað hugtakið um víðtækan menningarstraum með rætur í endurreisninni og fornöld“ [2018: 39f]. Engu að síður bætir Norman við að notkun Hararis sé misnotkun af þremur ástæðum. Í fyrsta lagi sé „húmanismi ekki trúarbrögð“. Í öðru lagi sé húmanismi ekki kredduföst hugmyndafræði og í þriðja lagi hafi hugtakið „húmanismi“ „þróað með sér ný og heillavænleg notkunarsvið“ sem Harari „hótar að raska“ [2018: 40].

Harari bendir á nokkrar sögulegar persónur til að reyna að réttlæta notkun sína á hugtakinu „húmanismi“. Til viðbótar við þrjár mótbáru Normans við hugtakanotkun Hararis mun ég í eftirfarandi undirköflum sýna hvernig fólkið sem Harari nefnir sem dæmi fellur ekki að hans eigin skilgreiningu á „húmanisma“. Elsta dæmi Hararis er einn af höfuðhugsuðum endurreisnarinnar, Giovanni Pico della Mirandola, og rit hans *Ræða um reisu mannsins*, skrifað árið 1486. Pico er þó

Giovanni Pico della Mirandola
Fabrizio Garrisi, CCO,
úr Wikimedia Commons

sérkennilegt val til að sýna það sem Harari á við með húmanisma. Hann var í raun andstæður húmanisma eins og Harari lýsir honum. Pico leitaðist ekki við að leysa vald Guðs og helgiritanna af hólmi, heldur leit á sig sem boðbera yfirráða hins kristna Guðs og þann sem afhjúpaði leynda dóma helgiritanna. *Ræða um reismannsins* átti að vera inngangsraða að 900 niðurstöðum hans, róttækri áskorun til menntamanna samtímans. Síðustu 72 staðhæfingarnar fjölluðu sérstaklega um þessa leyndu þekkingu á hinu guðlega (alls 119). Pico er þekktur sem upphafsmaður kristinnar kabbalahefðar, sem byggðist á eldri gyðinglegri kabbalahefð.

Ég velti því fyrir mér hvort Harari hafi lesið *Ræðu um reismannsins* eftir Pico áður en hann ákvað að vitna í hana. Lestur á aðeins fyrstu blaðsíðunum getur gefið lesandanum þá hugmynd að Pico hafi verið veraldlega sinnaður rökhyggjumaður sem vegsamaði mannkynið. Þessi orð Picos virðast styðja túlkun Hararis á húmanisma hans: „Því það er á þessum grundvelli sem maðurinn er með fullum rétti talinn og kallaður mikið undur og vera sem verðskuldar alla aðdáun“ [Pico 1486: 4f].

Þessi yfirlýsta aðdáun er þó ekki áunnin með eigin viðleitni mannkynsins. Eins og Pico útskýrir á næstu blaðsíðum er það skaparinn, Guð – hinn kristni Guð helgiritanna – sem veitir mannkyninu gildi þess. Pico [1486: 5–34] sýnir síðan hvernig menn geti öðlast dulræna sameiningu við hinn kristna Guð. Í augum Picos [1486: 21] er skynsemin þjónustumær guðfræðinnar:

Náttúruheimspekin getur því ekki tryggt okkur sannan og óhagganlegan frið. Að veita slíkan frið er fremur forréttindi og hlutverk drottningar vísindanna, hinnar háheilögu guðfræði. Náttúruheimspekin getur í besta falli vísað okkur veginn til guðfræðinnar og jafnvel fylgt okkur á þeirri leið. . .

Síðar í sama riti lýsir Pico því hvernig rétt notkun galdra og talnaldspeki afhjúpi „vísindin um hið guðlega“ [1486: 55] og „veki með mannum aðdáun á verkum Guðs“ [1486: 58]. Pico var fjarri því að varpa fyrir róða trúnni á Guð og helgiritin og leit á verk sitt sem „staðfestingu á hinni óhagganlegu kaþólsku trú“ [1486: 58f]. Hann taldi að hin leyndu kabbalísku rit sem hann hafði aflað sér vörpuðu ljósi á helgirit gyðinga og staðfestu hefðbundnar kristnar kenningar. Pico [1486: 64f] lýsir uppgötvun sinni svo:

Ég aflaði mér þessara bóka með ærnum tilkostnaði og las þær frá upphafi til enda af ýrtrustu athygli og með ópreytandi elju. Í þeim fann ég (líkt og Guð er mér til vitnis) ekki svo mjög Mósetrú sem kristna trú. Þar var að finna leyndardóm þrenningarinnar, hold-

tekju Orðsins og guðdóm Messíasar; þar mátti einnig lesa um erfðasyndina, friðþægingu hennar fyrir Krist, hina himnesku Jerúsalem, fall illra anda, flokka englanna og kvalir hreinsunar-eldsins og helvítis.

Árið 1489 gaf Pico út *Heptaplus*, kabbalískt skýringarrit sitt við fyrstu 26 vers Fyrstu Mósebókar í Gamla testamentinu. Hjá Pico sjáum við því ekkert af þeirri „tímamótatílfærslu á valdi frá Guði og ritningunni til mannkynsins“ sem Harari heldur fram að hafi átt sér stað. Við sjáum heldur ekki tímamótatílfærslu í átt að „skynsemi manna og tilfinningum“, eða „þeirri trú að tilfinningar manna séu æðsta uppspretta valds“ [Harari og Norman 2018: 38]. Fyrir Pico voru siðferðileg menntun og rökleg hugsun aðeins skref á leiðinni til dulrænnar sameiningar við Guð. Pico [1486: 16] skipaði bæði skynsemi manna og tilfinningum afdráttarlaust sess undir þekkingu á hinu guðlega:

Með því að líkja eftir lífi kerúbanna hér á jörðu, hemja ástríður okkar með siðfræði og eyða myrkri skynseminnar með díalektík – og þvo þannig, ef svo má segja, burt óhreinindi fáfræði og lasta – getum við einnig hreinsað sálir okkar, svo að ástríðurnar fari aldrei úr böndunum og skynsemin fari ekki óheft út fyrir náttúruleg mörk sín. Þá getum við látið ljós náttúruheimspekinnar streyma um hreinsaðar sálir okkar og fært þær til endanlegrar fullkomnunar með þekkingu á hinu guðlega.

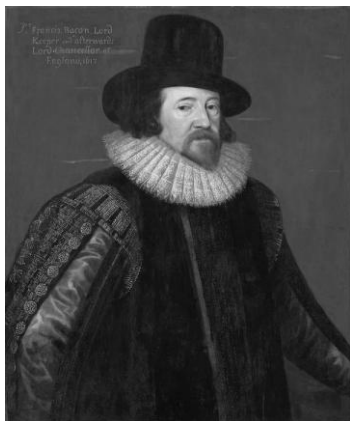
Í *Ræðu um reisin mannsins* varar Pico ítrekað við því að hlusta á tilfinningar okkar (sjá til dæmis Pico [1486: 8, 10, 29f]). Harari bendir þó ranglega á Pico sem skínandi dæmi um húanista sem lofi „tilbeiðslu“ mannkynsins eða þá hugmynd að mannkynið sé „heilagt“ [Harari og Norman 2018: 38]. Harari jafnar þessari húanísku tilbeiðslu við „það hvernig múslímar líta á Kóraninn“. Hann segir Norman: „Húanistar bera djúpa virðingu og lotningu fyrir mannlegum löngunum og tilfinningum vegna þess að þær eru uppspretta gildis í lífinu og ákvarða æðstu markmið okkar“ [2018: 38]. Í ljósi lotningar Picos fyrir kabbalískum helgiritum kemur í ljós að skilningur hans á hinu heilaga er mun skyldari tilbeiðslu múslíma á helgiritum en hugmynd Hararis um húanista sem tilbiðja tilfinningar (sjá Copenhaver [2024] um húanisma Picos)).

8.3 Annað svar – Bacon og Locke

Í næstu dæmum sínum um húanista sem tilbiðji „mannlegar tilfinningar“ í stað helgiritu stekkur Harari fram um tvær aldir, til „rita heimspekinga upplýsingarinnar á borð við Locke, Hume og Rousseau“ og *Nýju aðferðarinnar* (*Novum Organum*) eftir Francis Bacon, sem kom út árið 1620 [Harari og Norman 2018: 38]. Enn og aftur ætlaði Bacon sér ekki að „færa vald frá Guði og helgiritum til mannkynsins“. Líkt og Pico var Bacon trúður kristinn maður alla ævi. Í bókinni sem Harari teflir fram sem dæmi leit Bacon [1620: 71f] svo á að vísindin, Guð og helgiritin væru samstíga:

En hver sá sem íhugar málið vandlega mun komast að því að náttúruheimspekin er, næst á eftir orði Guðs, öruggasta ráðið gegn hjátrú og traustasta stoð trúarinnar. Henni er því með réttu skipað við hlið trúarbragðanna sem dyggri þjónustumær, því önnur sýnir vilja Guðs en hin mátt hans. Sá hafði heldur ekki rangt fyrir sér sem sagði: „Þér villist, af því að þér þekkið hvorki ritningarnar né mátt Guðs“, og tengdi þannig saman opinberun vilja hans og íhugun máttar hans.

Premur blaðsíðum síðar tók Bacon [1620: 75] skýrt fram hvar hið sanna vald lægi: „Byrjum á Guði og sýnum að viðleitni okkar, vegna hins

Francis Bacon

Paul van Somer I, Án höfundarréttar,
úr Wikimedia Commons

mikla góðs sem í henni felst, sé greinilega frá honum komin, höfundin hans góða og föður ljóssins.“

Harari reynir að styrkja fyrri skilgreiningu sína á húanisma sem hann setti fram í fyrsta svari sínu við Norman. Þar leit hann á húanisma sem „lífsskoðun sem helgar mannkynið og lítur á það sem æðstu uppsprettu valds“ [Harari og Norman 2018: 36]. Með því að leita nú aftur til endurreisnarinnar og upplýsingarinnar telur hann sig standa á traustari grunni þegar hann skilgreinir húanisma sem „þá trú að mannlegar tilfinningar séu æðsta uppspretta valds – hvort sem er í stjórnmálum, efnahagsmálum, siðfræði eða listum“ [2018: 38].

Lestur á ritum Bacons grefur þó undan þessari vissu. Í *Novum Organum* varar Bacon við veraldlegum gæðum og biður okkur innilega að leita til Guðs svo að við beitungum hæfileikum okkar rétt. Bacon [1620: 106] skrifar:

Að lokum skal enginn láta þá mótbáru hræða sig að listir og vísindi geti spillst og verið nýtt í illgjörnum tilgangi eða til munaðar og þess háttar, því hið sama má segja um öll veraldleg gæði: hæfileika, hugrekki, styrk, fegurð, auðæfi, ljósið sjálft og annað slíkt. Látum mannkynið aðeins endurheimta þau yfirráð yfir náttúrunni sem Guð hefur gefið því og öðlast þann mátt sem rétt skynsemi og sönn trú munu stýra beitingu á.

Hversu auðveldlega menn láta leiða sig afvega kemur fram í lýsingu Bacons [1620: 20] á fjórum „flokkum skurðgoða sem ásækja manns-hugann“. Einkum varpa „skurðgoð ættkvíslarinnar“ ljósi á þá villu að „skynjun mannsins sé ranglega talin mælikvarði hlutanna; þvert á móti miðast öll skynjun, bæði skilningarvitanna og hugans, við manninn en ekki alheiminn“.

Viðtækari lestur á ritum Bacons sýnir enn betur misskilning Hararis. Í *Ritgerðum* Bacons [1625] segir að menn geti látið leiða sig afvega þegar „þeir dæma eftir eigin tilfinningu“. Mannlegar tilfinningar verða enn fremur að lúta áætlun Guðs; hver einstaklingur verður að vera „þátt-takandi í leikhúsi Guðs“ (*Um há embætti*). Án „guðfræðilegu dygðarinnar“ kærleika er „maðurinn iðin, skaðleg og vesæl skepna; engu betri en einhvers konar meindýr“ (*Um góðvild og góðvild að eðlisfari*). Bacon var fjarri því að varpa helgiritunum fyrir róða í þágu „mannlegra tilfinninga“ og sótti oft siðferðilegan lærdóm í þau (sjá til dæmis *Um mótlæti*, *Um ríkisvald*, *Um nýjungar* og *Um líkamshjúti*). Hann varði trú á Guð af krafti gegn trúleysingjum (*Um trúleysi*). Hvað varðar meinta „tilbeiðslu á mannkyninu“ hjá húmanistanum Bacon hafði hann ekkert rúm fyrir slíkt. Hann áminnti: „En hinn sanni Guð hefur þann eiginleika að vera vandlátur Guð; þess vegna þola tilbeiðsla hans og trúin á hann hvorki blöndun né meðkeppanda“ (*Um einingu í trúarbrögðum*).

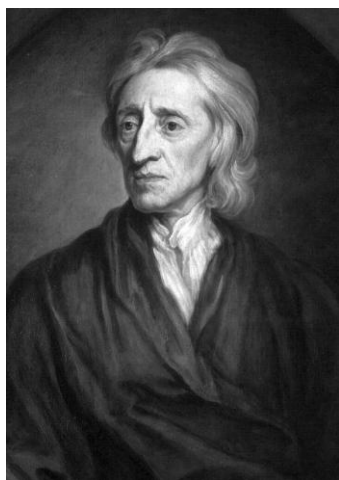
Lítum nú á næsta dæmi Hararis frá upplýsingunni, John Locke. Verk hans hljóta sömu örlög í meðförum Hararis. Það er vel þekkt meðal sagnfræðinga og heimspekinga að Locke var eindreginn verjandi mótmælendakristni. Locke [1697: 226] gerði afstöðu sína til kennivalds helgiritanna ljósa í bréfi til biskupsins í Worcester:

Heilög ritning er mér, og mun ávallt verða, leiðarvísir um hvað ég samþykki sem satt. Ég mun ætíð hlýða á hana, enda geymir hún óskeikulan sannleika um það sem mestu máli skiptir.

Þvert á fullyrðingar Hararis tefldi Locke ekki skynseminni gegn trú á tilvist Guðs og kennivald helgiritanna. Bók Lockes [1695], *Skynsemi kristinnar eins og hún er sett fram í helgiritunum*, var ítarleg og viðvarandi tilraun til að sýna fram á hvernig þetta styddi hvað annað. Í fyrra höfuðriti sínu, *Ritgerð um mannlegan skilning*, færði Locke einnig rök fyrir skynsamlegri trú á hinn kristna Guð [1689: 4. bók, x. hluti] og nauðsyn þess að grundvalla á skynsemi og sönnunargögnum þær staðhæfingar sem menn adhyllast í trú [1689: 4. bók, xvi–xix. hlutar]. (Sjá Kemerling [2011] um gagnlega samantekt á rökum Lockes.)

Hvað varðar „tilbeiðslu Lockes á mannkyninu“ gagnrýndi hann vissulega form kristinnar tilbeiðslu á sínum tíma, með „[t]ígnarlegum byggingum, dýru skrauti, sérkennilegum og klunnalegum klæðnaði og miklum aragrúa af íburðarmiklum, furðulegum og fyrirferðarmiklum helgisíðum“ [1695: 181]. Engu að síður krafðist hann þess að Guð einn væri „tilbeiðinn í anda og sannleika“ [1695: 181], því að „aðeins einn Guð væri til sem einn skyldi viðurkenna og tilbiðja“ [1695: 166].

Víkjum þá að siðfræðinni. Leitaðist Locke engu að síður við að „færa vald frá Guði og helgiritum“ til „mannlegra tilfinninga“? Enn og aftur er svarið nei. Locke setti fram gerð náttúru réttar kenningar þar sem siðalögmálið grundvallast á vilja Guðs. Í *Ritgerð um mannlegan skilning* viðurkenndi Locke „hinn sanna grundvöll siðferðis, sem geti aðeins verið vilji og lögmál Guðs“ [Locke 1689: 1. bók, iii. hluti/80]. Locke útfærði þessi tengsl milli réttar breytni, skynsemi og guðlegs lögmáls nánar í *Skynsamleika kristinnar eins og hún er sett fram í helgiritunum* [1695: 169–76]. Hann skrifar til dæmis að Jesús, „sendur frá Guði og kominn með sýnilegt vald frá honum, ætti sem konungur og löggjafi að segja þeim hverjar skyldur þeirra væru og krefjast hlýðni þeirra“ [1695: 170].

John Locke

Godfrey Kneller, Án höfundarréttar,
úr Wikimedia Commons

Á þessum grundvelli taldi Locke mannlegar tilfinningar ekki vera áreiðanlegan leiðarvísi að hinu siðferðilega góða. Hann benti á að oftast létum við undan „löngunum okkar sem beinast að hégóma“ [1689: 2. bók, xxi. hluti/173]. Locke lagði áherslu á að „sönn hamingja“ okkar og „hið æðsta góða“ fælist í „óendanlegri, eilífri gleði himnaríkis“ [1689: 2. bók, xxi. hluti/173–6].

Harari bendir á klassíska frjálslynda hugsuði á borð við Locke sem fyrstu talsmenn „kjörords húmanismans“: „Ef það lætur þér líða vel – gerðu það“ [Harari 2017: 264, 269]. Kaldhæðnin er sú að Locke, líkt og aðrir klassískir frjálslyndir hugsuðir, færði rök fyrir gagnstæðri afstöðu. Í *Nókerum hugleiðingum um menntun* beitti Locke ekki hugsjón upplýsingarinnar um skynsemi gegn guðrækilegu siðferði, heldur nýtti hana í þjónustu trúarlegrar dygðar. Kenna á börnum að þrá „ekkert nema það sem samrýmist reisn og göfgi skynsemisveru“ [Locke 1693: 20]. Locke kenndi að dygðugur maður „geti neitað sér um að fullnægja eigin löngunum, gengið gegn eigin hneigðum og aðeins fylgt því sem skynsemin segir fyrir um að sé best, þótt löngunin beinist í aðra átt“ [1693: 21]. Að mati Lockes leiða langanir okkar okkur oft afvega og því þurfum við helgiritin til að beina okkur inn á braut skynseminnar. Eins og Locke [1695: 171f] útskýrði:

Í raun er ljóst að mannleg skynsemi, óstudd, brást mönnum í hinu mikla og eiginlega viðfangsefni sínu, siðferðinu. Henni tókst aldrei að leiða af óvefengjanlegum meginreglum, með skýrum ályktunum, heildstætt kerfi „náttúrulögmálsins“. Sá sem safnar saman öllum siðferðisreglum heimspekinganna og ber þær saman við þær sem er að finna í Nýja testamentinu mun sjá að þær standa að baki því siðferði sem frelsari okkar boðaði og postular hans kenndu.

Lesandinn getur kynnt sér náttúruaréttarkenningu Lockes, sem byggist á trúarlegum grunni, nánar í *Ritgerðum hans um náttúrulögmálið* [Locke 1676]. (Sjá Walsh [án ártals] um aðgengilega umfjöllun um siðfræði Lockes.)

Athugun á þessum viðbótarheimildum frá endurreisninni og upplýsingunni sem Harari bendir á hefur ekki borið árangur. Enn sem komið er virðist því sem boðskapurinn hafi ekki borist Bacon og Locke ef „tímamótabreyting þar sem vald færðist frá Guði og helgiritum til mannkynsins“ hefði átt sér stað frá dögum Picos eða fyrr.

8.4 Annað svar – Rousseau og Hume

Meðal næstu kynslóðar hugsuða upplýsingarinnar sem Harari teflífr fram til að sýna að ekki sé hægt að firra húnánista ábyrgð á hryllingi nasismans og stalínismans eru Rousseau og Hume. Reyndi Rousseau í raun að „færa vald frá Guði og helgiritum til mannkynsins – og einkum til mannlegrar skynsemi og mannlegra tilfinninga“ [Harari og Norman 2018: 38]? Lestur á ritum Rousseaus leiðir hið gagnstæða í ljós. Hann hélt því fram að siðferðilegt kennivald lægi hjá Guði. Allur kaflinn í *Émile* sem ber heitið *Trúarjátning prests frá Savoy* er helgaður náttúrulegri guðfræði hans. Með rödd útlægs prests færði Rousseau fram hin hefðbundnu

Jean-Jacques Rousseau
François Guérin, Án höfundarréttar,
úr Wikimedia Commons

hönnunarrök fyrir tilvist góðs Guðs sem viðheldur alheiminum [1762b: 20–7] og lýsti því yfir: „Ég veit með vissu að hann er til“ [1762b: 27]. Þar færði hann einnig rök fyrir hinni hefðbundnu hugmynd um líf eftir dauðann [1762b: 38–41], þar sem hinir réttlátu muni „njóta þess að íhuga hina æðstu veru og þau eilífu sannindi sem eiga uppsprettu sína í henni“ [1762b: 42].

Rousseau var fjarri því að líta svo á að „mannkynið væri „heilagt““ og benti á „spillingarástand okkar nú“ [1762b: 62]. Líkt og Bacon og Locke tilbað Rousseau ekki mannkynið og skrifaði um „fyrstu hugmynd mína um þá tilbeiðslu sem góðviljuðum guðdómi ber. Ég tilbið hið æðsta vald og hjarta mitt fyllest blíðu við góðvild hans“ [1762b: 29].

Í kafla 5.2 hér að framan sýndi ég hvernig Harari túlkar ranglega tilvísun Rousseaus til mannlegra tilfinninga sem vísbendingar um gott og slæmt sem stuðning við sjálfhverfa neysluhyggju. Þegar lesið er áfram í þessum hluta *Émile* kemur í ljós að Rousseau tengir siðferðilegar „tilfinningar“ við „samvisku“. Í augum Rousseaus endurspeglar „samviskan“ þá „meðfæddu meginreglu réttlætis“ [1762b: 53] og er ekkert minna en „guðleg eðlishvöt ... sem gerir manninn líkan guðdómnum“ með því að vera „óskeikull dómari góðs og ills“ [1762b: 57]. Þær „til-

finningar“ sem Rousseau vísaði hér til eru ekki tjáning eigingjarnra langana eins og Harari ímyndar sér.

Nasisti eða stalínisti sem vildi svipta Guð og helgiritin kennivaldi til að tilbiðja mannkynið fyndi ekkert hjá Rousseau sem gæti nært pólitískan metnað hans. Að minnsta kosti ekkert sem fæli í sér afneitun Guðs eða andstöðu við trúarbrögð. Eina frjóa fræið sem nasisti gæti hugsanlega fundið hjá Rousseau væri hugmynd af því tagi sem Harari myndi telja *andhumaníska*. Í kaflinum *Borgaraleg trúarbrögð í Samfélagssáttmálanum* lýsti Rousseau fyrst hvernig komist hefði verið hjá trúarstríðum í fornöld þar sem „hvert ríki hafði sína eigin trúardýrkun jafnt sem sína eigin stjórn og gerði engan greinarmun á guðum sínum og lögum“ [1761: 128]. Þegar trúarbrögð og ríki voru síðar aðskilin fylgdi innri óstöðugleiki: „Mönnum hefur aldrei tekist að komast að því hvort þeim bæri að hlýða veraldlega valdhafanum eða prestinum“ [1761: 129].

Þar sem Rousseau taldi að „það skipti samfélagið mjög miklu máli að hver borgari hefði trúarbrögð“ ætti að vera til „hrein borgaraleg trúarjátning sem fullveldið ákvarðaði ákvæði um, þó ekki beinlínis sem trúarlegar kreddur“ [1761: 133]. Engu að síður lagði Rousseau til að þessar „kreddur borgaralegra trúarbragða ættu að vera fáar, einfaldar og nákvæmlega orðaðar“. Þeir borgarar sem tryðu þeim ekki skyldu sæta brottrekstri og þeir sem hegðuðu sér ekki í samræmi við opinbera trúarjátningu sína skyldu „sæta dauðarefsingu“ [1761: 133].

Tillaga Rousseaus um að sameina trúarbrögð og ríki féll að stefnu þjóðernissósíalista bæði heimspekilega og pólitískt. Rífum upp umfjöllunina í kafla 2.1 hér að framan um hvernig Hitler og nasistar stofnuðu nýja kristna ríkiskirkju sem nefndist „jákvæð kristni“. Í opinberri ræðu árið 1934 sagði Hitler að hin nýja ríkiskirkja myndi við rækslu skyldna sinna „starfa í samræmi við sjónarmið og þarfir ríkisins á okkar tímum“ [Baynes 1942: 385f]. Þetta var nákvæmlega það sem Rousseau stefndi að.

Rousseau hefði auðvitað hryllt við ódæðum nasistastjórnarinnar. Ég nefni „borgaraleg trúarbrögð“ hans hér aðeins til að andmæla því hvernig Harari les Norman pistilinn. Að mati Hararis leysir það humanismann ekki undan ábyrgð á ódæðum blóðþyrstrar alræðisstjórnar þótt stjórnin hafi misskilið upprunalegan boðskap hans. Í þessu öðru svari við Norman ávítar Harari [Harari og Norman 2018: 38] hann: Að „misskilja og afbaka“ kjarnahugsjónir „er algengur vandi allra áhrifamikilla hugmyndastefna og trúarbragða“. Harari skammar hann og segir honum að herða sig, því „sem sagnfræðingur get ég ekki tekið slíka afsökun gilda“. Það sem ég vil benda á hér er að sá „dökki skuggi“ sem Harari segir

heimspeki Rousseaus hafa varpað yfir blóðuga Evrópu tuttugustu aldar er rakinn til rangrar uppsprettu. Í stað þess að nasisminn sé skuggi af guðlausum „húmanisma“ Rousseaus, eins og Harari reynir að halda fram, á hann í raun mun meira sameiginlegt með stuðningi Rousseaus við kristni.

Áður en við skiljum við Rousseau er vert að benda á að Harari dregur í land með eina mikilvæga sögulega fullyrðingu þegar hann stendur frammi fyrir mótbárum Normans. Í bókum sínum tveimur lýsir Harari bæði nasisma og stalínisma sem „trúarflokkum húmanismans“ [Harari 2015: 256–8; 2017: 289f]. En í svörum sínum við Norman viðurkennir hann nú þann möguleika að „nasismi, kommúnismi og eyðilegging umhverfisins byggist allt á misskilningi og afbökun á kjarnahugsjónum húmanismans“ [Harari og Norman 2018: 38]. Með því að viðurkenna þannig að þessar alræðishugmyndastefnur séu ekki húmanismi í eiginlegum skilningi dregur Harari verulega úr ásökun sinni gegn húmanismanum.

Í síðasta andsvari sínu við Harari virðist Norman fallast á þessa hugmynd um veikari tengsl milli húmanískra hugsjóna og uppgangs alræðis. Norman [Harari og Norman 2018: 40] viðurkennir að „nasistar kunni einnig að hafa byrjað með einhverjar hugmyndir innblásnar af húmanisma“, en hafi bætt við „miklum þvættingi um yfirburði aría, líffræðilegan hreinleika og óæðri stöðu annarra sem leiddi til helfararinnar“. Það sem ég vil benda á hér er að þvert á þá tengingu sem Harari skýtur inn voru þjóðernissósíalistar og stalínistar *ekki* að „misskilja og afbaka kjarnahugsjónir húmanismans“. Þeir höfnuðu þeim alfarið.

David Hume

Allan Ramsay, Án höfundarréttar,
úr Wikimedia Commons

Síðasti heimspekingur upplýsingarinnar sem Harari teflir fram til að reyna að tengja húmanisma við nasisma og stalínisma er David Hume. Samtímamaður Humes, Rousseau, leit á Guð út frá náttúrufrú, með ríkri siðferðilegri áherslu og trú á framhaldslíf manna, en afstaða Humes til Guðs er mun óljósari. Í ljósi róttækrar efahyggju hans og reynsluhyggju í þekkingarfræði er víst að hann var ekki hefðbundinn guðstrúarmaður. Fræðimenn sem rannsaka Hume deila um hvort hann hafi aðhyllt veika náttúrufrú, óvissu-

hyggju eða trúleysi (sjá til dæmis Russell [2021: 12. kafli]). Hvernig sem því er háttað hefur Harari rétt fyrir sér þegar hann bendir á Hume sem hugsuð sem vildi færa kennivaldið frá hefðbundinni hugmynd um Guð og kristnum helgiritum.

Í umfjöllun minni um Rousseau hér að framan sáum við hvernig Harari hafði mildað þá fullyrðingu sína að nasismi, kommúnismi og náttúruspjöll væru birtingarmyndir húanismans niður í mun veikari fullyrðingu um að þessi afskræmi væru „misskilningur“ á húanisma. Í þessari umfjöllun um Hume þurfum við að taka eftir annarri tilslökun í árás Hararis á húanismann. Í svari sínu við Norman leggur Harari nú mun lauslegri merkingu í „tilbeiðslu“ húanista á „heilögu eðli“ mannsins.

Í bókum sínum tveimur setur Harari fram afdráttarlausa fullyrðingu um að uppspretta kennivalds húanismans sé grundvölluð á hinu heilaga. Í *Sapiens* segir Harari [2015: 256] okkur:

Guðstrúarleg trúarbrögð snúast um tilbeiðslu guða. Húanísk trúarbrögð tilbiðja mannkynið, eða réttara sagt *Homo sapiens*. Húanismi er sú trú að *Homo sapiens* hafi einstakt og heilagt eðli sem sé í grundvallaratriðum frábrugðið eðli allra annarra dýra og allra annarra fyrirbæra. Húanistar trúa því að þetta einstaka eðli *Homo sapiens* sé það mikilvægasta í heiminum og ákvarði merkingu alls sem gerist í alheiminum. Hið æðsta góða er það sem er *Homo sapiens* til góðs. Heimurinn að öðru leyti og allar aðrar verur eru aðeins til í þágu þessarar tegundar.

Á sama hátt heldur Harari [2017: 114f] því fram í *Homo Deus*:

Á meðan landbúnaðarbyltingin leiddi af sér guðstrúarleg trúarbrögð fæddi vísindabyltingin af sér húanísk trúarbrögð, þar sem menn leystu guði af hólmi. Á meðan guðstrúarmenn tilbiðja *theos* (gríska orðið fyrir „guð“) tilbiðja húanistar menn. Grundvallarhugmynd húanískra trúarbragða á borð við frjálslyndisstefnu, kommúnisma og nasisma er að *Homo sapiens* hafi eitthvert einstakt og heilagt innsta eðli sem sé uppspretta allrar merkingar og alls valds í alheiminum. Allt sem gerist í alheiminum er metið gott eða slæmt eftir áhrifum þess á *Homo sapiens*.

En nú, þegar Harari stendur frammi fyrir mótbárum Normans, merkir þessi „tilbeiðsla“ á mannkyninu og sú hugmynd að það sé „heilagt“ einfaldlega „að líta á eitthvað með djúpri virðingu og lotningu vegna þess að það sé uppspretta kennivalds og merkingar“ [Harari og

Norman 2018: 38]. Jafnvel í þessum veikari skilningi var þetta ekki afstaða þeirra húanísku höfunda sem Harari teflir fram til stuðnings gagnrýni sinni á húanisma, eins og fyrri athugasemdir mínar sýna. Þessi veiking fullyrðingar hans gerir hin meintu orsakatengsl milli húanisma og gasklefa Hitlers og gúlagbúða Stalíns enn fráleitari.

Í ljósi þess að Harari hefur mildað fullyrðingar sínar, hvernig eigum við þá að meta stuðninginn sem hann sækir til Humes? Jafnvel þótt við notum veikari merkingu Hararis, „djúpa virðingu og lotningu“, stendur hann á ótraustum grunni. Fyrst skulum við líta á kennivald mannlegrar skynsemi. Þvert á túlkun Hararis leit Hume ekki á menn sem verur með „einstakt og heilagt eðli sem sé í grundvallaratriðum frábrugðið eðli allra annarra dýra“ [Harari 2015: 256]. Hume hélt fram gagnstæðri afstöðu um rökhugsunargetu annarra dýra en manna. Hann helgaði heilan hluta *Ritgerðar um mannlegt eðli* því að sýna fram á þetta [1739: 1. bók, iii. þáttur, xvi. hluti/128] og lýsti því yfir að „dýr séu gædd hugsun og skynsemi jafnt sem menn“ og að dýr „beiti rökhugsun sem sé í sjálfu sér hvorki frábrugðin né byggð á öðrum meginreglum en þeirri sem birtist í mannlegu eðli“ [1739: 1. bók, iii. þáttur, xvi. hluti/129]. Hume var sama sinnis þegar hann bar saman „viljann og hinar beinu ástríður“ manna og dýra og sagði að „ekkert sé augljósara en að þær séu sama eðlis og vakni af sömu orsökum og hjá mönnum“ [1739: 2. bók, iii. þáttur, ix. hluti/306]. Hume færði einnig rök fyrir þessu í síðara riti sínu, *Rannsókn á mannlegum skilningi*. (Sjá Hume [1777: ix. hluti/104–8].)

Önnur ástæða er einnig fyrir því að hjá Hume hefur kennivald Guðs ekki verið sett til hliðar og mannleg vitsmunageta tekið við af því. Samkvæmt efahyggjulegri reynsluhyggju Humes eru mannlegri skynsemi sett ströng takmörk. Í *Rannsókn á mannlegum skilningi* skrifar Hume að „hið sanna og eiginlega verksvið hennar sé athugun á hversdagslífinu; þar muni hún finna nægilega marga erfiðleika til að glíma við í rannsóknnum sínum, án þess að leggja út á svo takmarkalaust haf efasemda, óvissu og mótsagna!“ [1777: viii. hluti, ii. þáttur/103]. Vegna hins „almenna ráðaleysis og ruglings sem er mannlegu eðli áskapað“ fer rétt dómgreind „öfuga leið og forðast allar fjarlægir og háfleygar rannsóknir, en ein-skorðar sig við hversdagslífið og þau viðfangsefni sem falla undir daglegar athafnir og reynslu“ [1777: xii. hluti, iii. þáttur/162]. Á sviðum þekkingarleitar utan þessara marka höfum við „ekkert kennivald“ [1777: vii. hluti, i. þáttur/72].

Hvað þá um fullyrðingu Hararis í svari hans við Norman um að Hume hafi boðað „þá trú að mannlegar tilfinningar séu æðsta uppspretta kennivalds“ [Harari og Norman 2018: 38]? Hér stendur Harari einnig á

ótraustum grunni. Í samanburði við rangtúlkanir hans á Pico, Bacon, Locke, Rousseau og Humboldt hefur Harari traustari skilning á grundvelli siðfræði Humes. Hann bendir réttilega á að Hume hafi fært grundvöll siðfræðinnar frá ákvörðunum Guðs til mannlegra tilfinninga. Þessi breyting beinist þó ekki að þeirri nautnamiðuðu neysluhyggju sem Harari gerir ranglega ráð fyrir. Líkt og Rousseau taldi Hume að „sameiginlegt sjónarhorn“ setti mannlegum löngunum og hegðun siðferðileg mörk. Siðfræði Humes var ekki hin sjálfhverfa heimspeki „ef það lætur þér líða vel – gerðu það“. Í *Ritgerð um mannlegt eðli* viðurkennði hann að „þótt hjartað fylgi ekki alltaf þessum almennu hugmyndum eða stýri ást sinni og hatri í samræmi við þær“ [1739: 3. bók, iii. þáttur, iii. hluti/398] og fólk „þrái að eðlisfari það sem er bannað“ [1739: 2. bók, ii. þáttur, iv. hluti/287], krefjist siðferðið „einhvers sameiginlegs sjónarhorns sem menn geti skoðað viðfangsefni sitt frá og sem láti það birtast þeim öllum á sama hátt“ [1739: 3. bók, iii. þáttur, i. hluti/390]. Eins og Hume [1777: iv. hluti/205] orðaði það í síðara riti sínu er það einmitt vegna þess að við löðumst að eðlisfari að „freistingum stundarnautnar og ávinnings“ sem við vísum til „almennra og langtímahagsmuna“ í „réttlæti og sanngirni“.

Rétt eins og Hume taldi rangt að „viðskiptavinurinn hafi alltaf rétt fyrir sér“, taldi hann einnig mistök að ætla að „kjósandinn viti best“. Hume lýsti því hvernig „algeng brögð stjórnámálanna“ móta „áhrifin á huga“ kjósandans [1739: 2. bók, iii. þáttur, iv. hluti/287]. Samkvæmt flokkun Hararis er rétt að líta á Hume sem „frjálslyndan húanista“, líkt og Locke og Rousseau. Hume fellur þó ekki í hið gróflega afbakaða mót „frjálslynds húanista“ hjá Harari, þar sem menn eru álitnir í grunninn óskeikulir og sjálfhverfir. (Sjá kafla 5.2 hér að framan um rangtúlkun Hararis á öðrum „frjálslyndum húanistum“ upplýsingarinnar.)

Það er upplýsandi að taka eftir því að Harari notar hugtakið „tilfinningar“ í tveimur mjög ólíkum merkingum. Hann virðist ekki taka eftir þessari merkingarbreytingu þegar hann lýsir því hvernig „frjálslyndir húanistar“ geri tilfinningar að guddómi. Í annarri merkingunni vísar hann með hugtakinu til mats. Dæmi um þetta er tilvísun hans til vanda Merkel við að skera úr árekstrum í afstöðu Þjóðverja til innflytjenda: „Allir hafa mjög sterkar skoðanir á þessu máli“ [Harari 2017: 291]. Annað dæmi er í umfjöllun Hararis um konuna sem á í ástarsambandi utan hjónabands. Þar biður meðferðaraðili hennar hana að leggja siðferðilegt mat á málið: „Jæja, hvað finnst þér um það sem gerðist?“ [Harari 2017: 262].

Í sömu umfjöllun skiptir Harari fyrirhafnarlaust yfir í hina merkinguna. Hún vísar til geðshræringar eða tilfinningaástands sem felur í sér litla

vitræna úrvinnslu. Í dæmi sínu vísar Harari síðan til jákvæðra og neikvæðra tilfinninga viðkomandi aðila: hvernig elskendunum tveimur „líður dásamlega í faðmi hvors annars“ en mökunum sem haldið er fram hjá „líður ömurlega“ [Harari 2017: 262]. Þessi merkingarruglingur kemur Harari í sífelldan vanda. Þegar Harari [2015: 439] hefur eftir Rousseau: „Það sem mér finnst gott – er gott. Það sem mér finnst slæmt – er slæmt“, telur hann því ranglega að Rousseau sé nautnahyggjumaður. Rousseau vísar í raun til vitræns mats sem byggist á siðferðilegri samvisku sem skaparinn hefur gróðursett í okkur. (Sjá umfjöllun mína í kafla 5.2 hér að framan.)

Hume grundvallar einnig siðferði á „tilfinningum“ og svipaður mis-skilningur á hugtakinu gæti hafa leitt Harari afvega í túlkun hans á siðfræði Humes. Lauslegur lestur á Hume gæti gefið þá mynd að með því að byggja siðferðilega afstöðu á „tilfinningum“ gerist hann talsmaður siðferðilegrar hughyggju: það sem þú telur dygðugt sé dygðugt. Hjá Hume er þó ekki hvaða „tilfinning“ sem er hafin til stöðu siðferðilegrar tilfinningar. Hume tók skýrt fram að tilfinning verði að beinast að einhverju almennu til að teljast siðferðileg. Eins og Hume [1739: 3. bók, i. þáttur, ii. hluti/321] útskýrði í *Ritgerð um mannlegt eðli*: „Það er aðeins þegar manngerð er metin almennt, án tillits til sérhagsmuna okkar, að hún vekur þá tilfinningu eða afstöðu sem gerir það að verkum að hún telst siðferðilega góð eða ill.“

Í sama riti benti Hume á að „ómögulegt væri að menn gætu nokkurn tíma orðið sammála í tilfinningum sínum og dómum nema þeir veldu sér eitthvert sameiginlegt sjónarhorn“ [1739: 3. bók, iii. þáttur, i. hluti/390] og að „siðferðilegur greinarmunur spretti að miklu leyti af því hvernig eiginleikar og manngerðir stuðla að hagsmunum samfélagsins“ [1739: 3. bók, iii. þáttur, i. hluti/384]. Að taka siðferðilegt sjónarhorn felur, að mati Humes, í sér að „við veljum okkur ákveðin *stöðug* og *almenn* sjónarhorn og setjum okkur ávallt í huganum í þau spor, hverjar sem núverandi aðstæður okkar kunna að vera“ [1739: 3. bók, iii. þáttur, i. hluti/385]. Þessari hugsun er haldið áfram í *Rannsókn á mannlegum skilningi* eftir Hume, þar sem hann færði rök fyrir því að við siðferðilegt mat yrði einstaklingur að „stíga út úr eigin persónulegu og sérstöku aðstæðum og velja sjónarhorn sem hann á sameiginlegt með öðrum“ [1777: ix. hluti, i. þáttur/272]. Siðferðileg tilfinning krefst þannig „jafnrar og óhlutdrægrar“ meðferðar, óháð því hver maður er og hver staða hans er í lífinu [1777: iii. hluti, ii. þáttur/196].

Hjá Rousseau vísa siðferðilegar tilfinningar til „almannaviljans“ fyrir tilstilli skaparans, en hjá Hume vísa þær til „almennra hagsmuna mann-

kynsins“. Eins og Hume orðaði það: „Hugmyndin um siðferði felur í sér einhverja tilfinningu sem er sameiginleg öllu mannkyni og mælir með almennu samþykki á sama viðfangsefni.“ Hún sé jafnframt „svo algild og víðtæk að hún nái til alls mannkyns“ [1777: ix. hluti, i. þáttur/272]. Þvert á fullyrðingar Hararis veita tilfinningar okkar okkur hjá hvorugum þessara hugsuða upplýsingarinnar leyfi til að gera það sem okkur sýnist í augnablikinu. Harari grefur þannig undan eigin málflutningi: Allir þeir hugsuðir endurreisnarinnar og upplýsingarinnar sem hann styðst við – Pico, Bacon, Locke, Rousseau og Hume – eru *and*húmanískir samkvæmt hans eigin afbökuðu skilgreiningu á „húmanisma“.

Það er yfirfærsla Hararis á þessari rangtúlkun yfir á nútímahúmanisma sem verður til þess að Norman [Harari og Norman 2018: 41] leiðréttir í síðasta andsvari sínu þá röngu hugmynd Hararis að nútímahúmanisti „líti svo á að öll gildi eigi rætur í fullnægingu mannlegra langana“. Eins og Norman orðar það „skilja húmanistar einnig að það sé afar slæm hugmynd að láta mannlegar tilfinningar ráða í blindni“, enda leiði það til efnishyggu og neyslumenningar.

8.5 Annað svar – Lykilrit

Declaration of the Rights of Man
Jean-Jacques-François Le Barbier, Án
höfundarréttar, úr Wikimedia
Commons

Auk rita brautryðjenda endur-
reisnarinnar og upplýsingarinnar nefnir
Harari *Sjálfstæðisýfirlýsingu Bandaríkjanna*,
yfirlýsingu frönsku byltingarinnar um
Réttindi mannsins og borgarans og *Kommún-
istaávarp* Karls Marx sem „lykilrit
húmanismans“. Ég fjalla stuttlega um þau
hér.

Ef við lítum fyrst á *Sjálfstæðisýfirlýsingu
Bandaríkjanna* frá 1776 verður hún varla
talin skjál sem mælir fyrir því að „færa
vald frá Guði og helgiritum til mann-
kynsins“. Í upphafsmálgreininni er tilkall
til réttinda reist á „lögmálum náttúrunnar
og Guðs náttúrunnar“. Þar segir einnig
að þau „tilteknu óframseljanlegu réttindi“
sem yfirlýsingin kveður á um fyrir alla
menn séu þeim „veitt af skapara þeirra“. Yfirlýsingin grundvallar réttinn
til „lífs, frelsis og leitar að hamingju“ á Guði fremur en „mannlegri
skynsemi og mannlegum tilfinningum“. Í lokamálgrein hennar er
„skírskotað til hins ædsta dómara heimsins“ og lýst yfir „staðfastri trú á
vernd guðlegrar forsjónar“. Samkvæmt eigin skilgreiningu Hararis á
„húmanisma“ stenst yfirlýsingin ekki prófið sem eitt af „ritum
húmanismans“, hvað þá „lykilrit“.

Yfirlýsingin tjáir auðvitað ýmsar áherslur húmanisma samtímans, svo
sem brýna nauðsyn þess að draga úr þjáningum, mikilvægi frelsis og
sjálfsákvörðunarréttar og miðlægt vægi mannréttinda. Sanngarnt væri að
segja að hún sé innblásin af húmanískum siðferðisviðmiðum. Það er þó
afar villandi að kalla hana eitt af „lykilritum húmanismans“ á þeim
grundvelli einum.

Hið sama á við um *Yfirlýsingu um réttindi mannsins* frá 1789. Í upp-
hafsmálgreininni eru „náttúruleg, óframseljanleg og heilög réttindi
mannsins“ viðurkennd og lýst yfir þeim „í nærveru og undir verndarvæng
hinnar ædstu veru“. Bæði sjálfstæðisýfirlýsing Bandaríkjanna og franska
yfirlýsingin um réttindi mannsins voru viðleitni til að leiðrétta og koma í
veg fyrir gróft ranglæti stjórnvalda með því að vísa til meðfæddra réttinda
mannsins sem Guð hefði veitt honum. Ef þeim var ætlað að vera

húmanískar yfirlýsingar sem útilokuðu Guð frá opinberu lífi og settu persónulegar tilfinningar ofar öllu öðru, þá tókst höfundunum greinilega afar illa að koma þeim hugmyndum í orð.

Enn síður er verjandi sú fullyrðing Hararis að *Kommúnistaávarp* Marx sé eitt af „lykilritum húmanismans“. Röksemdafærsla Hararis er hér einföld: Sósíalistar telja að „mannleg reynsla sé æðsta uppspretta merkningar“, svo allir sósíalistar eru húmanistar (sjá athugasemd Hararis um Marx í *Homo Deus* [2017: 290]). Hjá Harari er „sósíalískur húmanismi“ einfaldlega það sama og „sósíalismi“. Í 3. kafla hér að framan sýndi ég hvernig samsláttur Hararis á þessum tveimur hugtökum stenst ekki sögulega.

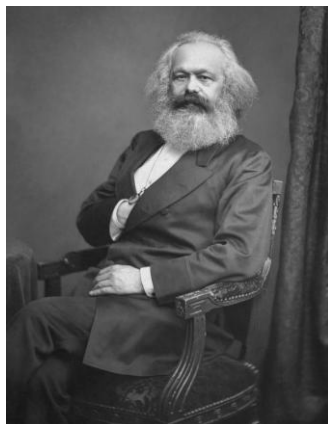
„Sósíalískur húmanismi“ varð til meira en öld eftir útgáfu *Kommúnistaávarpsins* sem viðbragð við sumum þeirra hugmynda sem Marx setti fram í ritinu og alræðisstjórnir Stalíns og Mao Zedongs nýttu síðar til að bæla niður frelsi manna og ala á ótta. Hvaða andhúmanísku hugmyndir voru þetta? Ég hef greint sex.

Sú fyrsta hafnar friðsamlegri lausn samfélagslegra átaka. Í *Kommúnistaávarpinu* gekk Marx út frá skiptingu samfélagsins í „tvær stórar fjandsamlegar fylkingar, tvær stórar stéttir sem standa beint hvor gegn annarri – borgarastétt og öreigastétt“ [Marx og Engels 1848: 34], með grundvallarmun sem ekki sé hægt að setta. Önnur hugmyndin er að gera annan hóp samfélagsins, „tötraöreigana“, að „hættulegu stéttinni“ [1848: 50]. Sú þriðja er að mæla fyrir því að „yfírráðum borgarastéttarinnar verði steypt af stóli“ með ofbeldi [1848: 53] og beita „harðstjórnaraðgerðum“ til að gera eignir upptækar og miðstýra valdinu í höndum „öreigastéttarinnar, skipulagðrar sem ráðandi stéttar“ [1848: 64]. Sú fjórða er að hafna húmanískum hugsjónum um fulltrúalýðræði, prentfrelsi, frelsi og jöfnuð sem „borgaralegum“ [1848: 74] og telja nauðsynlegt að ryðja þessu öllu úr vegi með því að „umbylta öllum ríkjandi samfélagsaðstæðum með valdi“ [1848: 84].

Fimmta hugmyndin er afneitun á sjálfræði manna og að í stað þess komi sú hugmynd að „söguleg þróun“ sem leiðir til stéttaátaka og samfélagsbyltingar sé utan okkar stjórnunar [1848: 48]. Á eigin forsendum Hararis gaf hin óstöðvandi framrás sögunnar í átt að kommúnísku framtíðarríki Marx lítið svigrúm fyrir meinta húmaníska tilbeiðslu á „mannlegri skynsemi og mannlegum tilfinningum“. Að lokum taldi Marx að aðeins hann og félagar hans meðal kommúnista byggju yfir þessari þekkingu á óbreytanlegum lögmálum sögunnar og því hvernig ætti að stjórna. Þessi elítuhyggja hafnaði húmanískri hugsjón um lýðræði og jafnan rétt allra til að láta rödd sína heyrast. Að þessu leyti var *Kommún-*

istaávarpið ekki húmanískt rit. Enn síður ætti að telja það „lykilrit“ húmanismans.

Þetta þýðir ekki að engin sameiginleg einkenni séu með ritum Marx og húmanisma. Sósíalískir húmanistar og marxískir húmanistar um miðja tuttugustu öld leituðust við að endurvekja þær húmanísku hugsjónir um frelsi, sjálfræði og lýðræði sem birtust í fyrstu skrifum Marx og gefin voru út í *Efnahagslegum og heimspekilegum handritum frá 1844* (sjá 3. kafla hér að framan). Í hinum einfalda heimi Hararis, þar sem allir frjálslyndir sem mæla fyrir almennum mannréttindum eru „frjálslyndir húmanistar“ og allir sósíalistar sem berjast gegn arðráni verkafólks eru „sósíalískir húmanistar“, kann að virðast rökrétt að telja sjálfstæðisfirlýsinguna og yfirlýsinguna um réttindi mannsins annars vegar og *Kommúnistaávarp* Marx hins vegar til lykilrita húmanismans. En ekki allir frjálslyndir eru húmanistar. Sömuleiðis eru ekki allir sósíalistar húmanistar. Þegar Harari styðst við þessi þrjú rit snýst „sögulegi“ vandinn sem hann bendir Norman á gegn honum sjálfum, rétt eins og við saum áður með misnotkun hans á ritum frá endurreisninni og upplýsingunni. Fyrri skjölin tvö falla ekki að eigin skilgreiningu Hararis á „húmanisma“, þar sem „menn leystu guði af hólmi“ [Harari 2017: 114], en hið síðastnefnda gengur afdráttarlaust gegn kjarnahugsjónum húmanismans um jöfnuð, lýðræði, frelsi og friðsamlega lausn ágreinings.

Karl Marx

John Jabez Edwin Mayall, Án
höfundarréttar, úr Wikimedia
Commons

8.6 Annað svar – Skilgreining á „húmanisma“

Víkjum aftur að ástæðu Hararis fyrir því að benda Norman á allar þessar sögulegu persónur og rit. Norman [Harari og Norman 2018: 37] bauð Harari að „fletta upp hvaða stefnuskrá húmanista sem er og sjá hvort þú finnst þar einhverja tilvísun til tilbeiðslu á mannkyninu“. Harari hafði afsökun fyrir því að gera það ekki: Norman hefði hunsað húmanisma endurreisnarinnar og upplýsingarinnar, sem hefði vissulega tilbeiðið mannkynið. Eins og Harari [2018: 38] hélt fram sér til varnar:

Þessi víði skilningur á húmanisma er ekki einhver ný uppfinning mín, heldur mjög algengur meðal sagnfræðinga almennt. Þegar ég var í BA-námi í sagnfræði fyrir tuttugu árum töluðu prófessorarnir mínir yfirleitt um Pico della Mirandola, Bacon eða Locke þegar þeir ræddu „húmanisma“, fremur en um *Stefnuskrána* frá 1933.

Ég á erfitt með að skilja hvernig „víður skilningur Hararis á húmanisma“ getur algerlega horft fram hjá stofnun og vexti fyrstu félaganna sem báru heiti húmanisma og spruttu upp úr siðraenum félögum og menningarfélögum um miðja nítjándu öld. Norman [2018: 40] bendir á þessa vanrækslu í síðasta andsvari sínu við Harari og tekur fram að „hugtakið *húmanismi* hafi þróað með sér ný og heillavænleg notkunarsvið – notkunarsvið sem lýsing þín á húmanisma hótar að raska“. Norman ver síðan næstu málsgreinum í að rekja þessa þróun Harari til glöggvunar.

Það er einnig undarlegt að þessi „víði skilningur“ Hararis, sem nær aftur til húmanista endurreisnarinnar, skuli ekki birtast í bókum hans tveimur. Í þessu öðru svari við athugasemdum Normans segir Harari [2018: 38] berum orðum: „Ég nota hugtakið um mun víðtækari sögulegan straum sem á rætur að rekja að minnsta kosti til ítölsku húmanistanna á síðmiðöldum og í upphafi nýaldar“, svo sem Giovannis Pico della Mirandola. Engin merki þessa víðari skilnings sjást þó í hvorugri bók hans.

Í *Sapiens* er bók um endurreisnina nefnd lauslega í neðanmálsgrein við 12. kafla, í samhengi sem tengist húmanisma alls ekki. Húmanismi er kynntur sem eitt af „nýju trúarbrögðunum sem byggjast á náttúrulögmálum“ og eitt af „nýju trúarkerfum nútímans“ sem urðu til á „nú-tímanum“, á „síðustu 300 árum“ [Harari 2015: 254–6]. Samkvæmt þessu tímasetur Harari tilkomu húmanismans að minnsta kosti tveimur öldum *eftir* að húmanismi endurreisnarinnar kom fram.

The Scientific Revolution: The Hervey Conversation Piece

William Hogarth, Án höfundarréttar, úr Wikimedia Commons

Í *Homo Deus* er húmanismi endurreisnarinnar sömuleiðis algerlega hunsaður. Húmanistinn Lorenzo Valla fær stutta umfjöllun í 5. kafla sem „kaþólskur prestur og brautryðjandi í málvísindum“ í tengslum við afhjúpun hans á því að gjafabréf Konstantínusar væri fölsun. Harari lætur þó hjá líða að tengja hann við húmanisma í textanum – ef til vill vegna þess að erfitt væri að tengja kaþólskan prest við hina meintu „tímamótabreytingu þar sem vald færist frá Guði og

helgiritum“.

Líkt og í *Sapiens* tímasetur Harari yfirræð húmanismans við síðustu „300 ár“ [Harari 2017: 75], löngu eftir endurreisnina. Um fyrstu tilkomu húmanismans segir hann okkur að „vísindabyltingin hafi fætt af sér húmanísk trúarbrögð“ [Harari 2017: 114]. Og hvenær var það? Harari segir að „vísindabyltingin hafi hafist í London og París“ „um 1600“, þegar kaþólikkar og mótmælendur voru að drepa hver annan [Harari 2017: 231]. Þetta er meira en tveimur öldum *eftir* blómaskeið endurreisnarhúmanistans Giovannis Boccaccio og dauða Petrarca, „föður húmanismans“, og meira en einni öld *eftir* störf annarra þekktara húmanista endurreisnarinnar, svo sem Niccolò Niccoli, Leonardos Bruni og Lorenzos Valla. Ég er því ekki sannfærður um að Harari hafi haft svo „víðan skilning á húmanisma“ þegar hann skrifaði bækur sínar tvær þar sem hann gerir húmanismann að ógnvaldi. Að mínu mati snýst tilraun hans til að benda á þröngsýni Normans gegn honum sjálfum.

Hversu trúverðug er sú fullyrðing Hararis að túlkun hans á „húmanisma“ og afbrigðum hans sé ekkert óvenjuleg? Harari [2018: 38] skrifar sér til varnar: „Þessi víði skilningur á húmanisma er ekki einhver ný uppfinning mín, heldur mjög algengur meðal sagnfræðinga almennt.“ Í ljósi þess hve ólík söguleg tímabil þetta eina hugtak hefur verið notað um tel ég of metnaðarfullt að reyna að gefa orðinu „húmanismi“ aðeins eina merkingu. Enn metnaðarfullra er að þjappa öllum þessum margbreytileika saman í eitt stutt og grípandi slagorð, eins og Harari hefur reynt að gera. Til dæmis dró endurreisnarfræðingurinn Elizabeth Graham [2012: 5] skýrt og hnitmiðað saman þann grundvallarmun sem er á húmanisma endurreisnarinnar og nútímahúmanisma:

Ítalskir húanistar ætluðu sér alls ekki að umbylta heiminum eða draga úr kennivaldi kaþólsku kirkjunnar. Löngun þeirra var einfaldari og beinskeyttari: að finna aftur sem flest forn rit og varpa á þau nýju ljósi. Þeir vonuðust til að flétta þekkingu og visku fornaldarinnar á ný inn í menntun ungra manna um allan heim. Frá guðfræðilegu sjónarmiði var hugmynd þeirra ef til vill bylt-ingarkennd í eðli sínu, en ekkert opinskátt baráttuákall ómaði um Evrópu. Fyrstu húanistarnir leituðust við að kenna leiðir til að sækjast eftir heilagleika í veraldlegu lífi með réttum skilningi á orði Guðs.

Ef einhver ætlaði sér að afbaka víða sögulega merkingu orðsins „húanismi“ væri erfitt að gera það verr en með klaufalegri tilraun Hararis. Eins og ég hef reynt að sýna í þessari bók gengur lýsing hans á „lífsskoðun sem helgar mannkynið og lítur á það sem æðstu uppsprettu valds“ [2018: 36], sem feli í sér „tímamótabreytingu þar sem vald færist frá Guði og helgiritum til mannkynsins“ [2018: 38], beint gegn skrifum flestra húanista endurreisnarinnar og upplýsingarinnar – jafnvel þeirra sem Harari vísar sérstaklega til. Lýsing hans á betur við húanista nítjándu og tuttugustu aldar sem kölluðu sig sjálfir því nafni. En jafnvel þar hittir hún ekki í mark. Eins og Harari [2018: 36] viðurkennir við Norman veitti hann húanistahreyfingu samtímans „litla athygli“.

Harari segir Norman að hann hafi „áhuga á sögulegum áhrifum hugmynda“, eins og hann væri sagnfræðingur sem fjallaði af alvöru um tilkomu og þróun húanismans. Ég fellst ekki á að „viður skilningur hans á húanisma“, eins og hann lýsir honum, sé „algengur meðal sagnfræðinga almennt“. Ég hef enga ástæðu til að efast um að „prófessorar Hararis hafi talað um „húanisma““ með vísan til Picos, Bacons og Lockes. En skoðanir þessara höfunda eru stórlega rangtúlkaðar í bókum Hararis tveimur. Ég hafna því þeirri vörn hans gagnvart Norman að „þessi víði skilningur á húanisma sé ekki einhver ný uppfinning“ hans sjálfs. Hann er sannarlega uppfinning Hararis, sprottin af löngun hans til að segja hinum fjölmörgu lesendum sínum einfalda og grípandi sögu. Bækur hans eru greinilega ekki fræðileg umfjöllun sem er trú blæbrigðum sögunnar og þeim fræðilegu fínlegheitum sem hann ber nú fyrir sig.

Í ljósi þess að Harari hunsar raunverulega þróun húanískra hugmynda er ekki hægt að taka ákærulista hans gegn húanistum samtímans alvarlega. Eftir að hafa bent á hvernig kristnir hafi „leyft afbökun á sér“ sem gerði rannsóknarréttinn mögulegan og hvernig „kenningar Marx leiddu til gúlagbúðanna“ beinir Harari spjótum sínum að Norman: „Ég

myndi mæla með svipaðri sjálfsrýni hjá húmanistum sem hryllir við glæpum nasismans og kommúnismans eða eyðileggingu vistkerfisins“ [2018: 38f]. Þetta er þó sambærilegt við að kenna eðlisfræðingum um fáránleika flatjarðarhyggju og læknisfræðilegum rannsakendum um ranghugmyndir hómeópata. Flatjarðarsinnar og hómeópatar nota orðalag sem hljómar vísindalega en enginn skynsamur maður myndi kenna vönduðum niðurstöðum eðlisfræðinga og læknisfræðilegra rannsakenda um vanhæft þvaðrið í þeim.

Enn alvarlegra er að Harari gerði enga tilraun til að sýna fram á að þjóðernissóðalistar og stalinistar hafi sótt í þau húmanísku rit sem hann bendir á til að réttlæta ódæði sín. Norman leggur ríka áherslu á þessa gagnrýni í síðasta andsvari sínu. Hann bendir á að húmanistar hafi í gegnum tíðina átt „nokkuð góðan feril hvað það varðar að fremja ekki þjóðarmorð“ [2018: 42]. Í öðru lagi bendir Norman á að tenging Hararis við „beiska ávexti kommúnismans, nasismans ... sé nákvæmlega sú tegund orsakafullyrðingar sem verður vafasöm þegar skilgreining þín á húmanisma er dregin í efa“ [2018: 42]. Norman harmar að þessar lýsingar á húmanisma séu „afar hættulegar“ [2018: 40]. Ég fjalla nánar um það síðar í þessum kafla.

Eins og við höfum séð er hin víðfeðma skilgreining Hararis á húmanisma stórlega röng. Erfitt er að fanga kjarna hugmyndar sem spannar margar aldir. Ef til vill er best að líta á merkingu orðsins „húmanismi“ sem hugtak sem hefur gengið í gegnum þrjú söguleg skeið: endurreisnina, upplýsinguna og nútímann, þegar formleg siðræn samtök og húmanistafélög urðu til. Ég legg til að eftirfarandi þrjár hugmyndir myndi þráð sem tengir þessi sögulegu skeið:

- i. traust á getu manna til rökhugsunar,
- ii. gildi rannsókna þvert á menningarheima og fræðigreinar, og
- iii. nauðsyn trúarlegs umburðarlyndis.

(Sjá 2. kafla hér að framan og Copson og Grayling, ritstj. [2015: 1. kaflí], um merkingu „húmanisma“.)

Þessar þrjár áherslur ná auðvitað ekki yfir allt sem átt er við með „húmanisma“, jafnvel þegar hugtakið er notað um aðeins eitt þessara sögulegu skeiða. Til dæmis var húmanismi endurreisnarinnar ekki lífsskoðun eins og húmanismi er hjá húmanistum samtímans. Hann var fremur nálgun að lestri og mati á klassískum bókmenntum. Húmanistar endurreisnarinnar voru einnig rækilega samofnir kristinni, kaþólskri menningu sinni, en nútímahúmanismi er beinlínis ótrúarlegur. Húman-

istar endurreisnarinnar voru auk þess ötulir safningar og þýðendur klassískra bókmennta. Það einkennir ekki starf húanista samtímans, sem sinna fremur samfélagslegri baráttu. Húanistar upplýsingarinnar aðhylltust oftast náttúrutrú og höfnuðu bókstaflegri túlkun helgiritanna og þeirri hugmynd að þau væru óskeikul. Þetta er hvorki guðfræðileg afstaða húanista endurreisnarinnar, sem voru guðstrúarmenn, né húanista samtímans, sem aðhyllast trúleysi og óvissuhyggju. Margir húanistar upplýsingarinnar töldu einnig að skynsemi manna gegndi stærra hlutverki við að greina siðferðilegan vilja Guðs en húanistar endurreisnarinnar gerðu. Húanistar samtímans hafna hins vegar alfarið hlutverki guðdóms við siðferðilega ákvarðanatöku.

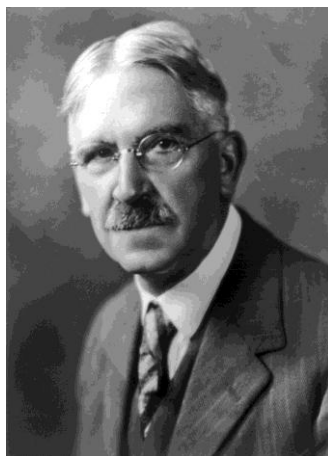
Ég tel að þessi höfnun á kreddubundnum skilningi helgiritanna og baráttan fyrir trúarlegu umburðarlyndi á upplýsingartímanum kunni að vera ein uppspretta ruglings Hararis þegar hann slær saman þessum ólíku merkingum húanismans. Til dæmis sneri Rousseau [1762b: 68–100], líkt og Bacon [1625] og Locke [1689: 4. bók, xviii–xix. hlutar/424–33; 1695: 181f], baki við kenningadeilum og íburðarmiklum helgisiðum ríkjandi kirkna, enda sá hann hvernig kreddur þeirra ýttu undir óumburðarlyndi og stríð. Ef til vill túlkar Harari baráttu þeirra fyrir beitingu mannlegrar skynsemi í veraldlegum og trúarlegum efnum og ákall þeirra um trúarlegt umburðarlyndi sem höfnun á Guði og helgun mannkynsins. Mig grunar að svipaður ruglingur hafi einkennt skilning Hararis á húanistum endurreisnarinnar: að hann hafi túlkað kerfisbundinn, gagnrýninn og sögulegan lestur þeirra á helgiritunum sem höfnun á þeim. Þótt við getum aðeins giskað á hvað Harari gekk til virðist ljóst að hann hafi ranglega talið heitið „húanismi“ merkja „lífsskoðun sem helgar mannkynið“ og sagt barnalega við Norman: „Þess vegna er hann kallaður „húanismi““ [Harari og Norman 2018: 36].

8.7 Annað svar – Stefnuskrár húmanista

Eftir að hafa ráðlagt Norman að húmanistar samtímans stundi „sjálfsrýni“ um hvernig þeir hafi leyft nasistum, stalínistum og þeim sem valda náttúruspjöllum að afbaka heimspeki sína með hörmulegum afleiðingum [Harari og Norman 2018: 38f] telur Harari sig hafa fundið eina uppsprettu vandans: *Stefnuskrá húmanista I* frá 1933. Það gleður mig að Harari hafi orðið við beiðni Normans um að kynna sér einhverja af stefnuskrám húmanista, þótt fordómafullur lestur hans á þessu skjali hafi valdið mér vonbrigðum. Um *Stefnuskrá húmanista I* frá 1933 segir hann sigri hrósandi við Norman: „Þar get ég fundið allar þær lykillugmyndir sem gætu leitt til eyðileggingar umhverfisins og alræðisverkefna sem miða að fullkomnun mannsins“ [2018: 39].

Fyrst tekur Harari fyrir fimmtu staðhæfinguna, þar sem segir að „leiðin til að ákvarða tilvist og gildi hvers kyns veruleika sé vitsmunaleg rannsókn og mat á tengslum hans við mannlegar þarfir“ [American Humanist Association 1933]. Harari [2018: 39] spyr þeirrar retórísku spurningar: „Felur þetta ekki í sér að það sé gott að höggva niður skóg til að afla mönnum fæðu?“ Ég tel að það ráðist af því hvort nauðsynlegt sé að höggva skóginn til að afla fæðu. Og hvaða skóg? Og til að fæða hversu marga? Út frá þessari retórísku spurningu varar Harari [2018: 39] við því að það sé „hættulega auðvelt að komast frá slíkum meginreglum að þeirri niðurstöðu að menn eigi að stjórna umhverfinu og móta það til að fullnægja mannlegum þörfum“.

Hvernig Harari les mögulegan stuðning við stórfelld náttúruspjöll úr þessari staðhæfingu er látið óútskýrt. Þessi staðhæfing „gæti leitt“ til „eyðileggingar umhverfisins“ á sama hátt og tillaga um að skattleggja millistéttina „gæti leitt“ til þess að hún yrði skattlögð þar til hún hyrfi. Í stað þess að einblína á hvað staðhæfingin „gæti leitt“ til hefði Harari getað skoðað raunverulegan feril húmanista eftir útgáfu stefnuskráa þeirra.

John Dewey: A signatory to Humanist Manifesto I

Underwood & Underwood, Án höfundarréttar, úr Wikimedia Commons

Þessari fyrstu stefnuskrá var ætlað að marka nýja nálgun „til að leysa vanda mannlegrar tilveru á tuttugustu öld“ [American Humanist Association 1933]. Erfitt er að sjá hvernig eyðilegging umhverfisins gæti verið hluti þeirrar lausnar. Fjórtaða staðhæfingin sviptir í raun þá sem valda náttúruspjöllum helstu réttlætingu þeirra fyrir eyðileggingu umhverfisins með því að fordæma „núverandi samfélag sem einkennist af ásælni og hagnaðarhvöt“.

Tilgangur stefnuskrárinnar var að bjóða valkost við hin kredduföstu „hefðbundnu trúarbrögð“ sem fótum tróðu frelsi manna og ollu eymd í þjónustu ímyndaðs guðlegs markmiðs. Á þeim tíma voru langtímapól vistkerfa og heilleiki umhverfisins ekki höfundunum efst í huga. Eins og þeir lýstu þó yfir var skjalinu „ætlað að endurspegla sjónarmið í þróun“. Hvernig þróaðist afstaða húmanista? Stefnuskráin hefur verið endurskoðuð tvisvar.

Stefnuskrá húmanista II [American Humanist Association 1973], sem kom út áratugum fyrir útgáfu bóka Hararis tveggja, sagði í fjórtaða grundvallarviðmiði sínu:

Stemma verður stígu við vistfræðilegum skaða, þverrandi auðlindum og óhóflegri fólksfjölgun með alþjóðlegu samkomulagi. Ræktun og verndun náttúrunnar er siðferðilegt gildi; við ættum að líta á okkur sem óaðskiljanlegan hluta þeirrar náttúru sem tilvera okkar á rætur í.

Stefnuskráin beindi einnig spjótum sínum að réttlætingu arðráns náttúrunnar með því að nefna „markaðsvæðingu“ sem eitt hinna „niðurlægjandi afla“.

Stefnuskrá húmanista III [American Humanist Association 2003] kom út tæpum áratug áður en fyrri bók Hararis var gefin út. Þótt hún væri mun styttri en fyrri stefnuskráin lagði hún engu að síður áherslu á að húmanistar „grundvalli gildi á velferð manna, mótaðri af mannlegum aðstæðum, hagsmunum og hugðarefnum, og láti þau ná til vistkerfis jarðarinnar allrar og víðar“. Í síðasta andsvari sínu við Harari skrifar Norman [Harari og Norman 2018: 40] að þessi afstaða „gefi til kynna að við þurfum að láta siðferðilega umhyggju okkar ná lengra“. Ég tel þetta mun afdráttarlausara en aðeins vísbendingu. Stefnuskráin leggur enn fremur áherslu á að við berum öll „skyldu við jörðina til að vernda heilleika náttúrunnar, fjölbreytni hennar og fegurð með öruggum og sjálfbærum hætti“. Þessar endurskoðanir á upphaflegu stefnuskránni frá 1933 sýna ekki hvernig hún „gæti leitt til eyðileggingar umhverfisins“ í

höndum húanista, heldur hvernig húanistar túlkuðu í raun og þróuðu áfram þær hugmyndir um umhverfisvernd sem í henni fólust.

Í kafla 6.2 hér að framan sýni ég hvernig önnur mikilvæg skjöl húanista, bæði á landsvísu og alþjóðavettvangi, birta sömu ríku hugsjónir um vistfræði og umhverfisvernd. Þar á meðal eru *Yfirhyring veraldlegs húanisma* frá Council for Democratic and Secular Humanism [1980], *Amsterdamhyring Humanists International frá 2002* og hin endurskoðaða *Amsterdamhyring frá 2022*. Um mikilvæg skjöl húanista sem fjalla sérstaklega um sjálfbærni umhverfisins vísa ég lesandanum á *Reykjavíkurhyringuna um loftslagsvána* frá Humanists International [2019a] og *Áhyktun um umhverfisvernd* frá American Humanist Association [2019].

Ef til vill boða húanistar háleitar hugsjónir en valda síðan náttúruspjöllum, líkt og hinir kristnu rannsóknarréttarmenn, nasistar og stalínistar. Þótt þeir prédíki um verndun jarðarinnar stunda þeir kannski rányrkju á henni. Í kafla 6.2 hér að framan fjalla ég einnig um hvernig húanistar hafa starfað í verki frá útgáfu stefnuskránna þriggja. Ég nefni fjölmörg dæmi víðs vegar að úr heiminum um húanistasamtök sem vinna að verndun náttúrulegs umhverfis okkar og alls lífs í því. Ólíkt Harari sáu síðari húanistar ekki „lykillhugmyndir sem gætu leitt til eyðileggingar umhverfisins“ [Harari og Norman 2018: 38f] í fyrstu stefnuskránni, heldur sóttu í hana gagnstæða hvatningu: að virða, endurheimta og vernda náttúruleg vistkerfi okkar.

Í síðasta andsvari sínu við Harari dregur Norman réttilega „orsakafullyrðingu“ hans í efa. Hann spyr: „Jókst eyðilegging umhverfisins á mann eftir því sem húanískar hugmyndir breiddust út? Jafnvel þótt svo hafi verið, gæti iðnvæðing ekki verið betri skýring?“ Verkefni Hararis, bendir Norman á, var „að greina orsakatengsl frá sýndarfylgni“ [Harari og Norman 2018: 41]. Ég tel að vönduð rannsókn sýni að húanisminn hafi verið í fararbroddi baráttunnar gegn eyðileggingu umhverfisins fremur en orsök hennar.

Eftir að hafa fundið í fimmta lið *Stefnuskrár húanista I* frá 1933 vísi að hvatningu til náttúruspjalla beinir Harari sjónum að áttunda, tólfta og þrettánda liðnum. Þar sem stefnuskráin mælir fyrir „fullum þroska manngerðarinnar“ (áttundi liður), hefur það „markmið að efla sköpunargáfu mannsins“ (tölfti liður) og hvetur öll félög og stofnanir til að vinna að „eflingu mannlífsins“ (þrettánda liður), sér Harari [2018: 39] í þessum meginreglum fræ „glæpa nasismans og kommúnismans“.

Með röð retórískra spurninga gefur Harari til kynna að þessi markmið *Stefnuskrár húanista I* opni leið til að réttlæta síðari ódæði alræðisstjórna. Harari [2018: 39] spyr: Ef við gætum „skapað kynstofn æðri manna með æðri manngerð“, væri hann þá ekki verðmætari og ættum við ekki að leitast við að skapa hann? Og ef „við gætum beitt vísindalegri aðferð til að efla sköpunargáfu ofurmenna“, myndi það þá ekki réttlæta að skaða venjulegt fólk með minni sköpunargáfu? Að lokum bætir hann við: „Ef til vill ætti tilgangur og stefna húanismans að vera að bæta ekki aðeins mannlífið heldur mannkynið sjálft.“ „Og myndi slíkt verkefni ekki réttlæta að hunsa þarfir og tilfinningar venjulegs fólks og annarra dýra?“

Harari viðurkennir að höfundar þessarar fyrstu stefnuskrár húanista hafi „ekki séð fyrir“ misgjörðir Hitlers og Stalíns sem spruttu af markmiðinu um að „fullkomna manneskjur og mannlegt samfélag með vísindalegum aðferðum“. Að mati Hararis [2018: 39] má þó engu að síður kenna höfundunum um, vegna þess að það sé „hættulega auðvelt“ að fara frá meginreglum stefnuskrárinnar yfir í að vilja „stjórna umhverfinu og móta það til að fullnægja mannlegum þörfum“ og fullkomna mannkynið. Þegar kemur að ódæðum Hitlers og Stalíns er þessi ásökun Hararis fráleit, því óhóf og ofbeldi alræðisstjórna þeirra var þegar komið vel á veg þegar *Stefnuskrá húanista I* kom út. Ég fjalla nánar um það hér á eftir.

Fyrst skulum við spyrja hvernig beri að meta lestur Hararis á þessari fyrstu stefnuskrá. Jafnvel þótt það væri „hættulega auðvelt“ að lesa hana sem hvatningu til að „stjórna umhverfinu og móta það til að fullnægja mannlegum þörfum“, hvers vegna er það svo slæmt? Það eru ekki aðeins húanistar sem telja að bygging betra húsnæðis, barátta gegn banvænum örverum, lagning fráveitu- og vatnsveitukerfa og annað slíkt sé síðferðilega lofsverð viðleitni. Það sem Harari mótmælir er stórfelld eyðilegging verðmætra vistkerfa í því ferli. Eins og ég hef reynt að sýna hér að framan eru húanistar sammála Harari um það markmið að koma í veg fyrir slíkt. Erfitt er að sjá hvernig Harari tengir þessa „hættulega auðveldu“ niðurstöðu við „félagslegan darwinisma“ og „gúlagbúðir Stalíns“, eins og hann reynir að gera hér.

Hvað þá um aðrar „hættulega auðveldar“ niðurstöður Hararis sem hann telur að geti leitt til „alræðisverkefna“ nasismans og stalínismans? Ég sé tvær niðurstöður í því sem Harari telur sig leiða af stefnuskránni. Önnur er að „við ættum að leitast við að fullkomna manneskjur“ sem nýja tegund „ofurmenna“ [2018: 39]. Hin er að þegar þeirri fullkomnun væri náð væri réttlætanlegt að hunsa eða skaða venjulegt fólk og önnur dýr [2018: 39].

Ef við tökum fyrstu „niðurstöðu“ Hararis fyrir finn ég enga vís-bendingu í *Stefnuskrá húmanista I* um þá hugmynd að skapa „fullkomnar manneskjur“. Þessi fyrsta stefnuskrá harmar að hefðbundnum trúar-brögðum hafi ekki tekist að „leysa vanda mannlegrar tilveru á tuttugustu öld“. Áttunda grundvallarviðmiðið miðar að því að þroska og fullnýta mannlega möguleika „hér og nú“. Stefnuskráin þráir ekki einhverja útópíska hugsjón um að skapa fullkomna tegund manna í framtíðinni. Þegar einnig er horft til þess húmaníska markmiðs „að efla sköpunargáfu mannsins“, sem Harari bendir á, er erfitt að samræma þessi markmið þeirri kæfandi einsleitni sem Hitler og Stalín þröngvuðu upp á fólk. Í ellefta grundvallarviðmiðinu er jafnframt varað við hvers kyns útópíu-hyggju, þar sem höfundar stefnuskrárinnar „letja tilfinningasamar og óraunhæfar vonir og óskhyggju“.

Í síðasta andsvari sínu við Harari leggur Norman [2018: 39] til að „við ættum að leitast við að bæta bæði aðstæður okkar og okkur sjálf“. Hann spyr Harari: „Ef inngrip í erfðamengið gæti með öruggum og sársauka-lausum hætti forðað ófæddum börnum frá alvarlegri fötlun, myndirðu þá fordæma það sem mannkynbætur sem hefðu farið úr böndunum? Vissulega ekki.“ Slíkt lofsvert inngrip í þágu annarra hefur auðvitað ekkert að gera með þau „verkefni nasista og kommúnista til að skapa fullkomna menn og fullkomin samfélög“ sem Harari gerir ráð fyrir. Fyrir því eru tvær ástæður. Þjóðernissósíalistar stefndu í raun ekki að því að skapa fullkominn kynstofn „ofurmenna“ í framtíðinni. Þeir ætluðu sér þess í stað að varðveita þá fullkomnun sem þeir töldu aríska kynstofninn þegar búa yfir (sjá 2. kafla hér að framan). Í öðru lagi gerði Stalín gys að hugmyndinni um erfðafræðilega arfgengi. Bæði Hitler og Stalín hefðu litið á erfðaskimun, hefði hún verið tiltæk á þeirra tíma, sem gervívís-indalega aðferð sem kæmi að engu gagni við að skapa hin fullkomnu samfélög þeirra.

Hvað þá um aðra „niðurstöðu“ Hararis, um að gera lítið úr gildi tiltekins hóps manna? Opnar *Stefnuskrá húmanista I* leið fyrir „kynstofn æðri manna með æðri manngerð“ til að „réttlæta að hunsa þarfir og tilfinningar venjulegs fólks og annarra dýra“, eða jafnvel „réttlæta að skaða venjulegt fólk með minni sköpunargáfu“ [2018: 39]? Sá sem les stefnuskrána í heild áttar sig á því að höfundar hennar voru ótvírætt andvígir hvers kyns slíkri siðferðilegri stigskiptingu manna.

Í inngangi að fimmtán grundvallarviðmiðum stefnuskrárinnar var viðurkenndur „dýpri skilningur mannkynsins á bræðralagi“. Harari nam staðar við þrettánda grundvallarviðmiðið. Í því næsta var stefnt að „frjálsu samfélagi sem nær til allra, þar sem fólk vinnur saman af fúsum

vilja og skynsemi að sameiginlegum hag“. Síðasta grundvallarviðmiðið miðaði að því að „skapa skilyrði fyrir fullnægjandi lífi allra, ekki aðeins hinna fáu“. Hvað varðar réttlætingu á því að hunsa þarfir annarra dýra má rekja umhyggju húmanista fyrir öllum skyni gæddum lífverum aftur til upplýsingarinnar (sjá kafla 6.1 hér að framan og Allan [2025b]).

Hvernig litu höfundar annarrar stefnuskrárinnar, sem skrifuðu fjórum áratugum síðar, á þau grundvallarviðmið sem sett voru fram í þeirri fyrstu? Töldu höfundar *Stefnuskrár húmanista II* [American Humanist Association 1973] að hún gæti heimilað kynstofni ofurmenna að hunsa þarfir venjulegs fólks eða skaða það [2018: 39]? Þessi önnur stefnuskra er jafn skýr um þá afstöðu sína að umhyggja nái til allra. Í innganginum byrja höfundarnir á að segja að „lokamarkmiðið ætti að vera að þroskamöguleikar hvers einstaklings fái að njóta sín til fulls – ekki aðeins hinna fáu útvöldu, heldur alls mannkyns“. Þessi andstaða við elítuhyggju er útfærð nánar í grundvallarviðmiðunum.

Tíunda grundvallarviðmiðið hvetur til þess að efnahagskerfi séu metin eftir því hversu vel „þau auka efnahagslega velferð allra einstaklinga og hópa, draga úr fátækt og erfiðleikum, auka samanlagða lífsánægju manna og bæta lífsgæði“. Í ellefta grundvallarviðmiðinu hafna höfundarnir mismunun á grundvelli eiginleika sem fólk hefur ekki valið sér og segjast „láta sig varða velferð aldraðra, veikburða og þeirra sem standa höllum fæti, sem og hinna útskúfuðu – fólks með þroskahömlun, yfirgefningu barna eða barna sem hafa sætt ofbeldi, fatlaðs fólks, fanga og fólks með fíkn – allra sem samfélagið vanrækir eða hunsar“. Fimmtánda grundvallarviðmiðið hvetur eindregið til þess að „dregið verði úr gríðarlegu misvægi í auði, tekjum og hagvexti á heimsvísu“. Líkt og í fyrstu stefnuskránni eru grundvallarviðmið *Stefnuskrár húmanista II* algerlega andstæð þeirri sérstöðuhyggju og þeim forréttindum sem Harari varar við.

**Albert Ellis: A signatory to
Humanist Manifesto II**

Án höfundarréttar, úr Wikimedia
Commons

Hugleiðum um stund þá tímaröð sem Harari gerir ráð fyrir þegar hann lýsir hugsanlegum áhrifum útgáfu *Stefnuskrár húmanista I* á „alræðisverkefni . . . til að fullkomna manneskjur og mannlegt samfélag með vísindalegum aðferðum“. Harari tekur ótvírætt fram að þessar „vísindalegu aðferðir“ nái til verkefna Stalíns og Hitlers þegar hann bætir við: „Ef þú trúir til dæmis á „vísindi“ félagslegs darwinisma eða „vísindi“ kommúnismans gætu niðurstöðurnar orðið fremur ljótar“ [2018: 39].

Vandinn fyrir Harari er að *Stefnuskrá húmanista I* frá 1933 var skrifuð allt of seint til að bolsévíkar eða nasistar gætu nýtt sér að „misskilja og afbaka kjarnahugsjónir húmanismans“ til að ná eigin djöfullegu útópísku markmiðum. Löngu fyrir 1933 var grimmileg kúgun orðin ríkjandi starfsháttur í Sovétríkjunum. Lenín hafði hrundið af stað hinum morðvænlega rauða ógnartíma meira en áratug áður. Hinar alræmdu grimmilegu aðgerðir Stalíns gegn kulökkum hófust árið 1929.

Á sama hátt var alræði þegar í uppgangi í Þýskalandi. Strax árið 1920 krafðist stefnuskrá þjóðernissósíalista pólitísku einræðis, þvingaðrar nýlenduvæðingar og sviptingar ríkisborgararéttar allra gyðinga. Hitler hafði lokið við *Mein Kampf* tæpum áratug áður en *Stefnuskrá húmanista I* kom út og hafði verið skipaður kanslari Þýskalands þremur mánuðum fyrir útgáfu hennar. Auk þess höfðu „trúarflokkarnir“ tveir, „þróunar-húmanismi“ og „sósíalískur húmanismi“, samkvæmt Harari þegar klofnað frá „frjálslyndum húmanisma“ löngu áður en stefnuskráin frá 1933 kom fyrir almenningsjónir. Ljóst er að bolsévíkar og nasistar biðu ekki eftir þeim meginreglum sem birtust í *Stefnuskrá húmanista I* og þurftu ekki á þeim að halda til að réttlæta alræðisverkefni sín. Það kemur því ekki á óvart að enginn þeirra 33 sem undirrituðu skjalið hafi verið stuðningsmaður nasista eða stalínista.

Ef það var í raun jafn „hættulega auðvelt“ fyrir *Stefnuskrá húmanista I* að veita „alræðisverkefnum um fullkomnun mannsins“ réttlætingu og Harari segir, er óskiljanlegt hvers vegna engir húmanistar, þá eða síðar, sóttu í skjalið til stuðnings harðstjórn. Þeir gerðu það auðvitað ekki vegna þess að þær „hættulega auðveldu“ niðurstöður sem Harari vann úr skjalinu spretta af hans eigin þröngsýna lestri og vanþekkingu á þeim hvötum sem lágu að baki tilurð þess. Hefði Harari haldið áfram að lesa síðari stefnuskrár húmanista og önnur lykilskjöl þeirra hefði sú frjálslynda hugsun og fjölhyggja sem lá að baki fyrstu stefnuskránni komið enn skýrar í ljós.

Ég hef þegar vísað til *Stefnuskrár húmanista II* [American Humanist Association 1973], sem kom út um fjörutíu árum eftir þá fyrstu og nær jafn löngu fyrir *Sapiens* eftir Harari. Við lestur þessarar endurskoðuðu

stefnuskrár vekur athygli hversu eindreginn boðskapur hennar gegn alræði er og hversu einlæglega sammannlegur siðferðisandi hennar er. Formálinn hefst á þeirri alvöruþrungnu ábendingu að „nasisminn hafi sýnt hversu djúpt mannkynið geti sokkið í grimmd“ og að „alræðisstjórnir hafi bælt niður mannréttindi án þess að binda enda á fátækt“. Þar eru „afmennskandi stofnanir og kúgun alræðisstjórna“ taldar meðal þess sem ógnar framtíð okkar.

Mörg af sautján grundvallarviðmiðum stefnuskrárinnar fjalla um áhyggjuefni Hararis. Hvað alræði varðar varar annað grundvallarviðmiðið við þeim „gerðum pólitískra kenninga . . . sem endurspegla verstu einkenni rétttrúnaðar og forræðishyggju, einkum þegar þær fórna einstaklingum á altari útópískra fyrirheita“. Sjöunda grundvallarviðmiðið mælir fyrir „viðtækum borgaralegum réttindum til frelsis í öllum samfélögum“ og mótmælir sérstaklega „vaxandi skerðingu friðhelgi einkalífsins, með hvaða hætti sem er, bæði í alræðis- og lýðræðissamfélögum“. Áttunda grundvallarviðmiðið mælir fyrir „þátttökulýðræði“ þar sem ákvarðanataka er dreifð. Það níunda mælir fyrir „aðskilnaði hugmyndafræði og ríkis“ og gegn því að ríkið sé notað „sem tæki áróðurs eða kúgunar, einkum gegn andófsfólki“. Í ellefta grundvallarviðmiðinu „harma“ höfundarnir „fjandskap á grundvelli kynþáttar, trúar, þjóðernis eða stéttar“ og bæta við: „Við höfnum aðgreiningu sem yfir undir firringu og stillir fólki og hópum upp hverjum gegn öðrum.“ Tólfta grundvallarviðmiðið felur í sér afdráttarlausa höfnun á þjóðernishyggju nasista: „Við hörmum skiptingu mannkynsins á þjóðernishyggjulegum forsendum.“ Næsta grundvallarviðmið hafnar útpenslustefnu nasista og stalinista: „Þetta heimssamfélag verður að hafna því að beita ofbeldi og valdi til að leysa alþjóðlegar deilur.“ Þessi endurskoðun byggir á *Stefnuskrá húmanista I* og veitir enn ríkari hvatningu til algerrar höfnunar á alræðisverkefnum Stalíns og Hitlers.

Harari hefði einnig getað kynnt sér nýjustu stefnuskrána. *Stefnuskrá húmanista III* kom út tæpum tveimur áratugum áður en *Sapiens* eftir Harari var gefin út. Líkt og fyrri stefnuskráin, sem var andvíg „kreddubundnum trúarjátningum“, hafnaði þessi endurskoðun fullvissu útópískra kreddumanna og lýsti því yfir að gildi og hugsjónir „geti breyst eftir því sem þekking okkar og skilningur eykst“ [American Humanist Association 2003].

Alræðisverkefnum sem hunsa þarfir tiltekins hóps fólks eða valda honum skaða er alfarið hafnað. Þriðja grundvallarviðmiðið staðhæfir að „hver manneskja hafi meðfætt gildi og reisu“. Fimmta grundvallarviðmiðið hvetur húmanista til að „vinna að heimi gagnkvæmrar umhyggju

og tillitssemi, lausum við grimmd og afleiðingar hennar, þar sem ágreiningur er leystur í samvinnu án þess að grípa til ofbeldis“. Síðasta grundvallarviðmiðið biður okkur að „þróa heimssamfélag“ þar sem „sem flestir geti notið góðs lífs“. Það endar á einkennandi áherslu á fjölhyggju og samkennd: „Húmanistar láta sig velferð allra varða, eru staðráðnir í að standa vörð um fjölbreytni og bera virðingu fyrir þeim sem hafa ólíkar en þó mannúðlegar skoðanir“ og „vinna að því að tryggja öllum jafna hlutdeild í mannréttindum og borgaralegum réttindum til frelsis í opnu, veraldlegu samfélagi“, þar sem allir geti „tekið þátt í lýðræðisferlinu“. Í síðasta andsvari sínu við Harari bendir Norman [Harari og Norman 2018: 40] réttilega á að húmanískir „umbótasinnar hafi stöðugt lagt áherslu á að *allar* manneskjur skipti máli“.

Hinar ógnvænlegu viðvaranir Hararis um að hugmyndirnar í *Stefnuskrá húmanista I* „gætu leitt“ til gasklefa Hitlers og gúlagbúða Stalíns – „alræðisverkefna um fullkomnun mannsins“ – rättust ekki á þeim sjötíu árum sem húmanistar sömdu stefnuskrár. Það sem átti að vera „hættulega auðvelt“ fyrir harðstjóra að afbaka í grimmilegum tilgangi reyndist ekki vera það. Ástæðan er sú að Harari tók út úr fyrstu stefnuskránni þau atriði sem hann taldi styðja frásögn sína en hunsaði afgang skjalsins og þær stefnuskrár sem á eftir komu.

8.8 Annað svar – Aðrar yfirlýsingar

**Paul Kurtz: Meginhöfundur
A Secular Humanist Declaration**
RobertoTenore, CC BY-SA 3.0,
úr Wikimedia Commons

Sá sammannlegi siðferðisandi og sú andstaða við alræði sem birtist í þremur bandarísku stefnuskrám húmanista endurtaka sig í öllum lykilskjöllum húmanista síðustu hundrað ára. Council for Democratic and Secular Humanism [1980] gaf út *Yfirlýsingu veraldlegs húmanisma* á síðari hluta kalda stríðsins. Í innganginum skrifa höfundarnir að þeir séu „staðráðnir í að standa vörð um lýðræði“ og „andvígir hvers kyns trú og skoðunum sem leita yfirnáttúrulegrar réttlætningar fyrir gildum sínum eða mæla fyrir einræðisstjórn“. Þeir benda sérstaklega á „hreyfingar sem líkjust trúarbrögðum, svo sem fasisma og kommúnisma“, sem séu „ábyrgar fyrir

miklu af þeirri ógn og ofbeldi sem ríkir í heiminum í dag“. Gegen forræðishyggju segir í skjalinu: „Sértrúarhugmyndastefnur eru orðnar að nýrri guðfræði sem notar stjórnmalaflokka og ríkisstjórnir til að kæfa andóf.“ Sérstaklega er bent á „kommúnistaríki“ sem „þröngva hugmyndafræðilegum kenningum upp á samfélagið án þess að umbera tjáningu andófs eða skoðana sem ganga gegn rétttrúnaðinum“. Höfundarnir taka skýrt fram að til séu „margar gerðir alræðis í nútímaheiminum – veraldlegar og óveraldlegar – sem við erum allar eindregið andvíg“.

Hugmynd Hararis um að húmanistar haldi opnum þeim möguleika að tækni framfarir geti réttlætt að einn hópur hunsí eða skaði annan endurspeglast ekki hér. Höfundarnir lýsa afdráttarlaust yfir „virðingu fyrir réttindum minnihlutahópa“. Eftir að hafa tekið fram að þeir „séu meðvitaðir um og andvígir misbeitingu tækni“ leggja þeir áherslu á að markmið húmanismans „sé að þroska sjálfráða og ábyrga einstaklinga sem eru færir um að taka eigin ákvarðanir í lífinu“. Þessa vörn fyrir sammannlegri siðfræði og gagnrýni á alræðishugmyndastefnur undirrituðu 58 framámenn í átta löndum.

Á alþjóðavettvangi kveður við sama afdráttarlausu tón í *Brusseyfirlýsingu* Humanists International [2007]. Yfirlýsingin markaði fimmtíu ára

afmæli undirritunar Rómarsáttmálans, sem talinn er mikilvægt skref í átt að síðari stofnun Evrópusambandsins. Hún er víðtækt ákall um að efla samfélag sem byggist á frelsi, sanngirni og samkennd og felur í sér höfnun á „alræðisverkefnum um fullkomnun mannsins“.

Höfundarnir segja að þeir hafi „sótt innblástur í þrautir sögunnar og sameiginlega staðfestu okkar í því að Evrópubúar skuli aldrei aftur þjást undir harðstjórn“. Þeir skrifa að mörg gilda þeirra hafi „þróast í aldarlangri baráttu gegn einræðisstjórnnum og þeim sem reyndu að þröngva vilja sínum upp á aðra, oft með valdi“. Mikilvægast sé að þau „byggist á skilningi á sameiginlegri mennsku okkar, mannréttindum einstaklinga, gagnkvæmu umburðarlyndi og samkomulagi um að grípa hvorki til hótana né ofbeldis og reyna ekki að þröngva eigin lífsskoðun upp á aðra“. „Lýðræði er ósamrýmanlegt einræði,“ leggja höfundarnir áherslu á. Það útiloki nasisma, stalinisma og allar aðrar einræðis- og kúgunarstjórnir.

Yfirlýsingin er jafn afdráttarlaus um að ekki megi fótum troða hagsmunum tiltekinna hópa og gera þá undirgefna hæfari hópi. Mannréttindi, segir þar, „eru einstaklingsréttindi og eiga við um einstaklinginn fremur en hópinn“. „Enginn hópur í samfélaginu, hvort sem hann byggist á kynþætti, trú eða menningu, hefur rétt til að ganga gegn einstaklingsréttindum meðlima sinna.“ Lýðræði „þarf“ auk þess „stjórnskipulega varnagla sem vernda réttindi minnihlutahópa og einstaklinga“ og verður að „ tryggja öllum aðgang að mat, öruggu drykkjarvatni, húsaskjóli, menntun og heilbrigðisþjónustu“. Yfirlýsingin hvetur til þess að við öll „berum ábyrgð á að verja og annast hina veiku, þá sem standa höllum fæti og fatlað fólk, óháð menningu þess eða uppruna“.

Þessi lykilrit húanismans sem ég rek hér voru öll aðgengileg Harari þegar hann aflaði heimilda fyrir bókum sínum tveimur. Á alþjóðavettvangi hefur Humanists International, líkt og höfundar bandarísku stefnuskráa húanista, gefið út tvær frekari útgáfur af yfirlýstum „grundvallaratriðum húanískrar lífsskoðunar“ frá árinu 1952. Öll þrjú skjölin hafa sömu hugsjónir um frelsi samfara samkennd.

Fyrsta yfirlýsing Humanists International [1952], *Amsterdamyfirlýsingin frá 1952*, varð til á fyrsta heimsþingi húanista, um sjö árum eftir lok síðari heimsstyrjaldar. Gegn trúarbrögðum sem byggjast á opinberun og „alræðiskerfum“ býður yfirlýsingin húanisma sem „þriðju leið út úr núverandi kreppu siðmenningarinnar“. Fyrsta grundvallarviðmiðið lýsir húanisma sem „lýðræðislegum“. Annað grundvallarviðmiðið varar við því að tækninni sé beitt án viðeigandi takmarka: „Vísindin veita aðferðirnar, en vísindin sjálf setja ekki markmiðin.“ Þriðja grundvallar-

viðmiðið hafnar afdráttarlaust því sem Harari nefnir „alræðisverkefni um fullkomnun mannsins“:

Við þá viðleitni að nýta vísindalega þekkingu í flóknu samfélagi er hættu á að frelsi einstaklingsins stafi ógn af sjálfu hinu ópersónulega gangverki sem skapað hefur verið til að bjarga því. Siðrænn húmanismi hafnar því alræðistilraunum til að fullkomna þetta gangverk í því skyni að ná tafarlausum ávinningi á kostnað mannlegra gilda.

World Humanist Congress 2011
HeywoodFloyd, CC BY-SA 3.0,
úr Wikimedia Commons

Fjórða grundvallarviðmiðið er skýrt viðbragð gegn miðstýrðu efnahagskerfi stalinismans og ver „persónulegt frelsi“ gegn því að því sé „fórnað fyrir bætt efnisleg lífs-skilyrði“.

Ef við tökum undir efasemdir Hararis og teljum að þessi orð hafi ekki verið nægilega skýr og að það sé „hættulega auðvelt“ að renna frá þessum háleitu hugsjónum niður hála braut í átt að alræði, skulum við

taka eftir því hvernig síðari útgáfur styrktu enn frekar afdráttarlausar viðvaranir fyrri yfirlýsingarinnar. Hálfri öld síðar gaf Humanists International [International Humanist and Ethical Union 2002] út *Amsterdamyfirlýsinguna frá 2002*, sem veitti enn á ný vörn gegn harðstjórn og notkun tækni til að kúga tiltekna hópa. Annað grundvallarviðmiðið lýsir því yfir að „mannleg gildi verði að setja beitingu vísinda og tækni skordur“, þar á meðal „skylda til að annast allt mannkyn, einnig komandi kynslóðir“. Í lokaorðum yfirlýsingarinnar er mælt fyrir því að beita „frjálsri þekkingarleit, mætti vísindanna og skapandi ímyndunarafli til að efla frið og í þjónustu samkenndar“. Gegn alræði „staðhæfir“ þriðja grundvallarviðmiðið „að lýðræði og mannlegur þroski séu réttindi“. Í andstöðu við elítuhyggiu segir að húmanismi „sé laus við kreddur og þröngvi engri trúarjátningu upp á fylgjendur sína“.

Núgildandi *Amsterdamyfirlýsing frá 2022* [Humanists International 2022] er ekki síður afdráttarlaus. Fyrsta grundvallarviðmiðið grundvallar siðferði á „getu lífvera til að þjást og dafna, knúið áfram af ávinningnum af því að hjálpa fremur en að skaða og gert mögulegt með skynsemi og samkennd“. Það hafnar „hvers kyns kynþáttahyggiu og fordómum og því ranglæti sem af þeim leiðir“ og metur jafnframt „samkennd mannkynsins

í allri fjölbreytni þess og sérstöðu einstaklinganna“. Þetta útilokar nasisma og stalínisma. Annað grundvallarviðmiðið hvetur til aðgátar við „beitingu vísinda og frjálsrar þekkingarleitar“ á vandamál heimsins og minnir á að „þótt vísindin veiti aðferðirnar verði mannleg gildi að ákvarða markmiðin“. Ásamt fyrsta grundvallarviðmiðinu útilokar þetta greinilega að til álita komi að skapa hóp ofurmenna til að kúga venjulegt fólk.

Þriðja grundvallarviðmið yfirlýsingarinnar metur „persónulegan þroska“ og „listræna sköpun og ímyndunaraf“. Ef mannkynið skapaði menn sem byggju yfir þessum hæfileikum í mun ríkari mæli, í samræmi við hugsunartilraun Hararis, myndu fyrsta og annað grundvallarviðmiðið saman banna þessum hópi æðri manna, á siðferðilegum forsendum, að hunsa eða skaða venjulegt fólk. Fjórdi grundvallarviðmiðið tekur afstöðu gegn „kreddubundnum trúarbrögðum, forræðissinnaðri þjóðernishyggi, sértrúarflokkun eftir hópum og eigingjarnri tómhyggi“ og útilokar þannig enn á ný hvers kyns „alræðisverkefni“.

Að lokum ber að hafa í huga að öll húmanistasamtök sem sækjast eftir aðild að Humanists International verða að samþykkja *Lágmarksyfirlýsingu IHEU um húmanisma* [Humanists International 1996]. Í fyrsta hluta hennar segir: „Húmanismi er lýðræðisleg og siðræn lífsafstaða sem staðfestir að manneskjur hafi rétt og beri ábyrgð á að gefa eigin lífi merkingu og móta það.“ Með einni setningu hafnar hún öllum hugmyndastefnum sem vilja ráða öllu og segjast vita hvað sé öllum manneskjum fyrir bestu.

Ég hef aðeins vitnað hér í stutt brot úr þessum lykilskjöllum húmanista. Lestur hvers skjals í heild gefur mun fyllri mynd af sammannlegri siðferðilegri afstöðu þeirra og eindreginni höfnun þeirra á alræði og kreddum. Erfitt er að sjá hvernig yfirlýsingar húmanista frá fyrri hluta og miðri tuttugustu öld gætu gefið tilefni til þeirra „túlkana“ sem Harari ímyndar sér að gefi „alræðisverkefnum“ undir fótinn. Á nær heilli öld urðu slíkar hugsanlegar „túlkarnir“ aldrei að veruleika í síðari yfirlýsingum húmanista. Það veldur mér vonbrigðum að Harari, menntaður sagnfræðingur, skyldi aðeins gefa sér tíma til að skoða eitt skjal, og það aðeins eftir hvatningu, og síðan rangtúlka það að auki.

Hér hef ég aðeins rétt snert á sögulegri andstöðu húmanista við forræðishyggi og kerfisbundna grimmd í nafni kreddna. Ég býð Harari og áhugasömum lesendum að kynna sér hin ýmsu tímarit sem fjölmörg landssamtök húmanista um allan heim hafa gefið út. Eins og ég vona að sé orðið ljóst er þessi andstaða við óhóflega beitingu tækni, skerðingu frelsis og grófa stofnanabundna grimmd ekki einhver valfrjáls viðbót

sem sumir húanistar aðhyllast eftir því hvaða „túlkun“ þeir velja. Hún er samofin anda húanismans og sprettur af áherslum endurreisnarinnar og upplýsingarinnar á beitingu skynseminnar, höfnun forræðissinnaðrar kreddufestu og eflingu einingar mannkynsins.

Auk þessara yfirlýsinga hafa fjölmargir einstakir húanískir heimspækingar, stjórnmálamenn og baráttufólk unnið gegn hvers kyns alræði og tilraunum til að svipta menn sjálfæði og reisn á áratugunum síðan. Þeir eru of margir til að nefna hér. Meðal þeirra sem vert er að nefna frá tímabilinu eftir bolsévíkabyltinguna árið 1917 eru heimspekingarnir Bertrand Russell og Karl Popper, skáldsagnahöfundarnir George Orwell og Victor Serge og tilvistarhúanistarnir Jean-Paul Sartre og Albert Camus.

Í lok þessa undirkafla um „sögulega“ vandann sem Harari telur sig sjá hjá Norman minni ég lesendur á hvernig Harari misnotaði hugtakið sem Julian Huxley bjó til, í því skyni að halda því fram að Hitler og nasistar væru „þróunarhúanistar“. Í raun var hið *gagnstæða* uppi á teningnum. „Þróunarhúanismi“ Huxleys var viðbragð *gegn* fasisma nasista og stríðinu (sjá 2. kafla hér að framan). Á sama hátt misnotaði Harari heitið „sósíalískur húanismi“ og lét það merkja hið gagnstæða við það sem því var ætlað. Þegar það var tekið upp um miðja síðustu öld táknaði það eindregna *höfnun* á harðstjórnarlegri miðstýringu og kúgun stalinísmans (sjá 3. kafla hér að framan). Í ljósi rangrar beitingar heita, misskilnings á hugsuðum endurreisnarinnar og upplýsingarinnar og þess að lykilskjöl húanista eru hunsuð liggur „sögulegi“ vandinn hjá Harari, ekki Norman.

Að vekja athygli á ranglýsingu Hararis er ekki aðeins fræðileg æfing í að leiðrétta hugtak sem háskólafræðimenn nota. Eins og Norman bendir á í síðasta andsvari sínu við Harari hafa mistök Hararis mun víðtækari afleiðingar. Norman [Harari og Norman 2018: 40] varar réttilega við:

Lýsingar þínar á húanisma sem sjálfri frumorsök nasismans, stalinísmans og eyðileggingar umhverfisins eru einnig afar hættulegar. Þær gætu auðveldlega hrætt fáfrótt trúfólk svo að það geri húanista að blórabögglum. Í ljósi þess hversu margir húanistar starfa á háskólastigi gæti þetta aukið ákafa andúðar á menntun og fræðilegri hugsun.

Ásökun Normans [2018: 42] gegn Harari er alvarleg: „En eiga nasismi, stalinismi og eyðilegging umhverfisins öll *rætur* í húanisma? Jafnvel samkvæmt þinni skilgreiningu er þetta of mikil einföldun. Og miðað við ríkjandi notkun hugtaksins er þetta rógur.“

Enn einu sinni endurtekur Norman beiðnina sem hann setti fram í fyrsta erindi sínu. Hann tekur fúslega undir með Harari að fordæma „tilbeiðslu á *sapiens*“ en biður hann að „eftirláta þeim sem skilgreina sig sem húanista hugtakið *húmanismi* og nota í þínum tilgangi heiti á borð við „lífsskoðanir sem helga mannkynið““. Norman [2018: 42] biður innilega: „Ég bið þig að gera þessa litlu breytingu á hugtakanotkun þinni og vinna þannig með okkur – eðlilegum bandamönnum þínum – að því sem er öllum til góðs.“ Ekkert svar hefur borist frá Harari við þessari beiðni.

8.9 Annað svar – Ofurmenni

Víkjum nú að öðrum vanda – „efnislega vandanum“ – sem Harari vakti máls á í tengslum við annað andsvar Normans. Harari [Harari og Norman 2018: 39] setur þennan „vanda“ fram við Norman með eftirfarandi hætti:

Út frá þrengri skilgreiningu þinni á húmanisma og *Stefnuskrá humanista* sjálfri er meginspurningin sem ég vil varpa fram þessi: Hvernig tengist húmanisminn pósthúmanisma? Í ljósi áherslunnar á vísindi, skynsemi og eflingu mannsins, hvað finnst húmanismanum um þann möguleika að nota líftækni til að skapa ofurmenni eða tölvunarfræði til að skapa ofurgreinda gervigreind? Hvaða mótbárur gæti húmanisminn hugsanlega haft gegn sköpun ofurmenna og gervigreindar og því að færa slíkum verum kennivaldið?

Harari virðist gera ráð fyrir að húmanistar sem meta „vísindi, skynsemi og eflingu mannsins“ hafi enga réttmæta ástæðu til að takmarka beitingu tækni. Á sama hátt gerði hann ráð fyrir því, án þess að kanna málið, að stuðningur humanista við nýtingu náttúruauðlinda til að

Future gazing: humanoid robots
Midjourney AI, CC0, úr Wikimedia Commons

fullnægja mannlegum þörfum fæli í sér að þeir vildu „eyðileggingu umhverfisins“ [2018: 39]. Ef þú telur, líkt og Harari, að heimspeki húmanismans sé ekki flóknari en barnaleg lotning fyrir skynseminni og siðfræði sem rúmist í hippaslagorðinu „ef það lætur þér líða vel – gerðu það“, þá telurðu auðvitað að húmanisminn hafi ekkert

efnislegt fram að færa um þær siðferðilegu og tæknilegu áskoranir sem blasa við okkur. Í *Sapiens* bendir Harari [2015: 20. kafli] á að „helstu hindranirnar [í vegi fyrir sköpun ofurmenna] séu siðferðilegar og pólitískar mótbárur sem hafi hægt á rannsóknum á mönnum“. Það sem Harari hefur ekki tekið eftir er að húmanistar leggja sitt af mörkum til þessa gagnrýna mats á lífverkfræði.

Eins og ég hef reynt að sýna í fyrri undirkafla (8.7) leiðir lestur *Stefnuskrár húanista I* í heild í ljós að höfundarnir mæla fyrir því að setja siðferðilega varnagla á framtíðartækniþróun. Stefnuskrárnar tvær sem fylgdu á eftir styrktu enn frekar andstöðuna við að skapa undirstéttir sem auðvelt væri að arðræna. Til dæmis kveður við varnaðarorð í sextánda grundvallarviðmiði *Stefnuskrár húanista II*:

Tækni verður þó að meta vandlega út frá afleiðingum beitingar hennar; forðast ber skaðlegar og eyðileggjandi breytingar. Það veldur okkur sérstökum áhyggjum þegar tækni og skrifræði stjórna mönnum, stýra þeim eða breyta þeim án samþykkis þeirra. Þótt eitthvað sé tæknilega mögulegt þýðir það ekki að það sé æskilegt í félagslegu eða menningarlegu tilliti.

Hinar lykilyfirlýsingar húanista sem ég benti á, en Harari hunsaði, tóku einnig undir nauðsyn þess að setja beitingu tækni húanísk mörk svo að hún væri ekki notuð til að mismuna tilteknum hópum.

Harari [2018: 39] lýkur öðru svari sínu við Norman með því að benda á að á þessari öld þurfi húanisminn „enn að heyja gömlu baráttuna gegn fordómum og ranghugmyndum hefðbundinna trúarbragða á borð við kristni“. „En,“ segir hann, „hann stendur einnig frammi fyrir nýrri baráttu gegn hættulegum möguleikum nýrrar tækni á borð við lífverfræði og gervigreind.“ Með því að „vanrækja nýju baráttumálin ... er húanisminn afar berskjaldaður fyrir freistingum tæknilegra útópía“, varar Harari við.

**Isaac Asimov: President
American Humanist
Association 1985-92**

Phillip Leonian [1] from New York
World-Telegram & Sun.[2], Án
höfundarréttar, úr Wikimedia
Commons

Þvert á fullyrðingar Hararis lauk baráttunni fyrir ábyrgri tækniþróun ekki með stefnuskrám og yfirlýsingum húanista. Strax árið 1942 kynnti Isaac Asimov hin afar áhrifamiklu þrjú lögmál vélmennanna og lagði þannig grunn að því að setja gervigreind siðferðileg mörk. Asimov var meðal undirritenda *Stefnuskrár húanista II* og gegndi embætti forseta American Humanist Association. Meðal nýlegri umræðna innan samtakanna má nefna American Humanist Association [2024], Robertson [2025], Romanska [2025] og Royan [2025]. Humanists UK vinnur einnig að þessum málum (sjá til dæmis Whitton [2022]). Til hliðar við þessa

umfjöllun vil ég nefna að gagnrýni húmanista á afmennskandi beitingu tækni nær aftur til Rousseaus og Humboldts, tveggja húmanista sem Harari flokkar kaldhæðnislega sem talsmenn siðfræði sem boðar „ef það lætur þér líða vel – gerðu það“.

Húmanistar fyrr og nú taka undir með Harari þegar þeir vekja athygli á þeirri miklu siðferðilegu áhættu sem fylgir líftækni. Hinn þekkti húmanisti, prófessor Peter Singer, stofnaði árið 1980 Monash Bioethics Centre, fyrstu rannsóknarmiðstöð Ástralíu sem var sérstaklega helguð lífsiðfræði og eina af þeim fyrstu í heiminum. (Singer hlaut heiðursnafnbótina Humanist Laureate frá International Academy of Humanism árið 2004, sama ár og hann var útnefndur húmanisti ársins í Ástralíu.)

Árið 2021 veitti Humanists International félagi veraldlegra húmanista í Perú styrk til að gefa út tímarit helgað framtíðarfræðum, fjórðu iðnbyltingunni og transhúmanisma. Árgangurinn 2022 var helgaður siðfræði, gervigreind og reikniritum. Árið 2023 beindi tímaritið sjónum að „gervigreind og skapandi gervigreind“ og lagði áherslu á „mikilvægi þess að hugsa um húmanisma og nýja tækni“ [Gayozzo 2023]. Sama ár voru pallborðsumræður um gervigreind á heimsþingi húmanista, þar sem spurt var: „Hvernig getum við tryggt að menn ráði yfir tækninni?“ Í júlí 2025 samþykkti Humanists International [2025] *Lúxemborgaryfirlýsinguna um gervigreind og mannleg gildi*. Þar eru sett fram tíu grundvallarviðmið til að takast á við „nýjar áskoranir gagnvart borgaralegum réttindum til frelsis, lýðræðisríkjum og sýn okkar á réttlátari heim þar sem meiri jöfnuður ríkir“.

Það sem nefnt er „stafrænn húmanismi“ hefur orðið áberandi í baráttu húmanista á sviði gervigreindar. Digital Humanism Initiative er til dæmis „alþjóðlegt samstarf sem leitast við að byggja upp samfélag fræðimanna, stefnumótenda og aðila úr atvinnulífinu sem leggja áherslu á að tryggja að tækniþróun taki áfram mið af mannlegum hagsmunum“ [CAIML 2025]. Eins og Coeckelbergh [2024] orðaði það rýna stafrænir húmanistar gagnrýnið í „tækni og tæknilega starfshætti sem eiga á hættu að fórna mönnum, mannlegri skynsemi, færni og sköpunargáfu“. *Vínarstefnuskráin um stafrænan húmanisma* frá 2019 er eitt slíkt opinbert ákall sem lýsir þeim áhyggjum sem Harari vekur af því hvernig „flóð gagna, reiknirita og reikniafls raskar sjálfum undirstöðum samfélagsins með því að breyta mannlegum samskiptum, samfélagsstofnunum, hagkerfum og stjórnámálaskipan“ [CAIML 2019].

Þessar fjölmörgu og dreifðu yfirlýsingar og aðgerðir sýna að viðbrögð húmanista við afturför og afmennskun af völdum lífverkfærni og gervigreindar eru ekki einhverjar valfrjálsar viðbætur við húmaníska lífs-

skoðun. Barátta húmanista gegn kúgandi beitingu tækni sækir í þær vitsmunalegu og siðferðilegu auðlindir sem felast í sjálfri hugmyndinni um húmanisma og má rekja aftur til áherslu endurreisnarinnar og upplýsingarinnar á almenna umhyggju fyrir velferð allra lífvera. Aðeins með því að hunsa raunverulegar yfirlýsingar húmanista og sögu baráttu þeirra á þessu sviði getur Harari sakað þá af slíkri vissu um að sofa á verðinum og eiga á hættu að vera gerðir að verkfærum tómhyggjufullra tæknikrata.

Þegar ég tek saman skoðanaskipti Hararis og Normans í heild finnst mér þau upplýsandi vegna þess sem þau leiða í ljós um aðferð Hararis. Þegar hann stendur frammi fyrir mótbárum Normans víkkar hann ýmist skilgreiningu sína á húmanisma, beinir athyglinni að sögulegum persónum sem eiga illa við þær fullyrðingar sem hann eignar þeim þegar raunveruleg skrif þeirra eru skoðuð eða finnur í fyrstu stefnuskrá húmanista fræ hugmynda sem sanngjarn lestur skjalsins styður ekki. Síðasta ákall Normans – þolinmótt, velviljað og skýrt – felur aðeins í sér þá beiðni að Harari eftirláti orðið „húmanismi“ þeim sem hafa byggt líf sitt og samtök í kringum það og taki upp nákvæmara heiti yfir þá lífs-skoðun sem hann gagnrýnir. Þeirri beiðni hefur ekki verið svarað, fremur en þeim fyrri. Það sem skoðanaskiptin varpa að lokum ljósi á er togstreita í kjarna verkefnis Hararis: milli krafna grípandi frásagnar fyrir almenning og þeirrar vandvirkni sem þarf til að fjalla af kostgæfni um hefðina sem er til skoðunar. Að þeirri togstreitu og víðtækari afleiðingum hennar sný ég mér í lokakaflanum.

KAFLI 9

9. Lokaorð

Líkt og margir lesendur Hararis heillaðist ég af hraðanum og metnaðinum í ferðalagi hans um sögu mannkynsins. Harari skrifar á grípandi og lifandi hátt sem ber frásagnarhæfileikum hans fagurt vitni. Ég hrósa honum fyrir að hvetja hinn fjölmenna lesendahóp sinn til að hugsa djúpt um framtíð mannkynsins og þær erfiðu siðferðilegu spurningar sem sífellt hraðari tækniþróun vekur.

Það er vegna gríðarlegra vinsælda hans og víðtækra áhrifa sem ég skrifaði þessa bók. Vegna þess hve víða orð hans ná magnast skaðinn af ranglýsingum hans á húmanisma – bæði á hans eigin orðsþori sem sagnfræðings sem vinnur af alvöru og á orðsþori húmanista fyrr og nú sem hann rægir. Ég vona að þessi bók bæti að einhverju leyti úr þessari vanrækslu og nýtist fræðimönnum og fulltrúum húmanista þegar þeir svara fullyrðingum af því tagi sem Harari setur fram.

Frásögn Hararis er án efa grípandi. Hún hefst á tilkomu þriggja keppinauta, „trúarflokka“ húmanismans, á nútímanum. Hann segir síðan frá hugmyndafræðilegu stríði milli „frjálslyndra“, „sósíalískra“ og „þróunarhúmanista“ sem náði hámarki í mestu hörmungum tuttugustu aldar. Þetta er stórfengleg frásögn sem ber lesandann frá upplýsingunni til gasklefa Auschwitz og áfram til Gúlageyjaklasans, allt í þjónustu við eina stórbrotna heildarkenningu um nútímasöguna.

Vandinn, eins og ég hef reynt að sýna í þessari bók, er að frásögnin er að mestu leyti uppspuni og villurnar eru hvorki smávægilegar né auðleiðréttanlegar með litlum lagfæringum á frásögninni. Kenning Hararis byggist á kerfisbundinni rangri flokkun þeirra einstaklinga og hreyfinga sem hann lýsir. Hann hefur í raun reist dómkirkju á sandi. Ég tek nú stuttlega saman þá þræði röksemdafærslunnar sem hafa verið þróaðir í köflunum hér að framan.

Fyrsta meginvilla Hararis, sem fjallað var um í 2. kafla, er samsömun hans á nasisma og „þróunarhúmanisma“. Sögulegar heimildir eru hér ótvíræðar: Hugtakið varð til eftir stríð og átti rætur í höfnun Julíans Huxley á kynþáttahyggu, þjóðernishyggu og hvers kyns alræði. Hitler og nasistar voru algerlega andvígir húmanisma, bæði í orði og anda. Þeir voru eindregnir eingyðistruármenn og vísuðu sífellt til vilja almættisins.

Þeir bönnuðu húanistasamtök, hröktu húaníska hugsuði í útlegð og ofsóttu trúleysingja og frjálsþenkjara sem óvini ríkisins. SS krafðist þess að nýliðar þess lýstu yfir trú á Guð. Þýskir hermenn báru áletrunina *Gott mit uns* (Guð er með okkur) á beltissýlgjum sínum. Fullyrðingin um að nasismi hafi verið birtingarmynd „þróunarhúanisma“ snýr sögulegum veruleika á haus.

Eins og ég sýndi einnig í 2. kafla er tilraun Hararis til að tengja Hitler og nasista við darwiníska þróunarhugsun sömuleiðis tilhæfulaus. Í beinni andstöðu við Darwin töldu nasistar að Guð hefði skapað hvern kynstofn manna sérstaklega, líkt og allar lífverutegundir. Nasistar bönnuðu bækur um darwiníska. Kynþáttahugmyndafræði þeirra var gegnsýrð af hugmyndum um guðlega forsjón, sköpunarhyggju sem gerði ráð fyrir óbreytanlegum kynstofnum og guðlegu umboði fyrir yfirburðum aría. Frásögn Hararis um leiðina frá Darwin til Hitlers – sem sköpunarsinnar og gagnrýnendur veraldlegrar hugsunar hafa í hávegum – stenst ekki nánari skoðun.

Önnur meginvilla Hararis, sem fjallað var um í 3. kafla, varðar umfjöllun hans um „sósíalíska húaníska“. Hann lýsir honum sem „trúarflokki“ sem leiddi til blóðbaðs Leníns, gúlagbúða Stalíns og hörmulegra hungursneyða Maos. Harari greip heiti sem virtist falla vel að stórbrotinni sögufrásögn hans um trúarfráhvarf, einræði og ódæði. En sósíalískur húanismi, sem nafngreind og samstæð hugmyndahefð, varð einmitt til sem viðbragð gegn forræðishyggju stalínismans. Þeir hugsuðir sem skilgreindu sig sem sósíalíska húanista – Fromm, Kolakowski, Thompson, Dunayevskaya og fleiri – voru andófsmenn, gagnrýnendur og í nokkrum tilvikum ofsóttir andstæðingar sovésk alræðis. Að saka sósíalíska húaníska um glæpi stalínismans er því ekki ósvipað því að saka kristna friðarstefnu um glæpi krossferðanna.

Þriðja og útbreiddasta villa Hararis, sem fjallað var ítarlega um í 4. og 5. kafla, er umfjöllun hans um „frjálslyndan húaníska“. Hér ristir ruglingur hans dýpst. Fyrst slær hann saman frjálslyndum húaníska og húaníska, rétt eins og hann sló barnalega saman sósíalískum húaníska og sósíalíska. Í raun hefur „frjálslyndur húanismi“ ákveðna merkingu í fræðaheiminum og vísar til tiltekinnar kenningar í bókmenntagagnrýni. Því næst lýsir Harari fyrirhafnarlaust öllum frjálslyndum sem húanistum. Það sem fór fram hjá honum í flýtinum við að segja dramatíska sögu er að margir helstu frjálslyndu stjórnmálamennirnir eru guðstrúarmenn og *and*húanískir, svo sem Reagan, Thatcher, Merkel og Mazzini.

Jafn lítil stoð er í sögulegum heimildum fyrir samslætti Hararis á frjálslyndisstefnu, frjálshyggju og heimspeki nautnahyggju sem lætur undan eigin löngunum. Hann eignar frjálslyndum og húanistum ranglega verstu öfgar kapítalísma afskiptaleysis, þar sem fátækir og eignalausir eru arðrændir miskunnarlaust. Eins og ég sýndi í 5. kafla hunsaði Harari hvernig klassískir frjálslyndir hugsuðir á borð við Smith, Bentham og Mill, ásamt frjálslyndum hugsuðum nútímans, gagnrýndu samþjöppun auðs, töluðu máli hinna fátæku og mótuðu rökin fyrir ríkisafskiptum í þágu mannlegrar farsældar. Á sama hátt höfnuðu ýmsar opinberar yfirlýsingar húanista frá upphafi síðustu aldar afdráttarlaust afmennskandi efnahagskerfum sem byggðust á arðráni.

Þegar lítið er yfir þessa kafla kemur skýrt mynstur í aðferð Hararis í ljós. Hann byrjar á raunverulegum fyrirbærum – hugmyndafræðilegum átökum tuttugustu aldar, hryllingi alræðis og síðferðilegum brestum óhefts kapítalísma – og smíðar síðan eftir á upprunasögu sem rekur þessar hörmungar til húanismans. Við það eignar hann stöðugt hreyfingum og einstaklingum húanísk heiti, þótt þau hafi annaðhvort hafnað húanisma berum orðum eða haft skoðanir sem voru algerlega ósamrýmanlegar húanískri hefð eins og hún er í raun skilgreind og iðkuð.

Í 6. kafla skoðaði ég fleiri ranglýsingar í því sem ég kallaði „skyssur Hararis“ – grófari staðreyndavillur hans. Þar ber sérstaklega að nefna fullyrðingar hans um að húanismi kenni að einstaklingar viti alltaf best, að hann aðhyllist mannmiðaðar kreddur sem láti sig velferð dýra og umhverfið engu varða, að hann telji mannslífið heilagt og ósnertanlegt að öllu leyti og að hann sé í grundvallaratriðum andvígur geðlyfjum. Engin þessara fullyrðinga stenst skoðun. Raunverulegar yfirlýsingar húanistasamtaka og löng saga baráttu þeirra fyrir dánaraðstoð, umhverfissíðfræði, velferð dýra og geðheilbrigði segja allt aðra sögu. Harari virðist hafa smíðað gagnrýni sína á húanisma án þess að hafa fyrir því að lesa það sem húanistar hafa í raun sagt.

Í 7. og 8. kafla sneri ég mér að gagnrýnendum Hararis. Í 7. kafla gaf ég stutt yfirlit yfir það hvernig aðrir álitsgjafar – bæði húanistar og þeir

Humanists UK: London Pride March
MangakaMaiden Photography, CC BY 2.0,
úr Wikimedia Commons

sem ekki eru húanistar – hafa metið lýsingu Hararis á húanisma. Gagnrýnendur á borð við Strawson, Flynn og Spencer bentu á að skaðleg skopmynd hans af húanisma, sem á sér enga stoð í sögunni, væri merkingarlaus. Harari teygir svo mjög á hugtakinu að það rifnar auðveldlega.

Í 8. kafla tók ég síðan til nákvæmrar greiningar skoðanaskipti Hararis og húaníska heimspekingsins og gagnrýnandans Andrews P. Norman. Þau eru upplýsandi að ýmsu mikilvægu leyti. Þau sýna hvernig Harari komst að sérviskulegri notkun sinni á hugtakinu „húanismi“ án þess að kynna sér viðeigandi rit með kerfisbundnum hætti. Þegar Norman mótmælti misnotkun Hararis á hugtakinu vísaði Harari til víðari skilnings sem næði aftur til endurreisnarinnar og upplýsingarinnar. Eins og ég sýndi snýr skilgreining hans, þar sem menn leysa guði af hólmi og mannkynið verður uppspretta merkingar og kennivalds, við skoðunum þeirra sem hann nefnir sem dæmi um húanista. Þeir einstaklingar sem Harari vísar til – Pico, Bacon og Locke – voru eindregnir fylgjendur hins kristna Guðs og kennivalds Biblíunnar. Þversagnakennt er að þessi víði skilningur Hararis skyldi horfa fram hjá þróun húanismans á síðustu öld.

Annar lærdómur af þessum skoðanaskiptum kemur fram þegar Norman skorar á Harari að lesa þau skjöl sem skilgreina nútíma-húanisma. Hér lætur Harari sér nægja að lesa aðeins fyrstu stefnuskrá húanista frá 1933 og ályktar að hún geymi allar þær lykilhugmyndir sem gætu leitt til eyðileggingar umhverfisins og alræðisverkefna um fullkomnun mannsins. Eg sýndi hvernig sanngjarn lestur á skjalinu, ásamt síðari stefnuskrám og yfirlýsingum, leiðir í ljós að þar er mælt fyrir hinu gagnstæða við það sem Harari heldur fram. Þetta sýnir vilja hans til að stökkva að fráleitustu niðurstöðum á grundvelli örlítills lesefnis.

Þótt Harari sverti orðspor húanistasamtaka og einstakra húanista sýnir hann engan áhuga á að staðfesta í raun hin meintu orsakatengsl milli hinna ýmsu stefnuskráa og yfirlýsinga húanista og uppgangs nasismans og stalínismans. Slík orsakatengsl eru augljóslega ómöguleg. Engir nasistar eða stalínistar tóku þátt í að semja nokkur af lykilskjölum nútímahúanisma. Engir nasistar eða stalínistar vísuðu heldur til þessara skjala til að réttlæta alræðismarkmið sín. Þegar *Stefnuskrá húanista I* kom út árið 1933 hafði nasistastjórnin þegar tekið við völdum í Þýskalandi og stalínisminn var í fullum gangi í Sovétríkjunum. Þriðji lærdómurinn af þessum skoðanaskiptum er hversu skeytingarlaust Harari heldur áfram að sverta orðspor húanismans, jafnvel eftir að hafa verið hvattur til

frekari rannsókna og til að leiðrétta rangfærslurnar. Líkt og Norman vona ég innilega að Harari geri nauðsynlegar leiðréttingar á verkum sínum.

Skóðanaskiptin við Norman varpa í smækkaðri mynd ljósi á viðtækari aðferð Hararis í málflutningi bóka hans. Hann er hæfileikaríkur og grípandi höfundur sem kann að orða hugsanir á eftirminnilegan hátt og spinna víðfeðma frásögn. En þessir bókmenntalegu kostir geta orðið að vitsmunalegum löstum þegar þeir þjóna því að hylja margbreytileika sögulegra heimilda fremur en að varpa ljósi á hann. Harari nýtur sín best þegar hann ögrar og miðlar fræðilegum hugmyndum til almennings. Hann stendur veikast þegar heimildirnar krefjast vandlegs greinarmunar á ólíkum hugmyndum og hreyfingum.

Ég vil taka skýrt fram að þessi gagnrýni felur ekki í sér höfnun á verkum Hararis í heild. Eins og ég nefndi í innganginum er margt í bókum hans tveimur sem varpar skýru ljósi á viðfangsefnið og örvar hugsun. Harari á hrós skilið fyrir að viðurkenna hlutverk húanismans í baráttunni gegn trúarlegu óumburðarlyndi og við að leggja grunn að veraldlegum stjórnarháttum. Viðtækari áhyggjur hans af siðferðilegri áhættu líftækni og gervigreindar eru vel grundvallaðar og mikilvægar. Viðvörðun hans um að húanisminn verði að takast af alvöru á við þær áskoranir sem þessi tækni skapar endurómar einmitt það sem húanistar sjálfir hafa sagt í áratugi.

Sá áhugi sem liggur að baki umfjöllun hans um hvernig ráðandi hugmyndastefnur geta farið hörmulega úrskeiðis á sér einnig réttmæti. Tuttugasta öldin var sannarlega öld pólitískra jafnt sem trúarlegra hörmunga. Að skilja hvernig þetta gerðist er eitt brýnasta verkefni hugmyndasögunnar. Mistök Hararis felast ekki í því að spyrja spurningarinnar, heldur í því að svara henni með því að benda á ranga sökudólg.

Það hefur einnig sitt gildi að bækur Hararis hafa kynnt milljónum lesenda spurningar um eðli húanismans, þróun veraldlegrar hugsunar og siðferðilegar áskoranir samtímans. Ef þessi bók hvetur einhverja þeirra til að skoða vandlegar hvað húanismi er í raun og fyrir hvað húanistar hafa staðið í verki, þá munu ögranir Hararis hafa þjónað ófyrirséðum en gagnlegum tilgangi.

Þetta leiðir mig að lokahugleiðingu. Harari hefur rétt fyrir sér þegar hann leggur áherslu á að húanismi standi frammi fyrir nýjum og alvarlegum áskorunum á tuttugustu og fyrstu öld. Uppgangur öflugra gervigreindarkerfa, horfur á umfangsmiklum lífverkfæðilegum breytingum á manninum, vaxandi efnahagslegur ójöfnuður, kreppur lýðræðisins og umhverfisváin – þetta eru áskoranir af því tagi og í þeim mæli

sem engin fyrri kynslóð húanista hefur þurft að takast á við. Spurningin um hvernig húanisminn eigi að bregðast við þeim er bæði áleitni og brýn.

En einmitt hér skiptir nákvæmni sögulegra heimilda mestu máli. Ef þú misskilur hvað húanismi er og hefur verið með því að draga upp skopmynd af honum sem heimspeki barnalegrar einstaklingshyggju, nautnahyggju sem lætur undan eigin löngunum eða óábyrgrar vísindahyggju, verðurðu illa í stakk búinn til að skilja hvaða úrræði hann hefur að bjóða til að bregðast við þessum áskorunum. Eins og ég hef haldið fram í þessari bók er raunveruleg hefð húanismans mun ríkari, sjálfsgagnrýnni og siðferðilega þroskaðri en Harari viðurkennir. Hún felur í sér aldalangar hugleiðingar um takmörk mannlegrar skynsemi, hættur valdsins, siðferðilegt tilkall hinna eignalausar og nauðsyn stofnana sem geta haldið hagsmunum í skefjum þegar þeir stangast á.

Húanísk hefð er ekki fullkomin. Líkt og allar hugmyndahefðir hefur hún haft sína blindu bletti og innri togstreitu. Húanistar hafa stundum verið of bjartsýnir á mátt skynseminnar, of seinir til að viðurkenna siðferðilegt tilkall annarra dýra og náttúrunnar og of sáttrir við forsendur eigin tíma og umhverfis. Þetta er réttmæt gagnrýni sem húanistar sjálfir hafa verið meðal hinna fyrstu til að setja fram. Hún styður þó ekki hina gjörólíku ásökun Hararis um að húanisminn beri ábyrgð á hörmungum alræðisins á tuttugustu öld og arðráni hinna fátæku.

Húanísk hefð hefur einnig, eins og ég hef reynt að sýna, verið hefð sjálfsleiðréttingar. Þróunin frá *Stefnuskrá húanista I* árið 1933 til *Amsterdamyfirhyjsingarinnar frá 2022* felur í sér raunverulegan siðferðilegan þroska og lærdóm innan samtakanna. Frá fyrstu kröfum um jafnrétti kynþátta og kynja og trúfrelsi til baráttu samtímans fyrir velferð dýra, dánaraðstoð, aðgerðum í umhverfismálum og mannúðlegri stjórnun gervigreindar hafa húanistar stöðugt leitast við að víkka hring siðferðilegrar umhyggju í samræmi við bestu fánlegu þekkingu. Þetta er ekki saga hreyfingar sem telur að einstaklingar viti alltaf best eða að allt sé leyfilegt sem lætur fólki líða vel.

Harari lýkur umfjöllun sinni um „trúarstríð húanismans“ með viðvörðun. Eftir að hafa greint hörmungar tuttugustu aldar sem afleiðingu átaka milli keppinauta innan húanismans telur hann framtíðina kalla á að eitthvert pósthúanískt skipulag leysi húanismann af hólmi, þar sem reiknirit og gagnaflæði taki við af kennivaldi reynslu einstaklingsins. Hvort sem maður er sammála þessari framtíðarsýn eða ekki er vert að benda á að greiningin sem hún byggist á er í grundvallaratriðum röng, eins og ég hef rökstutt ítarlega.

Stríð tuttugustu aldar voru ekki, í neinum sögulega verjandi skilningi, trúarstríð milli keppinauta innan húmanismans. Þau voru afleiðing margra samverkandi orsaka – þjóðernislegrar samkeppni, efnahagshruns, arfleifðar nýlendustefnunnar, bresta lýðræðisstofnana og ranglega veittrar tiltrúar á einræðisleiðtoga. Húmanismi, rétt skilinn, var ekki orsök þessara hörmunga. Í mörgum tilvikum var hann meðal þeirra afla sem veittu þeim viðnám.

Harari er hæfileikaríkur sögumaður og hugsuður sem örvar hugsun. Í umfjöllun sinni um húmanisma hefur hann þó sagt sögu sem er gölluð í grundvallaratriðum. Miklum vinsældum og sterkum fræðilegum bakgrunni fylgir aukin ábyrgð – á vönduðum og ítarlegum rannsóknum og því að segja lesendum sínum satt. Markmið mitt með ritun þessarar bókar er að lesendur – hvort sem þeir eru addáendur Hararis eða ekki – öðlist nákvæmari og blæbrigðaríkari skilning á því hvað húmanísk hefð er í raun, fyrir hvað hún hefur staðið í gegnum aldirnar og hvað hún gæti enn lagt af mörkum við að takast á við áskoranir framtíðarinnar. Hefðin verðskuldar betri umfjöllun en skopmynd, hversu skemmtilega sem hún er dregin.

Heimildaskrá

Abendroth, Wolfgang 1966. Planning and the Classless Society, in *Socialist Humanism: An International Symposium*, ed. E. Fromm, New York: Anchor Books: 358–76.

Allan, Leslie 2025a. Humanism Versus Mystrikism, *RationalRealm.com*, URL = <<https://www.RationalRealm.com/philosophy/ethics/humanism-versus-mystrikism.html>>.

Allan, Leslie 2025b. Humanism Versus Sentientism, *RationalRealm.com*, URL = <<https://www.RationalRealm.com/philosophy/metaphysics/humanism-versus-sentientism.html>>.

American Humanist Association 1933. Humanist Manifesto I, *American Humanist Association*, URL = <<https://americanhumanist.org/what-is-humanism/manifesto1/>> (Accessed: September 17, 2025).

American Humanist Association 1973. Humanist Manifesto II, *American Humanist Association*, URL = <<https://americanhumanist.org/what-is-humanism/manifesto2/>> (Accessed: September 17, 2025).

American Humanist Association 2003. Humanism and Its Aspirations: Humanist Manifesto III, a Successor to the Humanist Manifesto of 1933, *American Humanist Association*, URL = <<https://americanhumanist.org/what-is-humanism/manifesto3/>> (Accessed: September 17, 2025).

American Humanist Association 2015. Resolution Affirming Human Rights for All, *American Humanist Association*, URL = <<https://americanhumanist.org/key-issues/statements-and-resolutions/humanrights/>> (Published: September 27, 2015).

American Humanist Association 2019. Resolution on Environmentalism, *American Humanist Association*, URL = <<https://americanhumanist.org/key-issues/statements-and-resolutions/resolution-on-environmentalism/>> (Accessed: October 5, 2025).

American Humanist Association 2021. Our History, *American Humanist Association*, URL = <<https://americanhumanist.org/about/our-history/>> (Accessed: December 23, 2024).

American Humanist Association 2024. Humanism and AI Presentation - 2024 American Humanist Association Annual Conference, *The Humanist*, URL = <<https://www.youtube.com/watch?v=V3PWeVo8hJw>> (Published: October 16, 2024).

Aquinas, Thomas 1225. *De Regimine Judaeorum. ad Ducissimam Brabantiae*.

Arizona Board of Regents 2002. Lists of Banned Books, 1932-1939, *Arizona Board of Regents*, URL = <<http://ualibr-exhibits.s3-website-us-west-2.amazonaws.com/burnedbooks/documents.htm>> (Updated: June 22, 2002).

Armbrüster, Thomas 2005. *Management and Organization in Germany*, Aldershot: Ashgate Publishing.

Asquith, H. H., Viscount Grey, D. Lloyd George, A. J. Balfour, Winston S. Churchill, Earl Kitchener, A. Bonar Law and Earl Curzon 1917. *War Speeches by British Ministers, 1914–1916*, London: Unwin.

Awesome Stories 2015. George VI - King's Speech, September 3, 1939, *Awsome Stories*, URL = <<https://www.awesomestories.com/pdf/make/143551>> (Accessed: August 4, 2025).

Bacon, Francis 1620 (1901). *Novum Organum: In Four Parts—Comprising Science, Biography, Fiction and the Great Orations*, ed. J. Devey, New York: P. F. Collier and Son.

Bacon, Francis 1625 (1998). *The Essays*, Renaissance Editions (online edition), trans. J. Boss, URL = <<https://darkwing.uoregon.edu/~rbeear/bacon.html>>.

Bakewell, Sarah 2023. *Humanly Possible: Seven Hundred Years of Humanist Freethinking, Enquiry and Hope*, Random House (Kindle Edition).

Barry, Peter 2002. *Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory*, Manchester University Press.

Baynes, Norman H., trans. and ed., 1942. *The Speeches of Adolf Hitler (April 1922 – August 1939) Vol. 1*, London: Oxford University Press.

Bentham, Jeremy 1781 (2000). *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Kitchener: Batoche Books.

Bentham, Jeremy 1840 (1931). *Theory of Legislation*, trans. R. Hildreth, ed. C. K. Ogden, London: Routledge and Kegan Paul.

- Bentz, Jan C. 2025. *Homo Deus* as Utopian Myth: Yuval Noah Harari's Transhumanism Contested, *Journal of Religion, Culture & Democracy* March 2025, URL = <<https://doi.org/10.54669/001c.129465>> (Published: March 10, 2025).
- Berlin, Isaiah 1969. Two Concepts of Liberty, in *Four Essays on Liberty*, Oxford: Oxford University Press: 118–72.
- Bertram, Christopher 2024. Jean Jacques Rousseau, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2024), eds E. N. Zalta and U. Nodelman, URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/rousseau/>>.
- Bonner, Hypatia Bradlaugh and John M. Robertson 1895. *Charles Bradlaugh: A Record of His Life and Work, Volume II*, London: T. F. Unwin, URL = <<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.hw2he>>.
- Boucoyannis, Deborah 2014. Contrary to Popular and Academic Belief, Adam Smith Did Not Accept Inequality as a Necessary Trade-Off for a More Prosperous Economy, *LSE*, URL = <<https://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/adam-smith-and-inequality/>> (Published: February 18, 2014).
- Briskman, Linda 2001. Beyond Apologies: The Stolen Generations and the Churches, *Children Australia* 26/3, 4–8, URL = <<https://childreनाustralia.org.au/journal/article/1345/>> (Published: January 1, 2001).
- British Columbia Humanist Association 2025. Assisted Dying, *British Columbia Humanist Association*, URL = <https://www.bchumanist.ca/assisted_dying> (Accessed: October 13, 2025).
- British Religion in Numbers 2025. Religious Affiliation by Birth Decade, 1900-9 to 1980-9, *British Religion in Numbers*, URL = <<https://www.brin.ac.uk/figures/affiliation-and-attendance-from-1983/religious-affiliation-by-birth-decade-1900-9-to-1980-9/>> (Accessed: July 22, 2025).
- Brown, Callum G. 2011. The People of No Religion: The Demographics of Secularisation in the English-speaking World since c. 1900, *Archiv für Sozialgeschichte* 51: 37–61.
- Brown, Callum G., David Nash and Charlie Lynch 2023. *The Humanist Movement in Modern Britain*, London: Bloomsbury.

- Buesnel, Ryan 2020. „Positive Christianity“: Theological Rationales and Legacies, *Religion Compass* 2020;e12353 URL = <<https://doi.org/10.1111/rec3.12353>>.
- Burge, Ryan 2023. What Did American Religion Look Like Before Modern Surveys Began?, *Ryan Burge*, URL = <<https://www.graphsa.boutreligion.com/p/what-did-american-religion-look-like>> (Published: July 10, 2023).
- Cassidy, Julie 2006. The Stolen Generations – Canada and Australia: The Legacy of Assimilation, *Deakin Law Review* 11/1 131–77, URL = <<https://ojs.deakin.edu.au/index.php/dlr/article/download/230/236/0>>.
- CAIML 2019. Vienna Manifesto on Digital Humanism, *CAIML*, URL = <<https://caiml.org/dighum/dighum-manifesto/>> (Accessed: December 5, 2025).
- CAIML 2025. Digital Humanism Initiative, *CAIML*, URL = <<https://caiml.org/dighum/>> (Accessed: December 5, 2025).
- Clements, Ben 2017. Religion and the British Social Attitudes 2016 Survey, *British Religion in Numbers*, URL = <<https://www.brin.ac.uk/religion-and-the-british-social-attitudes-2016-survey/>> (Published: October 11, 2017).
- Coeckelbergh, Mark 2024. What Is Digital Humanism? A Conceptual Analysis and an Argument for a More Critical and Political Digital (Post)Humanism, *Journal of Responsible Technology* 17, URL = <<https://doi.org/10.1016/j.jrt.2023.100073>>.
- Cogen, Marc 2016. *Democracies and the Shock of War: The Law as a Battlefield*, Abingdon: Routledge.
- Copenhaver, Brian 2024. Giovanni Pico della Mirandola, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2024), eds E. N. Zalta and U. Nodelman, URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2024/entries/pico-della-mirandola/>>.
- Copson, Andrew 2021. What Happened to Humanists during the Third Reich?, *Andrew Copson*, URL = <<https://andrewcopson.com/2021/01/what-happened-to-humanists-during-the-third-reich/>> (Published: January 27, 2021).

- Copson, Andrew 2025. No, It Wasn't Godly Values That Defeated Fascism (And It Won't Be), *Andrew Copson*, URL = <<https://andrewcopson.com/2025/05/no-it-wasnt-godly-values-th-at-defeated-fascism-and-it-wont-be/>> (Published: May 13, 2025).
- Copson, Andrew and A. C. Grayling, eds, 2015. *The Wiley Blackwell Handbook on Humanism*, John Wiley and Sons: ch. 1.
- Council for Democratic and Secular Humanism 1980. A Secular Humanist Declaration, *Free Inquiry*, URL = <<https://secularhumanism.org/a-secular-humanist-declaration/>> (Accessed: October 5, 2025).
- Courtland, Shane D., Gerald Gaus and David Schmidtz 2022. Liberalism, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2022), ed. E. N. Zalta, URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2022/entries/liberalism/>>.
- Crown 1945. King George VI's VE Day Broadcast, *Crown*, URL = <<https://www.royal.uk/news-and-activity/1945-05-08/king-george-vis-ve-day-broadcast>> (Published: May 8, 1945).
- Daehler, Bill 2011. The Reagan Centennial and the Rise of the Christian Right, *The Humanist*, URL = <<https://thehumanist.com/news/hnn/the-reagan-centennial-and-the-rise-of-the-christian-right/>> (Published: February 8, 2011).
- Dahlitz, Ray 1994. *Secular Who's Who: A Biographical Directory of Freethinkers, Secularists, Rationalists, Humanists and Others Involved in Australia's Secular Movement from 1850 Onwards*, Balwyn, Vic: ISBN 0646179500.
- De Nutte, Niels 2020. So to Live, That One Has Also at the Right Time One's Will to Death. Humanist Euthanasia Advocacy in Flanders Between the 1970s and the 1990s, A Story of Personal Choice and Therapeutic Tenacity, *Essays in the Philosophy of Humanism*: vol. 28, URL = <<https://americanhumanist.org/what-we-do/publications/eph/journals/volume28/nutte/>>.
- Dewhurst, Russell 2023. The King and the Law of the Church of England, *Cambridge University Press*, URL = <<https://www.cambridge.org/core/journals/ecclesiastical-law-journal/article/king-and-the-law-of-the-church-of-england/D1578B172EFC920D95CA18F2F6806FA3>> (Published: April 28, 2023).

- Domke, David and Kevin Coe 2008. *The God Strategy: How Religion Became a Political Weapon in America*, New York: Oxford University Press.
- Donoghue, Steve 2019. Book Review: Homo Deus, *stevedonoghue.com*, URL = <<https://www.stevedonoghue.com/review-archives/book-review-homo-deus>> (Published: May 11, 2019).
- Dunayevskaya, Raya 1958. *Marxism and Freedom From 1776 Until Today*, New York: Bookman.
- Dunayevskaya, Raya 1966. Marx“s Humanism Today, in *Socialist Humanism: An International Symposium*, ed. E. Fromm, New York: Anchor Books: 68–83.
- Dyer, Chris 2020. „We WERE Complicit in Nazi Crimes“, German Branch of the Catholic Church Admits in „Confession of Guilt“, *Daily Mail*, URL = <<https://www.dailymail.co.uk/news/article-8276931/We-complicit-Nazi-crimes-German-branch-Catholic-Church-admits-confession-guilt.html>> (Updated: May 2, 2020).
- Ebel, Jonathan 2017. How Christianity Shaped the Experience and Memories of World War I, *The Conversation*, URL = <<https://theconversation.com/how-christianity-shaped-the-experience-and-memories-of-world-war-i-75449>> (Published: April 5, 2017).
- Education Reform Act 1988* (UK), URL = <<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1988/40>>.
- Epstein, Barbara 2014. On the Disappearance of Socialist Humanism, *The International Marxist-Humanist*, URL = <<https://imhojournal.org/articles/disappearance-socialist-humanism-barbara-epstein/>> (Published: February 25, 2014).
- European Humanist Federation 2020. Germany: EHF and German Humanists Welcome Constitutional Court Ruling in Favour of Assisted Suicide, *European Humanist Federation*, URL = <<https://europe.humanists.international/index.html%3Fp=4228.html>> (Published: February 20, 2020).
- Filby, Eliza 2015. God and Mrs. Thatcher: The Battle for Britain“s Soul, *National Review*, URL = <<https://www.nationalreview.com/2015/10/margaret-thatcher-christian-methodism/>> (Published: October 31, 2015).

- Flynn, Tom 2017. Smearing Humanism, *Free Inquiry* 37/4: 4–6, URL = <<https://secularhumanism.org/wp-content/uploads/sites/26/2018/08/FI-JJ-17.pdf>>.
- Fromm, Erich, ed., 1966. *Socialist Humanism: An International Symposium*, New York: Anchor Books, URL = <<https://files.libcom.org/files/Socialist%20Humanism.pdf>>.
- Gasenbeek, Bert and Babu Gogineni, eds, 2002. *International Humanist and Ethical Union 1952-2002: Past, Present and Future*, Utrecht: De Tijdstroom uitgeverij.
- Gay and Lesbian Humanist 2003a. Section 28, *GALHA*, Archived at URL = <<https://web.archive.org/web/20050308181830/http://www.galha.org/glh/section28.html>> (Updated: September 20, 2003).
- Gay and Lesbian Humanist 2003b. Humanist Opposition to Clause 28, *GALHA*, Archived at URL = <<https://web.archive.org/web/20050305070732/http://www.galha.org/briefing/clause28.html>> (Updated: July 27, 2003).
- Gayozzo, Piero 2023. Democracy and AI through Humanist Lenses: Editorial Advances, *Humanists International*, URL = <<https://humanists.international/blog/democracy-and-ai-through-humanist-lenses-editorial-advances/>> (Published: November 21, 2023).
- Gibney, Ed 2016. When the Human in Humanism Isn't Enough, *The Humanist*, URL = <<https://thehumanist.com/magazine/march-april-2016/features/human-humanism-isnt-enough/>> (Published: February 23, 2016).
- Goldworth, Amnon 1979. Bentham on the Measurement of Subjective States, *Bentham Newsletter* March 2: 2–17, URL = <https://www.ucl.ac.uk/bentham-project/sites/bentham_project/files/newsletter_02.pdf>.
- Graham, Elizabeth 2012. A Brief Historiography of Humanism, research paper for American Military University, Charles Town.
- Granados, Luis 2010. Strategies for Fighting Blasphemy Laws in a Post-Tolerant World, *The Humanist*, URL = <<https://thehumanist.com/magazine/may-june-2010/features/strategies-for-fighting-blasphemy-laws-in-a-post-tolerant-world/>> (Published: April 29, 2010).

Gray, John 2016. Humanity Mk II: Why the Future of Humanity Will Be Just as Purposeless as the Past, *New Statesman*, URL = <<https://www.newstatesman.com/culture/2016/10/humanity-mk-ii-why-future-humanity-will-be-just-purposeless-past>> (Published: October 13, 2016).

Guardian 2024. Archive, 1935: Newly Formed Society Proposes First Assisted Dying Bill, *Guardian*, URL = <<https://www.theguardian.com/society/2024/nov/28/archive-1935-newly-formed-society-prop-oses-first-assisted-dying-bill>> (Published: November 28, 2024).

Gutman, Yisrael and Michael Berenbaum, eds, 1998. *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, Bloomington: Indiana University Press.

Hall, Anna 2013. Time for Acknowledgement: Christian-Run Native American Boarding Schools Left Legacy of Destruction, *Sojourners*, URL = <<https://sojo.net/articles/time-acknowledgement-christian-run-native-american-boarding-schools-left-legacy-destruction>> (Published: December 16, 2013).

Harari, Yuval Noah 2015. *Sapiens: A Brief History of Humankind*, London: Vintage.

Harari, Yuval Noah 2016. Yuval Noah Harari on Big Data, Google and the End of Free Will, *Financial Times*, URL = <<https://www.ft.com/content/50bb4830-6a4c-11e6-ae5b-a7cc5dd5a28c>> (Published: August 26, 2016).

Harari, Yuval Noah 2017. *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow*, London: Vintage.

Harari, Yuval Noah 2018. Yuval Noah Harari - The Humanist Challenges of the 21st Century, *Youtube*, URL = <<https://www.youtube.com/watch?v=RjNp797-Pr0&t=287s>> (Published: September 30, 2018).

Harari, Yuval Noah and A. P. Norman 2018. The Meaning and Legacy of Humanism: A Sharp Challenge from a Potential Ally, *Free Inquiry* 38/3: 34-42, URL = <<https://secularhumanism.org/2018/04/content-the-meaning-and-legacy-of-humanism-a-sharp-challenge-from-a-potential/>>.

Heer, Friedrich 1967. *Gottes erste Liebe*, Munich and Esslingen.

- Hellier, Coel 2011. Nazi Racial Ideology Was Religious, Creationist and Opposed to Darwinism, *coelsblog*, URL = <<https://coelsblog.wordpress.com/2011/11/08/nazi-racial-ideology-was-religious-creationist-and-opposed-to-darwinism/>> (Published: November 8, 2011).
- Hill, Gary 2024. On the Myth That Darwin Influenced Hitler, *irefuteitthusdotcom*, URL = <<https://www.irefuteitthus.com/myth-that-darwin-influenced-hitler/>> (Updated: February 11, 2024).
- Himmler, Heinrich 1937. Die Schutzstaffel als Antibolschewistische Kampforganisation, *NSDAP*, URL = <<https://archive.org/details/Himmler-Heinrich-Die-Schutzstaffel/page/n13/mode/2up>> (Accessed: February 17, 2026).
- Hitler, Adolf 1925 (1939). *Mein Kampf*, trans. unknown NSDAP members, London: Hurst and Blackett, (Revised: May 23, 2019).
- Humanist Association of Ireland 2024. HAI Position on Assisted Dying, *Humanist Association of Ireland*, URL = <<https://www.humanism.ie/what-we-do/advocacy/assisted-dying/>> (Updated: March 20, 2024).
- Humanistisch Verbond 2025. Final Phase of Life, *Humanistisch Verbond*, URL = <<https://www.humanistischverbond.nl/thema/laatste-leven/fase/>> (Accessed: October 13, 2025).
- Humanist Society of Victoria 2012. History of the Humanist Society of Victoria Incorporated 1961-2011, *Humanist Society of Victoria*, URL = <<https://vichumanist.org.au/wp-content/uploads/History-HSV-50th-Anniversary-1961-2011.pdf>> (Accessed: October 13, 2025).
- Humanists Australia 2021. Humanists Australia Strongly Supports the *Voluntary Assisted Dying Bill 2021. Parliament of New South Wales*, URL = <<https://www.parliament.nsw.gov.au/lcdocs/submissions/76551/0056%20Humanists%20Australia.pdf>> (Published: November 18, 2021).
- Humanists International 1952. Amsterdam Declaration 1952, URL = <<https://humanists.international/policy/amsterdam-declaration-1952/>> (Accessed: December 19, 2024).
- Humanists International 1974. Beneficent Voluntary Euthanasia, *Humanists International*, URL = <<https://humanists.international/policy/beneficent-voluntary-euthanasia/>> (Accessed: October 13, 2025).

Humanists International 1996. IHEU Minimum Statement on Humanism, *Humanists International*, URL = <<https://humanists.international/policy/iheu-minimum-statement-on-humanism/>> (Accessed: August 27, 2025).

Humanists International 1999. Euthanasia, *Humanists International*, URL = <<https://humanists.international/policy/euthanasia/>> (Accessed: October 13, 2025).

Humanists International 2007. The Brussels Declaration, *Humanists International*, URL = <<https://humanists.international/policy/the-brussels-declaration/>> (Accessed: October 5, 2025).

Humanists International 2019a. Reykjavik Declaration on the Climate Change Crisis, *Humanists International*, URL = <<https://humanists.international/policy/reykjavik-declaration-on-the-climate-change-crisis/>> (Accessed: December 19, 2024).

Humanists International 2019b. Advocacy Issues, *Humanists International*, URL = <<https://humanists.international/what-we-do/advocacy/issues/>> (Updated: December 1, 2023).

Humanists International 2021. Humanists International's Statement on Vaccines, *Humanists International*, URL = <<https://humanists.international/2021/02/humanists-internationals-statement-on-vaccines/>> (Published: February 12, 2021).

Humanists International 2022. Amsterdam Declaration 2022, *Humanists International*, URL = <<https://humanists.international/what-is-humanism/the-amsterdam-declaration/>> (Accessed: December 19, 2024).

Humanists International 2025. Luxembourg Declaration on Artificial Intelligence and Human Values, *Humanists International*, URL = <<https://humanists.international/policy/luxembourg-declaration-on-artificial-intelligence-and-human-values/>> (Published: July 15, 2025).

Humanists UK 2019. UK's First Assisted Dying Coalition Formed to Campaign for Millions Who Want Right to Die, *Humanists UK*, URL = <<https://humanists.uk/2019/02/08/uks-first-assisted-dying-coalition-formed-to-campaign-for-millions-who-want-right-to-die/>> (Published: February 8, 2019).

Humanists UK 2020. Charles Bradlaugh“s Struggle to Enter Parliament, *Humanists UK*, URL = <<https://heritage.humanists.uk/charles-bradlaugh-struggle-to-enter-parliament/>> (Accessed: February 18, 2026).

Humanists UK 2021. Animal Welfare, *Humanists UK*, URL = <<https://humanists.uk/campaigns/public-ethical-issues/animal-welfare/>> (Accessed: December 21, 2024).

Humanists UK 2022. Letter from Thomas Hardy, *Humanists UK*, URL = <<https://heritage.humanists.uk/object/letter-from-thomas-hardy/>> (Accessed: December 22, 2024).

Humanists UK 2023a. Yuval Noah Harari and „Humanism“, *Humanists UK*, URL = <<https://humanists.uk/humanism/humanism-today/yuval-noah-harari-humanism/>> (Accessed: December 21, 2024).

Humanists UK 2023b. Yuval Noah Harari and „Liberal Humanism“, *Humanists UK*, URL = <<https://humanists.uk/humanism/humanism-today/yuval-noah-harari-liberal-humanism/>> (Accessed: December 21, 2024).

Humanists UK 2023c. Collective Worship and School Assemblies: Your Rights, *Humanists UK*, URL = <<https://humanists.uk/education/parents/collective-worship-and-school-assemblies-your-rights/>> (Accessed: August 5, 2025).

Humanists UK 2023d. Religious Education, *Humanists UK*, URL = <<https://humanists.uk/campaigns/schools-and-education/school-curriculum/religious-education/>> (Accessed: August 5, 2025).

Humanists UK 2023e. High Court Win for Humanist Leads to New Government Guidance for Local Authorities, *Humanists UK*, URL = <<https://humanists.uk/2023/08/22/high-court-win-for-humanist-leads-to-new-government-guidance-for-local-authorities/>> (Accessed: August 5, 2025).

Humanists UK 2023f. Peers Come Out Strongly in Favour of Reforming RE, *Humanists UK*, URL = <<https://humanists.uk/2023/02/03/peers-come-out-strongly-in-favour-of-reforming-re/>> (Accessed: August 5, 2025).

- Humanists UK 2023g. Repealing Blasphemy Laws, *Humanists UK*, URL = <<https://humanists.uk/campaigns/human-rights-and-equality/freedom-of-speech-and-expression/repealing-northern-irelands-blasphemy-laws/>> (Accessed: February 19, 2026).
- Humanists UK 2023h. Bishops in the House of Lords, *Humanists UK*, URL = <<https://humanists.uk/campaigns/secularism/constitution-al-reform/bishops-in-the-lords/>> (Accessed: August 5, 2025).
- Humanists UK 2023i. Humanist Heritage: What“s in a Word?, *Humanists UK*, URL = <<https://heritage.humanists.uk/article/whats-in-a-word/>> (Accessed: December 22, 2024).
- Humanists UK 2023j. Humanist Heritage: A Brief History of Humanist Environmentalism, *Humanists UK*, URL = <<https://heritage.humanists.uk/article/a-brief-history-of-humanist-environmentalism/>> (Accessed: December 22, 2024).
- Humanists UK 2023k. Humanist Climate Action, *Humanists UK*, URL = <<https://humanists.uk/humanist-climate-action/>> (Accessed: December 22, 2024).
- Humanists UK 2023l. Assisted Dying: A History of Humanist Advocacy for Reform, *Humanists UK*, URL = <<https://heritage.humanists.uk/article/assisted-dying-2/>> (Accessed: October 13, 2025).
- Humanists UK 2023m. „Complementary and Alternative Medicine“, *Humanists UK*, URL = <<https://humanists.uk/campaigns/public-ethical-issues/homeopathy/>> (Updated: July 6, 2023).
- Humanists UK 2024. Assisted Dying, *Humanists UK*, URL = <<https://humanists.uk/campaigns/public-ethical-issues/assisted-dying/>> (Accessed: October 13, 2025).
- Humboldt, Wilhelm von 1792 (1854). *The Sphere and Duties of Government*, trans. J. Coulthard, Jun., London: John Chapman.
- Humboldt, Wilhelm von 1793 (2000). A Theory of *Bildung*, trans. G. Horton-Krüger, in *Teaching as a Reflective Practice. The German Didaktik Tradition*, eds I. Westbury, S. Hopman and K. Riquarts, New York: Routledge: 57–62.

Humboldt, Wilhelm von 1808 (1975). Wilhelm to Caroline, in *The German Tradition of Self-Cultivation: „Bildung“ from Humboldt to Thomas Mann*, trans. W. H. Bruford, Cambridge: Cambridge University Press: 25.

Hume, David 1739 (1896). *A Treatise of Human Nature*, ed. L. A. Selby-Bigge, Oxford: Clarendon Press.

Hume, David 1777 (1902). *Enquiries Concerning the Human Understanding and Concerning the Principles of Morals*, 2nd edn, ed. L. A. Selby-Bigge, Oxford: Clarendon Press.

Huxley, Julian 1946. *UNESCO: Its Purpose and Philosophy*, London: UNESCO, URL = <<https://archive.org/details/huxley-unesco-its-purpose-and-philosophy>>.

Huxley, Julian 1957. *Religion Without Revelation*, 2nd edn, New York: Harper and Brothers.

IMHO 2020. The Constitution of the International Marxist-Humanist Organization, *The International Marxist-Humanist*, URL = <<https://imhojournal.org/about/>> (Revised: July 17, 2020).

Indianapolis Journal 1891. Prof. Felix Adler, of New York, Delivered a Lecture, *Indianapolis Journal*, URL = <<https://newspapers.library.in.gov/?a=d&d=IJ18910816.1.4&e=-----en-20--1--txt-txIN----->> (Published: August 16, 1891).

Ingersoll, Robert G. 1894. *Is Suicide a Sin?*, New York: Standard Publishing Company.

International Churchill Society 2022. Blood, Toil, Tears and Sweat, *International Churchill Society*, URL = <<https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1940-the-finest-hour/blood-toil-tears-sweat/>> (Updated: August 8, 2022).

International Humanist and Ethical Union 2002. Amsterdam Declaration 2002, *Humanists International*, URL = <<https://humanists.international/policy/amsterdam-declaration-2002/>> (Accessed: October 5, 2025).

Kemerling, Garth 2011. A Guide to John Locke's *Essay Concerning Human Understanding*: God, *The Philosophy Pages*, URL = <<https://www.philosophypages.com/locke/g06.htm>> (Updated: November 12, 2011).

- Kohl, Marvin and Paul Kurtz 1974. A Plea for Beneficent Euthanasia, *World Federation of Right to Die Societies*, URL = <<https://wfrtds.org/a-plea-for-beneficent-euthanasia/>>.
- Kolakowski, Leszek 1971. Responsibility and History in *Marxism and Beyond: On Historical Understanding and Individual Responsibility*, trans. J. Z. Peel, London: Paladin: 105–120.
- Kolakowski, Leszek 1978. *Main Currents of Marxism, Vol. 3: The Breakdown*, trans. P. S. Falla, Oxford: Clarendon Press: ISBN 0-19-824570-X.
- Korać, Veljko 1966. In Search of Human Society, in *Socialist Humanism: An International Symposium*, ed. E. Fromm, New York: Anchor Books: 1–15.
- Kosík, Karel 1976. *Dialectics of the Concrete: A Study on Problems of Man and World*, Springer Dordrecht.
- Kruijsse-Brugge, Joe-Lize 2025. How Religious Is Angela Merkel?, *CNE*, URL = <<https://cne.news/article/4605-how-religious-is-angela-merkel-this-is-what-she-writes-in-her-freedom-memoir>> (Published: February 5, 2025).
- Larue, Gerald A. 1988. The Case for Active Voluntary Euthanasia, *Free Inquiry* 9/1, URL = <<https://secularhumanism.org/wp-content/uploads/sites/26/2018/05/Free-Inquiry-Vol-09-No-01.pdf>>.
- Larue, Gerald A. 1999. Euthanasia: A Global Issue, *Humanism Today* vol. 13, URL = <<https://americanhumanist.org/humanismtoday/vol13/larue/>>.
- Lepage, Jean-Denis G. G. 2009. *Hitler Youth, 1922–1945: An Illustrated History*, Jefferson, North Carolina: McFarland: ISBN 978-0-7864-5281-1.
- Lillian Goldman Law Library 2008. Radio Address by Neville Chamberlain, Prime Minister, September 3, 1939., *Lillian Goldman Law Library*, URL = <<https://avalon.law.yale.edu/wwii/gb3.asp>> (Accessed: August 2, 2025).
- Local Government Act 1988* (UK). Section 28, URL = <<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1988/9/section/28/enacted>>.
- Locke, John 1676 (1954). *Essays on the Law of Nature*, ed. W. von Leyden, Oxford: Clarendon Press.

- Locke, John 1689 (1964). *An Essay Concerning Human Understanding*, ed. A. D. Woozley, London: Collins.
- Locke, John 1693 (1889). *Some Thoughts Concerning Education*, 2nd edn, London: Cambridge University Press.
- Locke, John 1695 (1964). *The Reasonableness of Christianity as Delivered in the Scriptures*, ed. G. W. Ewing, Chicago: Henry Regnery Company.
- Locke, John 1697. *A Letter to Edward Ld Bishop of Worcester*, London: Printed for A. and J. Churchill, URL = <<https://archive.org/details/lettertoedwardld00lockuoft/page/n3/mode/2up>>.
- Lüdke, Tilman 2018. Jihad, Holy War (Ottoman Empire), *International Encyclopedia of the First World War*, URL = <<https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/jihad-holy-war-ottoman-empire/>> (Updated: December 17, 2018).
- Luther, Martin 1543 (2009). *On the Jews and Their Lies*, trans. M. H. Bertram, *AAARGH*, URL = <https://legiochristi.com/static/lit/Luther_On_Jews.pdf> (Accessed: December 24, 2025).
- Madigan, Timothy J. 1999. Evolutionary Humanism Revisited: The Continuing Relevance of Julian Huxley, *UU Humanist* 33/1, URL = <<https://huumanists.org/publications/journal/evolutionary-humanism-revisited-continuing-relevance-julian-huxley>>.
- Margaret Thatcher Foundation 2016. Margaret Thatcher“s Speech to Congress, *Margaret Thatcher Foundation*, URL = <<https://winstonchurchill.hillsdale.edu/thatchers-speech-to-congress/>> (Published: April 25, 2016).
- Marković, Mihailo 1966. Humanism and Dialectic, in *Socialist Humanism: An International Symposium*, ed. E. Fromm, New York: Anchor Books: 84–97.
- Marx, Karl and Frederick Engels 1848 (2008). *The Communist Manifesto*, trans. S. Moore, London: Pluto Press.
- Mazzini, Joseph 1835 (1922). *Faith and the Future*, Triplicane, Madras: S. Ganesan.
- Mazzini, Joseph 1862. *The Duties of Man*, London: Chapman and Hall.

- McGee, John Edwin 1969. A History of the British Secular Movement, ed. E. Haldeman-Julius, *Internet Infidels*, URL = <<https://infidels.org/library/historical/john-mcgee-british-secular-movement/>> (Published: December 31, 1969).
- Mill, John Stuart 1859 (2001). *On Liberty*, Kitchener: Batoche Books.
- Mill, John Stuart 1885 (1923). *Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy*, 9th edn, ed. W. J. Ashley, New York: Longmans, Green and Co.
- National Archives and Records Administration 2025. Inaugural Address 1981, *National Archives and Records Administration*, URL = <<https://www.reaganlibrary.gov/archives/speech/inaugural-address-1981>> (Accessed: July 30, 2025).
- National Churchill Museum 2025a. Be Ye Men of Valour, *National Churchill Museum*, URL = <<https://www.nationalchurchillmuseum.org/be-ye-men-of-valour.html>> (Accessed: August 2, 2025).
- National Churchill Museum 2025b. Some Chicken; Some Neck, 1941, *National Churchill Museum*, URL = <<https://www.nationalchurchillmuseum.org/some-chicken-some-neck.html>> (Accessed: August 2, 2025).
- National Churchill Museum 2025c. Victory in Europe, 1945, *National Churchill Museum*, URL = <<https://www.nationalchurchillmuseum.org/victory-in-europe.html>> (Accessed: August 2, 2025).
- New Zealand Association of Rationalists & Humanists 2016. End of Life Choices Submission, *New Zealand Association of Rationalists & Humanists*, URL = <<https://rationalists.nz/news/end-of-life-choice-s-submission/>> (Published: January 28, 2016).
- Nicolson, Sir Harold 1952. *King George the Fifth: His Life and Reign*, London: Constable and Co.
- NPR 2014. „Pope and Mussolini“ Tells the „Secret History“ of Fascism and the Church, *NPR*, URL = <<https://www.npr.org/2014/01/27/265794658/pope-and-mussolini-tells-the-secret-history-of-fascism-and-the-church>> (Published: January 27, 2014).

- Parliament of Australia 2013. Chapter 4 - Euthanasia Policy Issues, *Parliament of Australia*, URL = <https://www.aph.gov.au/Parliamentary_Business/Committees/Senate/Legal_and_Constitutional_Affairs/Completed_inquiries/2008-10/terminally_ill/report/c04> (Updated: April 14, 2013).
- Paul, Arpita 2024. Liberal Humanism in Literary Theory, *literatureabbey*, URL = <<https://literatureabbey.com/liberal-humanism-in-literary-theory/>> (Published: August 30, 2024).
- Pejović, Danilo 1966. On the Power and Impotence of Philosophy, in *Socialist Humanism: An International Symposium*, ed. E. Fromm, New York: Anchor Books: 199–210.
- Pico della Mirandola, Giovanni 1486 (1956). *Oration on the Dignity of Man*, trans. A. R. Caponigri, Chicago: Henry Regnery Company.
- Piddock, Susan 1996. Accommodating the Destitute, [Master's thesis, Flinders University], doi: 10.13140/RG.2.1.2913.5601, URL = <https://www.researchgate.net/publication/306017018_Accommodating_the_Destitute_Chapter_3_The_New_Poor_Law_and_the_Workhouse_in_England>.
- Prange, Gordon W., ed., 1944. *Hitler's Words: Two Decades of National Socialism, 1923–1943*, American Council on Public Affairs, URL = <<https://archive.org/details/hitlers-words-two-decades-of-national-socialism-1923-1942>>.
- Robertson, Christopher Hunt 2025. Our A.I. Alignment Imperative: Creating a Future Worth Sharing, *The Humanist*, URL = <<https://thehumanist.com/commentary/our-a-i-alignment-imperative-creating-a-future-worth-sharing>> (Published: October 3, 2025).
- Romanska, Magda 2025. Artificial Intelligence, Totalitarianism, and the Future of Cognitive Liberty, *The Humanist*, URL = <<https://thehumanist.com/features/articles/when-artificial-intelligence-meets-emotional-intelligence>> (Published: September 2, 2025).
- Rose, Kenneth 1983. *King George V*, London: Weidenfeld and Nicolson: ISBN 978-0-297-78245-2.
- Rousseau, Jean-Jacques 1761 (1923). *The Social Contract and Discourses*, trans. G. D. H. Cole, London and Toronto: J. M. Dent and Sons.

- Rousseau, Jean-Jacques 1762a (1918). *Rousseau's Émile or Treatise on Education*, trans. W. H. Payne, New York and London: Appleton and Co.
- Rousseau, Jean-Jacques 1762b. Profession of Faith of a Savoyard Vicar, *Wikisource*, URL = <https://en.wikisource.org/wiki/Profession_of_Faith_of_a_Savoyard_Vicar> (Accessed: November 3, 2025).
- Royal Collection Trust 2025. King George V's Message to the Troops, 1914, *Royal Collection Trust*, URL = <<https://www.rct.uk/collection/69467/king-george-vs-message-to-the-troops-1914>> (Accessed: August 4, 2025).
- Royan, Zadok 2025. After Humanity – Who Deserves Rights in a Post-Human World?, *The Humanist*, URL = <<https://thehumanist.com/commentary/after-humanity-who-deserves-rights-in-a-post-human-world>> (Published: August 19, 2025).
- Russell, Paul 2021. *Recasting Hume and Early Modern Philosophy*, doi: 10.1093/oso/9780197577264.003.0012, Oxford: Oxford University Press.
- Schmidt-Salomon, Michael 2006. *Manifesto of Evolutionary Humanism*, 2nd edn, *Alibri Verlag*, URL = <<https://www.giordano-bruno-stiftung.de/en/content/manifesto-evolutionary-humanism>>.
- Senghor, Léopold 1966. Socialism Is a Humanism, in *Socialist Humanism: An International Symposium*, ed. E. Fromm, New York: Anchor Books: 53–67.
- Shirer, William L. 1960. *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany*, New York: Simon and Schuster.
- Smith, Adam 1766 (1982). *Lectures on Jurisprudence*, eds R. L. Meek, D. D. Raphael and P. G. Stein, Indianapolis: Liberty Fund.
- Smith, Adam 1789 (1937). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 5th edn, ed. E. Cannan, New York: Random House.
- Sommer, Joseph C. 2012. Hitler's Christianity *Humanism by Joe*, URL = <<https://humanismbyjoe.co/hitlers-christianity/>> (Published: March 8, 2012).

- Sommer, Joseph C. 2018. Some Reasons Why Humanists Reject the Bible, *American Humanist Association*, URL = <<https://americanhumanist.org/what-is-humanism/reasons-humanists-reject-bible/>> (Updated: August 9, 2018).
- Speckhardt, Roy 2016. *Creating Change Through Humanism*, Washington DC: Humanist Press.
- Spector, Robert M. 2004. *World without Civilization: Mass Murder and the Holocaust, History and Analysis. Vol. I*. University Press of America: ISBN 978-0-7618-2963-8.
- Spencer, Nick 2016a. Merkel's Strong, Unshowy Faith, *Church Times*, URL = <<https://www.churchtimes.co.uk/articles/2016/26-february/comment/columnists/merkel-s-strong-unshowy-faith>> (Published: February 26, 2016).
- Spencer, Nick 2016b. Angela Merkel: How Germany's Iron Chancellor Is Shaped By Her Christianity, *Christian Today*, URL = <<https://www.christiantoday.com/news/angela-merkel-how-germanys-iron-chancellor-is-shaped-by-her-christianity>> (Published: January 6, 2016).
- Spencer, Nick 2020. Sapiens, Maybe; Deus, No: The Problem With Yuval Noah Harari, *ABC*, URL = <<https://www.abc.net.au/religion/the-problem-with-yuval-noah-harari/12451764>> (Published: July 14, 2020).
- Steigmann-Gall, Richard 2003. *The Holy Reich: Nazi Conceptions of Christianity, 1919–1945*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Steinacher, Gerald J. 2011. *Nazis on the Run: How Hitler's Henchmen Fled Justice*, Oxford: Oxford University Press: ISBN 9780199576869.
- Steinacher, Gerald J. 2022. Forgive and Forget: The Vatican and the Escape of Nazi War Criminals from Justice, *S:I.M.O.N. – Shoah: Intervention. Methods. Documentation* 9/1, 4–28, URL = <https://doi.org/10.23777/sn.0122/art_gste01>.
- Strawson, Galen 2014. Sapiens: A Brief History of Humankind by Yuval Noah Harari – Review, *Guardian*, URL = <<https://www.theguardian.com/books/2014/sep/11/sapiens-brief-history-humankind-yuval-noah-harari-review>> (Published: September 11, 2014).

- St. Clair, Jeffrey and Alexander Cockburn 2017. The Preacher and Vietnam: When Billy Graham Urged Nixon to Kill One Million People, *CounterPunch*, URL = <<https://www.counterpunch.org/2017/09/27/the-preacher-and-vietnam-when-billy-graham-urged-nixon-to-kill-one-million-people/>> (Published: September 27, 2017).
- Supek, Rudi 1966. Freedom and Polydeterminism in Cultural Criticism, in *Socialist Humanism: An International Symposium*, ed. E. Fromm, New York: Anchor Books: 280–98.
- Tatchell, Peter 2002 (2007). Blasphemy Law Is Dead, *New Humanist*, URL = <<https://newhumanist.org.uk/articles/548/blasphemy-law-is-dead>> (Published: May 31, 2007).
- Thatcher, Margaret 1978. The Moral Basis of a Free Society, *Margaret Thatcher Foundation*, URL = <<https://www.margaretthatcher.org/document/103687>> (Accessed: August 5, 2025).
- Thatcher, Margaret 1982. TV Interview for De Wolfe Productions (Sir Laurens van der Post), *Margaret Thatcher Foundation*, URL = <<https://www.margaretthatcher.org/document/104849>> (Accessed: August 5, 2025).
- Thatcher, Margaret 1988. Speech to General Assembly of the Church of Scotland (“The Sermon on the Mound”), *Margaret Thatcher Foundation*, URL = <<https://www.margaretthatcher.org/document/107246>> (Accessed: August 5, 2025).
- Thatcher, Margaret 1989. Speech at Lord Mayor’s Banquet, *Margaret Thatcher Foundation*, URL = <<https://www.margaretthatcher.org/document/107821>> (Accessed: August 5, 2025).
- Thatcher, Margaret 2013. *Margaret Thatcher: The Autobiography*, Harper.
- Thompson, E. P. 1957. Socialist Humanism: An Epistle to the Philistines, *The New Reasoner* 1 (Summer) 105–43, URL = <<https://www.marxists.org/archive/thompson-ep/1957/sochum.htm>> (Accessed: June 29, 2025).
- Tribe, David 1967. *One Hundred Years of Free-Thought*, London: Elek.
- United States Holocaust Memorial Museum 2025. Nazi Party Platform, *United States Holocaust Memorial Museum*, URL = <<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/nazi-party-platform>> (Updated: June 27, 2025).

- University of Cambridge 2025. A Conflict of Biblical Proportions: How the Bible Was Used To Turn the First World War into A Holy War, *University of Cambridge*, URL = <<https://www.cam.ac.uk/research/news/a-conflict-of-biblical-proportions-how-the-bible-was-used-to-turn-the-first-world-war-into-a-holy>> (Published: November 8, 2015).
- U.S. Congress 1955. *An Act to Provide That All United States Currency Shall Bear the Inscription "In God We Trust"*, Public Law 84-140, 69 Stat. 290, URL = <<https://www.govinfo.gov/content/pkg/STATUTE-69/pdf/STATUTE-69-Pg290-2.pdf>>.
- Voices of Democracy 2016. Ronald Reagan, "Evil Empire Speech" (8 March 1983), *Voices of Democracy*, URL = <<https://voicesofdemocracy.umd.edu/reagan-evil-empire-speech-text/>> (Updated: July 5, 2016).
- Vranicki, Predrag 1966. Socialism and the Problem of Alienation, in *Socialist Humanism: An International Symposium*, ed. E. Fromm, New York: Anchor Books: 299–313.
- Walsh, Julie n.d. Locke: Ethics, *Internet Encyclopedia of Philosophy*, ISSN 2161-0002, URL = <<https://iep.utm.edu/locke-et/>> (Accessed: November 2, 2025).
- Weiss, Antonio E. 2011. The Religious Mind of Mrs Thatcher, *Margaret Thatcher Foundation*, URL = <<https://archive.margaretthatcher.org/doc01/2193F2214D8E4842A573084E7DFCEB16.pdf>> (Published: June 14, 2011).
- Whitton, Liam 2022. The Time Has Come: Humanists Must Define the Values That Will Underpin Our AI Future, *Humanists UK*, URL = <<https://humanists.uk/2022/12/14/the-time-has-come-humanists-must-define-values-that-will-underpin-a-future-where-artificial-intelligence-touches-every-aspect-of-our-lives/>> (Published: December 14, 2022).
- Ziegler, Herbert F. 2014. *Nazi Germany's New Aristocracy: The SS Leadership, 1925–1939*, Princeton: Princeton University Press: ISBN 9781400860364.

Um höfundinn

Leslie Allan nam sagnfræði og heimspeki við La Trobe-háskóla í Melbourne, þar sem hann hlaut David Hume-verðlaunin fyrir framúrskarandi árangur í heimspeki.

Á starfsferli sínum vann hann við fræðslu og starfsþróun, verkefnastjórnun og stjórnun breytinga á vinnustöðum. Á þeim tíma gaf hann út fjórar bækur um þjálfun og umbætur í rekstri. Þetta er fimmta bók hans og sú fyrsta sem er helguð heimspeki, viðfangsefni sem hann hefur skrifað um síðastliðinn áratug.

Leslie er nú kominn á eftirlaun og ver tíma sínum í skrif og baráttu fyrir húmanisma. Hann gegndi áður embættum varaformanns og ritara Humanists Victoria og situr nú í stjórn Humanists Australia án þess að sinna framkvæmdastjórn. Vegna langvarandi áhuga síns á áhrifum trúarbragða á einstaklinga og samfélag stofnaði hann árið 2018 fyrsta stuðningsnet Ástralíu fyrir fólk sem hefur yfirgefið trúarbrögð, Ex-Religious Support Network.

Helstu áhugasvið hans eru þekkingarfræði, siðfræði og frumspeki. Meðal nýlegra ritgerða hans eru *Húmanismi og hið góða líf*, *Getur nytjahyggja grundvallað mannréttindi?*, *Imre Lakatos og kenning um skynsemi*, *Meðritundarraunhyggja Hoffmans: Gagnrýnin umfjöllun* og *Sam Harris, Frjáls vilji og siðferðileg ábyrgð*. Þessi og önnur skrif, ásamt upptökum af fyrirlestrum um heimspeki, trúarbrögð og húmanisma, eru aðgengileg á RationalRealm.com.

Leslie býr í Melbourne með sambýliskonu sinni, Vicki, og hundunum þeirra tveimur, sem leyfa þeim af höfðingsskap sínum að deila með sér húsinu.

Vísir

A

almannavilji – 67, 109
alræði – 17–23, 26, 31, 35, 36, 39, 63, 91, 94, 104, 105, 112, 119, 122, 124–32, 138–40, 141, 143
American Humanist Association – 30, 41, 64, 65, 76, 78, 81, 82, 85, 91, 119, 120, 121, 124–26, 135
Amsterdamyfirlýsingin frá 1952 – 129
Amsterdamyfirlýsingin frá 2002 – 65, 78, 81, 121, 130
Amsterdamyfirlýsingin frá 2022 – 76, 79, 81, 121, 130
Aquinas, Thomas – 95
Arnold, Matthew – 31
Asimov, Isaac – 135
Attenborough, David – 82

Á

Ályktun um umhverfisvernd – 76, 81, 82, 121

B

Bacon, Francis – 99, 100, 102, 103, 107, 109, 114, 116, 118, 141
Barry, Peter – 32
Bentham, Jeremy – 29, 60, 61, 63, 69–71, 76, 77, 79, 80, 83, 92, 140
bolsévíkar – 125, 132
Bradlaugh, Charles – 46
British Humanist Association – 30, 85
Brusselsyfirlýsingin – 65, 73, 78, 81, 128

C

Chamberlain, Neville – 44, 45
Churchill, Winston – 36, 44, 45
Council for Democratic and Secular Humanism – 78, 85, 121, 128
Council for Secular Humanism – 90, 91

D

Darwin, Charles – 11–15, 79
darwinismi – 11–15, 18, 80, 139
dánaraðstoð að eigin ósk – 41, 70, 84–86
Diderot, Denis – 29, 78, 80
Dunayevskaya, Raya – 22–24, 139
dýr, siðferðileg staða – 70, 75, 76, 79, 80, 82, 83, 92–94, 106, 107, 122, 123, 140, 143

E

ef það lætur þér líða vel – 66, 69, 71, 72, 80, 88, 102, 108, 134, 136
eignarréttur – 8, 58–62, 95, 112
eingyðistrúarmaður – 6, 10, 28, 139
Eliot, T. S. – 31
endurreisnin – 4, 29, 30, 32, 33, 57, 96, 99, 102, 109, 111, 113–18, 132, 136, 141
Epstein, Barbara – 21, 23, 24, 25
Ethical Union – 30, 117

F

fasismi – 17, 18, 35, 36, 43, 47, 63, 92, 94, 128, 132
félagslegur darwinismi – 94, 122, 124
fyrri heimsstyrjöld – 2, 8, 35, 44
Flynn, Tom – 1, 90, 140
frjáls þekkingarleit – 2, 77, 78, 130, 131
frjálslyndar byltingar – 33, 34, 46
frjálslyndisstefna – 3, 5, 15, 24, 25, 27, 28, 36, 38–40, 42, 46, 51, 53, 57–59, 61, 63, 66, 70–72, 89, 106, 139
frjálslyndur húmanismi – 2, 3, 6, 20, 27, 28, 31–33, 38, 48, 52, 57, 58, 63, 73, 75, 77, 90, 125, 139
frjálsþenkjarar – 8, 30, 50, 139
frjálsbyggja – 57, 58, 64, 139
Free Inquiry – 85, 90, 91
Fromm, Erich – 21, 23, 25, 139

G

gervigreind – 1, 135, 136, 142, 143
Gott mit uns – *Sjá* Guð er með okkur
Graham, Billy – 39, 41
Guð er dauður – 25, 28, 35, 41, 54
Guð er með okkur – 8, 139
guðlastslög – 46, 50, 78
guðstrúarmaður – 6, 25, 28, 75, 105, 106
Günther, Hans – 11

H

Hardy, Thomas – 82
helgi mannlífsins – 20, 84, 86, 88
heimsþing húanista – 129, 136
hindúismi – 25, 33, 55
Hitler, Adolf – 5–15, 18, 89, 94, 104, 107, 122–27, 132, 138, 139
Homo Deus – 1–3, 11, 15, 20, 25, 28, 31, 33, 34, 42, 58, 66, 77, 80, 84, 89, 106, 112, 115
Humanists International – 2, 30, 64, 65, 73, 76, 78, 81, 82, 86, 87, 121, 128–31, 136
Humanists UK – 18, 30, 46, 49, 50, 57, 76, 82, 85, 87, 90, 135
Humboldt, Wilhelm von – 66–69, 71, 77, 107, 136
Hume, David – 29, 77, 78, 80, 83, 99, 103, 105–10
Huxley, Julian – 16–19, 21, 30, 36, 79, 132, 138
húmanismi

- lýðfræðilegar upplýsingar – 42, 51
- mannmiðaður – 77, 92, 140
- sammannleg afstaða – 17, 82, 92, 93, 124, 125, 128, 131
- skilgreining – 2, 90, 92, 115–18
- tilkoma – 114–15

I

International Humanist and Ethical Union – 30, 65, 78, 81, 130

I

ihaldsmenn – 36, 41–43, 47, 49–51

íslam – 25, 33, 35, 52, 55, 56, 77, 98

J

jákvæð kristni – 9, 104

Jesús – 9, 53–55, 101

K

kalda stríðið – 39–41, 46, 128

kapítalismi afskiptaleysis – 63, 64, 140

kapólskur – 7, 8, 25, 34–36, 39, 46, 55, 95, 97, 115–17

Khrushchev, Nikita Sergeyevich – 22–24

King George V – 45

King George VI – 45

kommúnismi – 3, 15, 22–24, 38–40, 41, 43, 44, 47, 91, 92, 94, 105, 106, 116, 117, 121, 123, 124, 128

Kommúnistaávarpið – 111–13

Korać, Veljko – 23

kristni – 7–9, 11, 25, 28, 33–36, 38–43, 46–56, 66, 77, 83, 96, 97, 99–101, 104, 105, 116, 117, 121, 135, 139, 141

kristnitaka – 56, 95

L

Lateransamningarnir – 35

Leavis, F. R. – 31

leiðtogafundur um umhverfisréttlæti – 81, 82

Lenín, Vladimir – 3, 21, 23, 24, 31, 65, 125, 139

Locke, John – 71, 77, 78, 99–103, 107, 108, 110, 114, 116, 118, 141

Luther, Martin – 15, 95

lyf – 3, 61, 87, 88, 117, 140

lágmarksyfirlýsing IHEU – 2, 131

lífverkfræði – 96, 134–36, 142

líftækni – 1, 134, 142

lútherskur – 52

lýðræði – 22, 24, 35, 41, 46, 47, 51, 73, 83, 113, 126, 128–30, 142

M

mannréttindi – 18, 29, 32, 48, 57, 65, 83, 93, 94, 111, 113, 125, 126, 129

Marković, Mihailo – 23

Marx, Karl – 21, 23, 25, 30, 111–13, 116

marxískur húmanismi – 21, 25, 113

Mazzini, Giuseppe – 36, 38, 52–55, 62, 63, 71, 139

meðferð – 34, 85, 87, 108

Mein Kampf – 6, 12, 125

menntun

- almenn – 58, 61, 63, 64, 68, 73, 129
- húmanísk – 98, 116, 132
- kynfræðsla – 42
- trúarleg – 36, 41, 49
- vísindakennsla – 41

Merkel, Angela – 38, 52, 55, 70, 108, 139

merking lífsins – 2, 4, 14, 25, 33, 34, 39, 54, 77, 79, 89, 106, 112, 131, 141

Mill, John Stuart – 29, 36, 58, 61–63, 71, 74–77, 79, 80, 83, 140

Montesquieu, Charles – 78, 80, 83

Moral Majority – 41

mótmælendatrúarmaður – 8, 34, 35, 46, 54, 55, 95, 100, 115

múslími – *Sjá íslam*

Mussolini, Benito – 35–36

N

nasisti – 5–11, 13–15, 17–19, 21, 31, 35, 44, 90–92, 94, 95, 103–6, 116, 117, 119, 121–23, 125, 126, 129, 131, 132, 138, 139, 141

náttúrutrúarmaður – 29, 30, 105, 118

Norman, Andrew P. – 4, 42, 67, 91–96, 98, 99, 103–8, 110, 113–21, 123, 127, 137, 141, 142

nythjhyggja – 60, 71, 76

O

ofurmenni – 14–16, 92, 122–24, 131, 134

Ó

ójöfnuður – 20, 36, 59, 61, 62, 64, 124, 142

óvissuhyggjumaður – 29, 36, 50, 105, 118

P

Paine, Thomas – 29, 77

páfi – 7, 36, 72

Pico della Mirandola, Giovanni – 96–99, 102, 107, 109, 114, 116, 141

pósthúmanismi – 1, 89, 134, 143

R

Reagan, Ronald – 36, 38–42, 46, 63, 139

Reykjavíkuryfirlýsingin – 82, 121

Roosevelt, Franklin D. – 36, 39, 40

Rosenberg, Alfred – 9, 11

Rousseau, Jean-Jacques – 58, 62, 63, 66–68, 71, 74, 75, 77–80, 99, 103–10, 118, 136

S

sameiginlegt sjónarhorn – 76, 108, 109, 123

sammannleg afstaða – 17, 82, 92, 93, 124, 125, 128, 131

samviska – 23, 34, 67, 103, 109

Sapiens – 1–3, 11, 14, 20, 25, 27, 28, 31, 42, 57, 66, 77, 89, 90, 106, 114, 115, 125, 126, 134

Senghor, Léopold – 23, 25

síðari heimsstyrjöld – 3, 8, 17, 35, 36, 43, 44, 63, 129

siðfræði húmanismans – 70

Singer, Peter – 76, 82, 92, 136

sjálfstæðisyfirlýsingin – 111, 113

sköpunargáfa – 13, 22, 58, 121–23, 130, 131

Smith, Adam – 59–61, 63, 71, 89, 140

sósíalismi – 20–22, 25, 26, 28, 31, 48, 63, 112, 139

sósíalískur húmanismi – 2, 5, 6, 20–26, 30, 31, 35, 44, 57, 77, 112, 125,

Leslie Allan

132, 139

Spencer, Nick – 1, 52, 89, 140

stafrænn húmanismi – 136

Stalin, Joseph – 3, 5, 20–24, 31, 65, 95, 107, 112, 122–27, 139

stalínismi – 21–24, 30, 35, 92, 94, 95, 103–5, 117, 119, 121, 122, 125, 126, 129–32, 139, 141

Stefnuskrá húmanista I – 64, 81, 119, 121–27, 134, 141, 143

Stefnuskrá húmanista II – 64, 78, 81, 120, 124, 125, 135

Stefnuskrá húmanista III – 65, 78, 81, 120, 126

Strawson, Galen – 1, 89, 90, 140

T

Thatcher, Margaret – 36, 38, 46–52, 63, 139

tílfinningar

- í siðferðilegu mati – 109–10
- merking hugtaksins – 108

Thompson, Edward P. – 21–23, 139

transhúmanismi – 89, 136

trúaráttök – 34, 55, 56, 115

trúarstrið húmanismans – 2, 35, 36, 38, 40, 46, 63, 143

trúleysingi – 6–9, 25, 27, 29, 36, 38, 40, 41, 43, 50, 53, 55, 105

Tse-tung, Mao – *Sjá* Zedong, Mao

tækni – 87, 96, 128–31, 134–36, 138, 142

U

umhverfisvernd – 70, 80–83, 92, 94, 105, 119–22, 132, 134, 140–43

upplýsingin – 4, 29, 30, 32, 57, 66, 75, 77, 79–81, 99, 100, 102, 103, 105, 108, 109, 111, 113, 114, 116–18, 123, 132, 137, 138, 141

Ú

útópíuhyggja – 123, 125, 135

V

veraldlegur húmanismi – 41, 46, 51, 92–94

viðskiptavinur – 73–75, 77, 108

Leslie Allan

vísindabyltingin – 2, 25, 28, 106, 115

vísindahyggja – 93, 143

Voltaire – 29, 77

Y

yfirlýsing um réttindi mannsins – 111, 113

yfirlýsing veraldlegs húmanisma – 78, 121, 128

yfirnáttúrulegt – 2, 29, 94, 128

Z

Zedong, Mao – 3, 21, 22, 31, 65, 112

Þ

þjóðernishyggja – 3, 5, 53, 126, 131, 138

þjóðernissósíalistar – 8, 9, 11, 18, 94, 104, 105, 117, 123, 125

þróunarhúmanismi – 2, 3, 5, 6, 10, 11, 15–21, 25, 30, 31, 35, 44, 57, 77, 79, 125, 132, 138, 139